

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

• [ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૭૬૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ મોગલસંદર્ભ

વિષય ૬ - : ૩

બહાર પડી ચૂકી છે

HISTORY OF INDIA

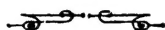
VOL. I.

(by V. S. Dalal B. A.)

From the earliest times to the rise of
Buddhism.

વિવિધ એક સામાજિક નવલકથા આવૃત્તિ બીજી.

(કર્તા રાજેન્દ્રશવ સોમનારાયણ)

થોડા સમયમાં બહાર પડશે.

HISTORY OF INDIA

VOL II.

(by V. S. Dalal B. A.)

From the rise of Buddhism to the
Mahomedan Period.

ચિત્રોડપુનરુદ્ધાર એક ઐતિહાસિક નવલકથા

(કર્તા રાજેન્દ્રશવ સોમનારાયણ)

મોગલસંધ્યા

કર્તા

રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાય ઝુ બી. એ.

‘રિપિન’ના લેખક

સર્વ હક સ્વાધીન

મુદ્રત, જોન એ. પ્રિ. પ્રેસમાં મુદ્રાંકિત

સંવત ૧૯૭૬ સન ૧૯૨૦

ગુજરાત વિદ્યાપાઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

સને ૧૮૬૭ તથા ૧૯૧૧ના ઑક્ટ સુબબ
રજીસ્ટર કરાવ્યું છે.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

રા. રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ

અંબાજીરોડ, સુરત

પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ
પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠેકાણું અંબાજીરોડ, સુરત

શા. પુ.વંદ અમીચંદના ધી સુરત જૈન ઝાનજીવ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પ્રબુસંકર નરભેરામ વાસે છાપ્યું ઠે. ખપાડીઆ ચકલા સુરત.

અર્પણ પૂજા

વિચારાગિની

જનનિ, ધરણિ, ક્ષમે, ક્ષતે, પીડિતે પુત્રકલત્રમિત્રથી, ધનધાન્યમથી, યુબુક્ષિતે, ગરવી બામ્બરહિત બારતિ સખલે, અખલે, પરાધીને, ધનદે, શ્રીભૂતિસારવંચિતે	૧
બહુસત્ત્વધરે, વસુધરે, બહુનિઃસત્ત્વશિશુપિત્રજિતે સુરપે, કુરપે, કુશોદરિ. શિશુરાગ્નેન્દ્રભરિતવિમદે નીતિ દર્મ સુતીર્થપૂરિતે, અપવિત્રીકૃતદંબદુષ્ટને	૨
વરદે, સુખદે, અયાચિતે, સરસાંતઃકરણે તિરષ્કૃતે બહુપૂજ્યપદે, અપૂજિતે, રમરણીયે, દનમાગવિસ્મૃતે	૩
સુગુણ્ય અશકત બાલુડો, દોન થે આદ્રે હૃદે બિખી ક્ષમા બહુ દોષભયુ છતાં દુઃખ, પૂત પાદે મુકુ સ્વસ્થ પુષ્પ આ	૪

બકિતથી

તે

મા

પ્રાતિથી

મહાશ્વ દર

અનુક્રમિકા:

પ્રકરણ ૧ મતાંધ	૧
પ્રકરણ ૨ દિવાને ખાસ	૭
પ્રકરણ ૩ દિઃદીની લકષ	૧૪
પ્રકરણ ૪ દિલાવરખાનને સરખાવ	૨૪
પ્રકરણ ૫ વિજયા	૩૮
પ્રકરણ ૬ મુસાફર	૪૨
પ્રકરણ ૭ બાળયોગી	૪૮
પ્રકરણ ૮ જાઝીઆ	૫૨
પ્રકરણ ૯ રત્નસિંહ	૫૯
પ્રકરણ ૧૦ સમકાલિન વેરવા	૬૪
પ્રકરણ ૧૧ ટેકીલો ઇદ્રસિંહ	૭૨
પ્રકરણ ૧૨ ઔરંગઝેબ રંગમાં	૮૭
પ્રકરણ ૧૩ રંગમાં જાંગ	૮૭
પ્રકરણ ૧૪ બાદશાહનો ખીજવાટ	૯૪
પ્રકરણ ૧૫ વાવે તેલું લાણે	૧૦૩
પ્રકરણ ૧૬ બાદશાહની જાવણીમાં	૧૦૯
પ્રકરણ ૧૭ લશ્કરમાં ગજરત	૧૧૫
પ્રકરણ ૧૮ અજિતનો મેળાપ	૧૨
પ્રકરણ ૧૯ સુલતાની યાને સદ્દિ તુન્નિસા	૧૨
પ્રકરણ ૨૦ તેજસિંહ ધુમ્બો	૧૩
પ્રકરણ ૨૧ કયાં હતો ?	૧૪૩
પ્રકરણ ૨૨ સપડાયો	૧૪૬
પ્રકરણ ૨૩ ખેટો કાણુ ?	૧૫૧
પ્રકરણ ૨૪ કારાગૃહ	૧૬૧
પ્રકરણ ૨૫ છોકરી હાથથી ગધ	૧૬૭
પ્રકરણ ૨૬ જ્યાંના ત્યાં	૧૭૪
પ્રકરણ ૨૭ કર ને જો	૧૭૮
પ્રકરણ ૨૮ અજિત	૧૮૭
પ્રકરણ ૨૯ સૂર્યાસ્ત	૧૯૩

टी० राजस्थान सस्कृत साहित्यचक्षणं रत्नसिंह परमारनु
 इमोहास राठोड
 पुरातन हिंदी
 Todd's Annals and Antiquities of Rajasthan
 Orme's Moghul Empire
 Tavernier's Travels in India
 Bernier's Do
 Elphinstone's History of India
 Mehta's Hind Rajasthan
 Holden
 Keene
 Carré Vol. II
 P. Kennedy
 Elliot Vol. VII
 Manouchi (Dow)
 Owen (Despatches)
 Lanepoole's Mediæval India
 Brigg's Ferishta
 Lyall's Expansion of British Dominion in India
 Prof. J. Sarcar History of Aurangzeb
 Rawlinson's Historical Studies
 Col. Shakespeare

શુદ્ધિપત્ર

પાનું લોટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧ ૧	“ મોગલ સંધ્યા ”	મોગલ સંધ્યા
૬ ૧૨	એને	એના
૬ ૧૭	કરવાને	કરવાની
૮ ૧૬	લોકો	લોકોને
૧૧ ૧૩	એ	તે
૧૦ ૧૫	સુર	સુર
૧૩ ૨૦	ગાસ	ગાસ
૧૭ ૩૦	તો તે	તો
૨ ૫	રાજપૂત	રાજપૂત
૨૧ ૧૭	ઝાળહાળ	ઝાળહાળ
૨૬ ૨૧	તરી	કરી
૩૫ ૨૫	નાકારા	તારા
૩૬ ૧૪	સડસડાવટ	સડસડાટ
૪૩ ૧૯	આખરે	આખરે
૫૬ ૧૪	હાથથી આવેલી બાજી	હાથમાં આવેલી બાજી
૬૦ ૨૩	આવે	ફેલે
૬૦ ૩૩	ડરતાં	કરતાં
૬૭ ૧૯	દિવાલે ખાસ	દિવાલે ખાસ
૭૦ ૧૫	નલવારની	તલવાર લઈ
૮૫ ૧૫	નિવેદન	નિવેદન
૮૫ ૧૬	ખબર	ખબર
૯૫ ૨૪	નાકરખાની	નાકરખાની
૯૬ ૩૧	ભગીરથ	ભગીરથ
૧૨૧ ૧૧	સંતાનો	સંતાતો
૧૨૫ ૨૫	ખનાવી ચૂક્યા	ખનાવી ચૂક્યા
૧૩૨	ખાતે બેઠેલ માટે મુકેલું છે.	
૧૩૩ ૧૬	ગણાવું	ગણાવું
૧૩૮ ૨૫	મુઆઝીસ	મુઆઝીમ
૧૪૩ ૧૦	અજિતસિંહ	અજિતસિંહ
૧૫૮ ૮	એના તે	એમને

૧૧૦ ૨૫

સાખળી

સાંમળું

૧૧૧ ૧૨

ગાનો ગાતો

ગાનો

૧૧૨ ૧૬

બાશાહ

બાદશાહ

૧૧૪ ૨૭

ઝબ્બા

ઝબ્બા

૧૧૬ ૧૨

ઉપયોગ

ઉપયોગ

૧૭૨

દાદાહ

દાદા

પાનું લીંટી

અશુદ્ધ

શુદ્ધ

૧૮૮ ૩૧

Bai Bilwra

બાઈ બિલેરા

૧૮૨ ૩૩

એકએક એકએક જાતિએ

એક એક જાતિએ

માણસ

એકએક માણસે

મુખ્ય બ્રહ્માનું સૂચન કીધું છે. મુદ્રણદોષો રહી જવા પામ્યા છે તે ગુણગ્રાહી વાચક દરગુજર કરશે એમ આશા છે સંમાન્ય માટે નીચે આપ્યા મુજબ તે તે શબ્દો વાંચવા.

ઉપિ ઉદ કમ્બ ખૂન ખૂશ ખૂદ ચૂકવું બદાહર નસીમ મયૂર સંનન, સુતાઈ, શરખન હઝૂર માલુમ.

‘વિપિન’ વિષે મળેલા અભિપ્રાયોમાંથી ટૂંક નોંધ

શૈલી સરળ, ભાષા શુદ્ધ. વિચાર હરેલ, વ્યક્તિઓનાં ચિત્ર તેમજ કુદરતનું વર્ણન યથાર્થ છે. હું આ પુસ્તકથી પ્રસન્ન થયો છું.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી

(મને) આશ્ચર્ય એટલા માટે (લાગ્યું છે) કે પહેલાજ પ્રયાસમાં આટલી બધી પુખ્ત વિચારશ્રેણી તથા પુખ્ત ભાષા પર કાબુ ખતાવી શક્યા હો.

શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

‘વિપિન’ વાંચી મયો છું. એની ભાષા નવલકથાને છાજે એવી સંગ છતાં પ્રાઠ પથ છે. વર્ણનશૈલી મનોહર છે. પાત્રનું નિરૂપણ સારું કરવામાં આવ્યું છે. સાંસારિક પ્રશ્નો કેટલાક ગુચ્છવશીકરણા દીક ચર્ચાયા છે.

શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

આપની સરળ શૈલી, ઉત્તમ વિચાર તથા વસ્તુસંકલનની ખુબી જોઈને મને ધણો આનંદ થયો છે.

શ્રીયુત છગનલાલ હરિજાલ પંડ્યા

સંસારના કડવામીઠા અનુભવ અને અવલોકનનાં ચિત્રા રા. રાજેન્દ્રરાવે ધરી પુખ્તિથી આપ્યાં છે. તેમ નવામાં તેમનો પ્રયાસ સફળ નીવડ્યો છે. વાર્તાનો રસ વચ્ચેવચ્ચે જિલકુલ અટક્યા વગર એક સરળી રીતે ચાલ્યો છે. તેમની ભાષા સિદ્ધ અને શુદ્ધ છે. વિચારો પથ સારા છે. સાંપ્રત સમયમાં ધોળાતા કેટલાક પ્રશ્નો સંબંધી તેમણે ઠીક સૂચન કર્યું છે. ટૂંકમાં આ નવલકથા ઉત્તેજનન પાત્ર અને વાંચવા લાયક થઈ પડે એવા ગુણોવાળી છે.

“ગુર્જરાતી”

નવલકથાકારના જે શુભાંશો ‘વિપિન’ માં દષ્ટિગોચર થાય છે તે વિશેષ વિકસિત બની બિવિધમાં ગુર્જર વંચનારાઓને વિશેષ લાભ આપશે એવી આશા અરથાને નથી.

“સમાલોચક.”

પ્રસ્તાવના

મારી “વિપિન” નામની સામાજિક નવલકથાને ગુજરાતી વાચકવર્ગ તરફથી સારો સત્કાર થયેલો જોષ “મોગલ સંધ્યા” નામની ઐતિહાસિક નવલકથા વાચકવર્ગ આગળ મૂકતાં મને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. મારી “વિપિન” ની નવલકથા વાંચી અતિ પ્રસન્ન થઈ સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર ઈન્દિરામ સૂર્યરામ દેસાઈએ એક ઐતિહાસિક વાર્તા લખવાની મને સૂચના કરી હતી. નાનપણથી “ગુજરાતી” ની એવી બેટા તરફ મને અસાધારણ માન હતું. અને વાતોની સમાજ માટે જરૂર સમગ્ર મેં એ સૂચના સહર્ષ ઉપાડી લઈ ‘વિપિન’ બહાર પડવાને એકાદ વર્ષ નહીં થયું હોય ને આ વાર્તા લખી કાઢી. બેટાનાં પુસ્તક તરીકે એ પુસ્તક બહાર પડે એવી મને ઇચ્છા હતી પરંતુ કંઈ કારણસર તેમ બની શક્યું નહીં. યુરોપમાં યાત્રતા વિપ્રકો લીધે કાગળ વગેરેના બાવો વધી જવાથી, તેમજ વિપિનની બીજી આવૃત્તિની વિશેષ જરૂર હોવાને લીધે આ નવલકથાને બહાર પડતાં વાર થઈ. મોગલોના સંધ્યાકાળ એટલે કે પતનની શરૂઆત ઔરંગઝેબના સમયથીજ શરૂ થાય છે એમ મારું માનવું છે. એ સમયને અંગે લખાયેલાં અનેક પુસ્તકો વાંચી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું અને તેથીજ ઔરંગઝેબને લગતા સમયની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ વિદ્વાન લેખકોને હાથે બહાર પડી છે, છતાં મેં એ કામ ઉપાડી લીધું છે. મેં નિરાળુંજ દરિયું બહુ કર્યું છે, એટલે સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં ‘મોગલ સંધ્યા’ કંઈ જુદીજ છાપ ગેસાડશે, એમ મારી ધારણા છે. વરતુની યેજનાને મુખ્ય આધાર મેં ટોડનાં રાજસ્થાન પર રાખ્યો છે અને એનાંજ પુસ્તકોના આધારથી લખાયેલી વાતે વાંચી બારત-સંતાને કાયરતા મૂકી દે, વીરતાને ગ્રહણ કરે એવી મારી અંતરની આશા છે. દાર્પી ‘નાસી ગયા’ એવું વાંચવાનું આપણે માટે ધણું છે. પણ તેને છુકેલું પગ ત્રિભી દઈ આપણે પૂર્વજનોનાં પરાક્રમેની વાતો જાણીએ, વાંચીએ, સાંભળીએ યા સંભળાવીએ તોજ પ્રસંગ આવે આપણે શૌર્ય દાખવી શકીએ અકબરના કરતાં વિપરીત ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિને અંગે જેણે એ મોટા દુરમનો ઉભા કર્યા.

• રંગપૂતો અને મરાઠાઓની પેટમાં આંગળી ખોસી જાણી જોઈને શણ.

ઉભું કંઈ એ બૂલ ઔરંગઝેબને મરતી વખતે સુઝી. પરંતુ
 છેવટ સુધી પોતાના એક પણ શબ્દઝાદામાં વિશ્વાસના અભાવને
 લીધે એ બૂલ તે સુધારી શક્યો નહિ અને પરિણામે એના કરતાં
 બુદ્ધિમાં સર્વ રીતે ઉતરતા એના વંશજેએ રાજ્ય યુમાન્યું; અ.વા
 મોટા દુરમન સામે ટકી શકવા માટે દુર્ગોદાસને રાજસિંહને, બુન
 રાજ્યોને છિન્નભિન્ન કરવાને ભગીરથ પ્રયત્ન ઔરંગઝેબ કરી રહ્યો
 હતો. છતાં નવું રાષ્ટ્ર સ્થાપવાને શિવાજીને દુર્ગોદાસ, રાજસિંહ. અને
 શિવાજીની ત્રિપુટીને જેટલો ધન્યવાદ આપીયે તેટલો આજો છે.
 જાતિયકાશ્વમાં ખાકી ના રાખનાર દતિહાસકારોને ત્રીસત્રીસ વર્ષ
 સુધી દિંદે. રહેનશાહ સામે ટકી શકના એ. રજપૂતો-તેની
 તદખીરો ઉંધી વાળનારાઓ માટે ભક્તે કંઈ લખવા જેવું ના લાગ્યું
 હોય, પરંતુ આ ત્રિપુટીએ દાખવેલાં ધૈર્ય ખત અને વીરતા માટે
 જેટલું લખવામાં આવે તેટલું આજીવું છે. ખુદ થતા જેવી વાત એ
 છે કે અંજ આટલે વંસે યુરોપની જાદવાસ્થળીના સમયમાં
 દતિહાસમાં શિવાજીને આપવામાં આવતી લુટારાની ઉપાધિ જીનવી
 લેવામાં આવી છે. અને એ આપણું અહોભાગ્ય કે કનલ
 શેક્સપીયર તથા પ્રો. રાદ્લિન્સનને હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોમાં શિવાજીનો
 ખ્યાલ કંવામાં આવ્યો છે તથા તેની વિરુદ્ધ ટીકા કરનારને ઉતારી
 પાડ્યા છે. આ દતિહાસ તેમજ પ્રો. જહુનાથ સરકારના દતિહાસ
 મારી આ નવલકથા લખાઈ રહ્યા પછી મારા જેવામાં આવ્યાં
 છતાં નહિ જેવો ફેરફાર મેં વાર્તામાં તેને અંગે કર્યો છે. પ્રોફેસર
 જહુનાથ સરકાર જેવા વિદ્વાન દતિહાસકર્તા જેડે વાદમાં ઉતરવું
 એ મારું કામ નથી, તેમજ આ પ્રસંગ પણ નથી છતાં મારે
 લખવું જોઈએ, કે વીરપૂજનને અંગે વિદ્વાન માણસો પણ ગમે તેમ
 દોરાઈ જાય છે. એમના હાથમાં ખ્રિષ્ટિય ગ્યુઝિઅમમાંથી “ફતુહાને
 આલમગીરી” એ નામનો પાટણના નાગરજ્ઞાઠાણ ધશ્વરદાસે
 લખેલો લેખ આવ્યો છે. તેનાં નામ પરથીજ એટલું તો સમજાય
 છે, કે ઔરંગઝેબનો વિજય એ એ લેખનો આશય છે. લેખ તદ્દન
 અપૂર્ણ છે, અને દતિહાસની દક્ષામાં મૂકાવા લાયક નથી. પૂરો લેખ
 વાંચવામાં આવે તો વિશેષ અજવાળું પડે, છતાં (સરકાર જેમ
 કાર છે તેમ) મુસલમાનના અથવા તો પાટનગરમાંના, બાદશાહ
 અને રહેનારના હાથે તે લખાયેલો હોવાથી વિશેષ બરોચાને પાત્ર છે,
 એમ મારા માનવામાં નથી આવતું. લેખક ઔરંગઝેબની

નોકરીમાં હતો તથા તેના મુખ્યા પછી ચોવીસ વર્ષ વધુ જીવ્યો હતો.
 કાંઈ પણ વ્યક્તિની ખાસ કરીને રાજની નોકરીમાં રહેનાર સ્વતંત્ર
 વખાણુ પોતાના શેઠને માટે ટેટલું લખી શકે છે, તે તો વાચક વગને
 ખબર હશે. કદાચ ઇતિહાસના લેખક માટે એમ સમજાએ
 તો સત્યનોજ પ્રકાશ કરવાની જરૂર છે; છતાં હિંદના તે સમયના
 અને ચાલુ ઇતિહાસો જેવાં આપણને લાગે છે કે એવી સ્વતંત્રતા
 હિંદના સંબંધમાં જોવામાં નથી આવતી. ઔરંગઝેબનાં મરણ પછી
 હિંદમાં જે અધિર ફેલાઈ ગયું, તે માટે એક અક્ષર પણ લખવા
 નાગરની છુદ્ધિ છતાં, ઇશ્વરદાસને ના સૂચ્યું, એ બહુ વિચિત્ર લાગે
 છે. દુર્ગાદાસને બાદશાહ કને લઈ ગયા. હથિયાર મૂકી
 દેવાની સૂચના કરતાંજ દુર્ગાદાસે તલવાર ગ્યાનમાંથી કાઢી, બાદશાહે
 વિચાર બદલ્યો. તેને હથિયાર સાથે લાવવા હા પાડી, અને પછી
 રમાલવતી હાથ બાંધી દુર્ગાદાસને બાદશાહની હજુરમાં રદબદલાહખાને
 ખડા ર્યા, અને ઇશ્વરદાસને પારિતોષિક મળ્યું ત્યાં એનો લેખ પ્રેર થાય
 છે. સરકાર પોતે લખે છે કે આ ગુનાહને માટે માફી માગવાની
 હસવા સરખી રીતિ હતી. દુર્ગાદાસનો ગુનોહ એજ કે પોતાના
 રાજ્યનો એક છ માસનાં બાળકને બાદશાહને રોંપી દેવાની આજ્ઞાની
 એણે અવગણના કરી. સરકારને કદાચ ગયાજના ગોરોનું સ્મરણ થયું
 હશે. પરંતુ મારે જણાવવું જોઈએ કે એ કંઈ વીસગી સદી નહોતી,
 કે વખતે કવખતે માફી માગે. દુર્ગાદાસ કંઈ નમાલો નહોતો કે એવા
 ટેંગજતુરા કબૂલ રાખે. દુર્ગાદાસ કંઈ પિતૃશ્રાદ્ધ કરવા નહોતો ગયો
 પણ ઔરંગઝેબના અંતિમ અને ઉન્મત્ત વિચારોનું બળિદાન આપવા
 ત્રીસ વર્ષ થયાં ખડે પગે તૈયાર રહ્યો હતો. સરકાર દહે છે કે ઇશ્વરદાસ
 ઔરંગઝેબની ખાસ હજુરમાં નહોતો, એટલે કે ખોટાં વખાણુ કરવાની
 એને જરૂર ના હોય. હું તો 'લૅગિસ્ટ'ની માત્ર બાળપોથી શીખ્યો છું, પરંતુ
 સરકારને હું પુછું છું કે આ સૂત્ર એમને કેણે બતાવ્યું ? વિગ્રહ યુદ્ધમાં
 ચાલે, આપણને સખત હાર ગળે છતાં હિંદમાં બહાદુરીનાં
 વખાણુ થાય એ સરકારને અજાણ્યું હશે. બાકી જોધપુરના સુખાના
 મહેસુલ ખાતાનો સાધારણ નોકર અને ઇતિહાસના વિષયમાં પોતાને
 પ મર ગ્રાણી સમજ સત્યપ્રેક્ષાની કક્ષામાં મૂકવાની ઇચ્છા ઇશ્વરદાસ
 પ્રે. સરકાર હલે તેમ સમજે પણ હું તો ખુશામત આની
 કક્ષામાં તેને મૂકું. વળી એ લેખ શી રીતે શરૂ થાય છે ? પરમાત્માનું
 સ્મરણ અને બાદશાહનાં વખાણુથી તો એ લેખની સરખાન છે.
 મહી ખુશામદમાં બાકી શી રહી ? સરકારનાં સૂત્રને ન્યાયે તો દુર્ગાદાસ

પાછળથી એના રાણીનો અપ્રિય થયો હતો. બાદ્યર ને તેમજ મેવાડના ઇતિહાસકારોને ન્યાય કરી નાખે એવી શક્તિ દુર્ગોદાસમાં હતી નહિ ૧૯ મા સૈન્યમાં થયલા ટોડને ૧૮મા સૈન્યમાંની મધ્યમાં થયલા દુર્ગોદાસનાં મિત્રા વખાણ કરવાની જરૂર નહોતી. શાહજાદા અકબર જ્યારે રજપૂતો જોડે લગી ગયો ત્યારે ઔરંગઝેબે દુર્ગોદાસને લાંચ મોકલી, તે પોતે ના સ્વીકારતાં તેણે અકબરને આપો, અકબરે પણ જાને ના રાખતાં ખીનજોને વહેંચી આપી એક મુસલમાન ઉમદા ખવાસનું જાન જગતને કરાવ્યું તે દુર્ગોદાસ, ઔરંગઝેબ શાહજાદા અકબરની બેટીઓને મેળવવા અત્યંત અધારો થઇ ગયો છે તે જાણવા છતાં આવી રીતે તેના દરબારમાં પ્રવેશ કરે એ મારા માન્યામાં નથી ઉતરતું. ટોડ લખે છે કે સુલતાનીને પાછો મોકલવાને માટે ઔરંગઝેબે જ્યારે દુર્ગોદાસને જાગીર આપવા કહ્યું, ત્યારે તે ના કપૂર રાખતાં તેણે સેવંચી, ઝાલોર વગેરે પરગણાં મારવાડ માટે માગી લીધાં. એટલે જ ને દેકાણે ઔરંગઝેબની ઇચ્છાનો ઉલ્લેખ છે, પણ ટોડ લખે છે કે કે જેણે તે ના લીધાં. ઇશ્વરદાસ કહે છે કે દુર્ગોદાસે લાંચ કપૂર રાખી. ટોડનું શું આ લખાણ અસત્ય છે ? સરકારે તેમ સાબીત કરી આપ્યું હોત તો વધારે સારું થાત, કેમકે આવા વિષયોમાં મારા મનથી ટોડને હું પ્રમાણ સમજું છું અને બાકીના ગમે તેવા લેખોને વાંકા વળી સાત સજ્જાતીના મુજરા ગણું છું પછી તે બંધે ઇશ્વરદાસે લખ્યા હોય અને પ્રિટિશ સંગ્રહરથાનમાં ચંડી દવા ખાતા હોય અથવા તો ઉધાઇ તેને ખાતી હોય. પોતાના મારવાડના રાજસ્થાનના કદા દુરમનનો શાહજાદો પોતાની રક્ષામાં લગાયો તો તેને તેનું આપને ઇનામની કે રીઆસતની આશાએ સોંપી દેવાના વિચારને દોકર મારનાર, ખરું જોતાં દુરમનના શાહજાદાને તેના જન બચાવવા ખાતર સ્વાર્થના બોજે તેને નિર્ભય રથાનમાં જતે બધું મૂકી આવનાર, બાદશાહનો એ રીતે બેવડો ખોફ વહોરી સેનાર ટેકીલો દુર્ગોદાસ, જે વખતે ઔરંગઝેબનું જોર નબળું પડ્યું ગયું હતું, રજપૂતોનો વિજય થતો હતો તેવે સમયે આવી રીતે સંધિ કરવા તત્પર થાય એ અશક્ય ખીના છે. દવે ઇશ્વરદાસ આ બનાવનો ચિતાર દેવો આપે છે તે આપણે જોઈએ. દેહસેવામાં દેહ સમર્પણ કરનાર દુર્ગોદાસના એટલે દરજ્જે વિચાર બાલાઇ ગયા અને તે એવો થાકી ગયો, કે તેણે પ્રથમ સુલતાનીને મોકલાવી દીધી, અને તે બાદશાહને પાંચ

પછી બાદશાહે બેગમને પૂછતાં દુર્ગોદાસની શી છાત્રા છે, તે જાતે ના
 કહેતાં ઇશ્વરદાસ બહુ જાણે છે, એમ તેણે જવાબ આપ્યો. આટલાં
 આટલાં વર્ષ રાજપૂત દળમાં ઉછરેલી, તેમના તરફથી સહવર્તનનો
 સંપૂર્ણ લાભ મેળવવા હતાં, બાદશાહેને આટલો જવાબ પછી જાતે
 ના આપી શકે, દુર્ગોદાસ તરફ હદારતા બતાવવામાં આટલી દૃઢ સુધી
 કૃપણતા બતાવે, એ પાનમાં દત્તરે એવું નથી. ઇશ્વરદાસ પોતાના
 હૃદયની તુલના જેવી દુર્ગોદાસ જેવા વીરની તુલના કરે તો બન્ને
 ઇશ્વરદાસને જાણે પછી દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરનારને તે અશક્યજ
 લાગે. તેણે રહ્યું, દુર્ગોદાસને લાચક્ર ઓપ્યા અને વર્ષાસન જેમએ
 છે. બાદશાહ પછી બસ એકદમ ઉદાર થઈ ગયો, અને તેણે
 દુર્ગોદાસને ઉંચી પામરો પર ચઢાવ્યો. એ વિષય પર જાણતાં ઇશ્વરદાસ
 પોતાને પોતાની મેળે પગની રજ ગણે છે. હું સરકારને પૂછું છું કે
 ઇતિહાસના લેખકને પગની રજમાં અપવાની જરૂર છે ? ખૂશામદીઆ
 સિવાય આવા શબ્દો પોતાની જાત માટે ફાઈ વાપરી શકે ?
 ઇશ્વરના દાસ થઈ મનુષ્યનાં ચરણની રજ થવાની શી જરૂર ? જે
 મનુષ્યને પોતાનાં મનુષ્યત્વ માટે અભિમાન નથી, જેનામાં વ્યક્તિત્વ
 નથી, તેનું જીવન ખશામતીઆ છે, ને તે જીવતો છતાં મુએલો છે,
 અને દુર્ગોદાસ જેવા વીર માટે આવું લખવું એ તેના નામને
 અપમાન કરવા જેવું છે. જગતમાં ફાઈ ગાળ દે તે સાંખી શકાય
 પછી જુદો કહે તો માથું કાપવા જેવું લાગે. મેવાડના ઇતિહાસમાં
 તો ઇશ્વરદાસનું નામ પછી નથી. સુજયતખાન અને નારાયણદાસ કુળી
 બે જણનો ઉલ્લેખ છે. એજ બતાવી આપે છે, કે ઇશ્વરદાસ પામર
 પ્રાણીન જ દક્ષામાં હતા અને કદાચ તેઓએ સ્ત્રીઓ લઈ જવા
 લાવવામાં થોડાકજી આંટા માર્યા હશે તેથી, અને સુજયતખાનની
 સિદ્ધારસથી ૨૫૦ ના રસાલદાર ૭૦૦ ન્યા હશે, અને આજ
 સુધી ચરણની રજ હતા તે ઓપેદાર થયા તેથી પ્રલાઈ ગયા હશે
 અને મુજરો કરતી વખતે બે વાર વિશેષ નમન કરતા હશે. ઇશ્વરદાસના
 વંદનમાં એના પુત્ર વરજરાય તથા તેના પુત્ર લાલા ખુશાલનાં
 નામો ઉપલબ્ધ થાય છે. વર્ષ બહુ વીતી ગયાં નથી એટલે કે આ
 નામના પુરુષો પાટણમાં હતા કે નહિ વગેરે ખખર મેળવવા માટે
 મહારા એક મિત્ર અને પાટણના નાગરજાહાણ વતનને મેં પૂછાવું
 હવું, પરંતુ તેમને આવા વિષયમાં કંઈ રસ ના હોવાને લીધે તેમજ
 પોતાના ધર્મમાં કેમ કમાણી કરવી તેની વ્યવસ્થામાં ગ્રાહા ગ્રંથાઈ

મયા હોવાને લીધે, મને એ અખર હજી મળી નથી. ઇશ્વરદાસને એ સમયમાં અજમેરની પશ્ચિમે મેથમાં જાગીર પણ મળી છે, તો એ પ્રબંધમાં પણ કંઈ લેખ પાટણમાં કોઈ નાગરબ્રાહ્મણના ઘરમાં ફરે. તો આ પુસ્તક કોઈ પાટણવાસીના વાંચવામાં આવે તો એ વિષય પર કંઈ અજવાળું પાડશે અથવા મને લખશે તો ઇતિહાસના શોખીનો પર ઉપકાર થશે. મેં આ નવલકથા લખવામાં જે પુસ્તકો વાંચ્યાં છે તેના કર્તાઓનો હું આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું તેમજ મહારા સદ્ગત બાઈ વામનરાવે આપેલી સૂચનાઓ માટે તેમજ તથા મારા બાણેજી રા. વ્યોમેશચંદ્ર જ. પાઠકજી અને રા. બાસ્કરરાવ જ. પાઠકજીએ પ્રુક તપાસવામાં લીધેલા શ્રમ માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું. આ વિષયમાં રસ લેતા વાચકવર્ગને જોડે આપેલી પુસ્તકોની યાદી ઉપયોગી થઈ પડશે.

કર્તા

મોગલ સંધ્યા

પ્રકરણ ૧

અતાંધ

અપિ સંપૂર્ણતાયુક્તૈઃ કર્તવ્યાઃ સુહરો બુવૈઃ ।

નદીશઃ પરિપૂર્ણોપિ ચન્દ્રોદયમપેક્ષતે ॥

“પાક દીનમાં હુલાવું” આખી સહનત, ઘેરઘેર કુરાન પદાવું તોજ હું બાદશાહ ખરો. મારા પંખમાંથી છુટવાની કેની તાકાદ છે ? એક કાંટો હતો તે દૂર થયો. મારી હિકમતેજ તેને દૂર કર્યો. પૃથ્વીસિંહને ઝેરનો ભરેલો ઝબ્બો પહેરાવી નેર કર્યો, અને તેજ સાથે હું ધારતો તેમ જ સર્વંતસિંહ પણ પડ્યો ગયો. હવે આ એનું બાળક છે, તેના શા બાર છે ? તેને મારા કબજામાં લઈ એટલીજ વાર રજપૂત સરદારોની તાકાદ શી છે કે મને તેઓ એ બાળકને સોંપે નહિ ! મારા રાજ્યમાંથી તેઓને છટકવાની બારીજ ક્યાં છે ? એ બાળક હાથ આપ્યો કે પછી એને એક બેગમને સોંપી તેનું દૂધ પાછ એને મોટા કરીશ. મુઘલાં કને કુરાન પદાવીશ, પાક દીનનો ચેલો બનાવીશ એટલે મારશાહ પર તો અદનાનો ડાંકો વાગ્યો સમજવો. પછી રહેશે ગર્વી મેવાડ. તેના શા બાર છે ? હું સારી પેઠે બાણું છું કે બાપા રાવગના વંશજો કંઈ જાંજ્યા જાય એવા નથી. પડ્યા પડ્યા પણ હિંદુસ્તાનને બારે પડ્યા છે. પ્રતાપ મરતે મરતે પણ પોતાનો ટેક જાળવીને ગયો. પણ તેને અકબર જોડે કામ પાડવાનું હતું. દીકરા પોત્યા જોડે સમજવાનું હતું. સમજાવી પટારીને તેની છોકરીઓ લેવી એ મને માન્ય નથી, મારે તો રજપૂતોની કન્યા જોરજુલમથી લેવી છે, તેને બેગમ બનાવવી છે, તેમ ના મારે તો ગુલામ કાવી છે અને દેવું કંઈ નથી. અકબરના હજુરીઆ પણ કેવો મૂર્ખા હતા ? તેમને પણ બાદશાહની ભૂલ સુઝી નહિ ! હશે ખુશામનીઆ, જે કહ્યું તેનું હાંજી હજુર. મારા પર અસર કરે એવો

સપણ હોવા છતાં ડહા માણસોએ નિતો કરવા જોઈને. સમુદ પાણીથી હલકાયો હોવા છતાં ચંદ્રેન્દ્રની ઈચ્છા રાખે છે.

અંતર પરિચય હું કોઈ સાથે રાખતો નથી. છે કોઈની તાકાદ કે મારી વાતમાં મમ્મું બાલી શકે ? છે કોઈ અંગતનો માણસ કે જેના પર મારા સંપૂર્ણ વિશ્વસ અને તેથી થતો મારી તદખીરનો નાશ ? હું ત્યહું તેજ કશું છું, અને રોકનર કોઈ નથી. આશ્ચર્ય પાસે બેલાવી પછી ત્રાસ આપી મારા કુકમ મુજબ ચાલવા, પાકદીન ગ્રહણ કરવા અથવા તો મરવાળ ફરમાન ના માને તો કપટગળ. કાવાદાવ માં તો અને કોઈ પહોંચી શકે એમ છેજ નહિ. પાશ્વર્ય મેળવવામાં કાવાદાવ કરવાનું ક્યાં બાકી રાખ્યું હતું ? ડોસો દહ થયો એટલે ગાદી કરવાને લાયક નહોતો, તેને ખસેડવાની જરૂર હતી. રાજ્ય કરવાને લાયક હુંજ હતો, હું બાદશાહ ન. બનું તો પછી પાક દીનનું શું થાય ? દારાને લડાઈમાં જેર કરી, શુભને સહેલાઈથી સ્વકામ પહોંચાડી, મુરાદનો કાંટો કાઢી નાંખી મારી મુરાદ મેં પાર પાડી મારી આખીલી ધરમાં કોઈ રાખી નથી. ભત્રીજા ભત્રીજા બધાને પહોંચાડી દીધાં છે. આ બધી જળ પાથરી રક્યો ત્યાં આની શી વીસાત ? રજૂતો બલા છે, બોળા છે, કાલ આપે તો તે મુજબ વર્તે એવા મૂખી છે. આપણે ક્યાં કોણ આપને પાગલો છે ? એમની સાથે ફગો રમતાં વાર શી ? મારી સાથે એ જો રમવા આવવાના નથી અને આવ્યા તો એમના પાંજ વગાડીશ. જતનત સિંહના હાલ તેજ એમના. મેવાડી નમ્યો કે પછી રક્યો પેલો હુસારો. એ કોળને પુક મારી મારી ખાતાં આવડે છે તે હું એક પુકથી એને ઉરાડી દઈ શકું એમ છું. એકવાર છટકો એ લે પુલાનો દશે જાણતો નથી કે હું કોઈની છેતરપિટી રાખી શકતો નથી મારી જોડે જો રમે તેને જાનથી એજન કર્યા વગર રહેતો નથી. એ તે માત્ર હું એને રમકું છું, કોળવાડમાં પૂડેલ ઉંદરને જેમ દોસો આપી તેને કુતવવામાં આવે છે તેમ હું એને નચાવું છું વિગતપુર સર કાય એટલીજ વાર. તેને હાલ હેવાસ કરવાંજ રહે એ કોળની જરૂર છે. તે ચાલક છે, હોશયાર છે પરંતુ પાકદીનનો છે. મારા ધર્મની વિરુદ્ધ કાન કરે છે પણ જાણતો નથી કે એક ધડીમાં હુંદી નાંખીશ.

બસ આ મરવડો અજિત, મેવાડો સિંહ અને દખણજીનો છે. મારે તોયે થવા કે જોઈ લેા પછી પાક દીનની ફતેહ. કોની તાકાદ છે કે કલામ પટવાની ના રહેવા લિંગત રાણે ? તેની હામજ

કાપી નાંખું, તેના શરીરના ટુકડેટુકડા કરી નાંખું, કાગડા અને ગીધને ફેાવી ખાવા તેમને ફેંકી દઉં. આજે પેલા સરદારને બોલાવ્યા છે, બેઠાએ છે તેઓ શા વિચાર - પર આવે છે. માને છે તો દીક છે નહિતર... ... નહિતર શું ? કાવાદાવા, કપટ, દગો, પ્રપંચ, કેઠ કે જેર. ”

શાઆશ ! શાઆશ ! પાકદીનની ફતેહ કરવા જે ના કરાય તે આશુ. એ પાકદીનનું શિક્ષણ લેનારો પણ હોશવાર અને અર્થ સમજનારો પણ તેવોજ.

આદા ! શું મણુસનો ગર્વ, નિથ્યાભિમાન, અજ્ઞાન ! શું તેની સમજશક્તિ ! પણ ભૂલ્યો. એ ક્યાં રેંછપેછ માણસ હતો ? આખા હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ, શહેનશાહ. ગુજરાત પર પોતાનો દાખ બેસાડી આગ્રા જતાં શાહજહાંની માનીતી બેગમ મુમતાઝને પેટે દહોદમાં અવનરેલો સુલતાન આલમગીર ! શું સરસ નામ ! દુનિયાને છતનાર ! હિંદુસ્તાનને છતનારનો વંશજ ! હિંદુસ્તાન ખોવા નો પાયો નાંખનાર, તેને તારાજ કરનાર. પોતાનો ધર્મ તેજ પાક, ખીજનો નાપાક કેવી માન્યતા, રેવું અજ્ઞાન ! ક્યાં કિંદુ સૂત્રની સાથે તેની સરખામણી ? જે દીનમાં જન્મ્યા હોય તેજ દીનને મોટા માની તેનાજ કલા મુજબ આલવું. ખીજનો બલે વધારે સારો લાગતો હોય તે છતાં તે ગ્રહણ કરવાની મના. તેમજ તમારો સારો છે તે મુજબજ આલો, એટલે બસ. અમારો વધારે સારો લાગતો હોય અને તેમાં આવવા માંગતા હો તો તમારો સ્વીકારજ નહિ. તમારો તમને મુખારક અમને અમારો મુખારક. તમે જે ધર્મમાં જન્મ્યા હોય તેમાં સ્થિર ના રહો નો ખીજે ગ્રહણ કરી તેમાં સ્થિર રહી શો. એ કેમ સંભવે ? જગતના મહાપિતા તરફ તમાની એ નાફરમાની કેમ નીભી શકે ? દીન, ધર્મ, કરજ, જગતના મહાપિતા, પેદા કરનાર તરફની ફરજ. જન્મ આપનાર તરફની ફરજ. જનસમૂહ તરફ અદા કરવાની ફરજ. પોત પોતાના જન્મ પ્રમાણે, જાત પ્રમાણે, મંડળ તરફની ફરજ, રાજની પ્રજા પ્રત્યેની ફરજ, પ્રજાની રાજ પ્રત્યેની ફરજ એનુંજ નામ ધર્મ, એનુંજ નામ પાકદીન. પણ તે કેને ? સમજે તેને, અહિંઆં તો મારો દીન તેજ ધર્મ, તેજ પાક, ખીજનો નાપાક. તેને મારો દીનમાં આવવા અરજ તો શાની ? પોતાનો વધારે સારો છે તેથી નહારામાંથી તારવાનો વિચાર હોય તો તેને માટે આપવી

મેઘએ સમજણ, સલાહ; તેમાંનું કંઈજ નહિ કાઢરને અરજ ? શુકેપ્રદા !
કાઢર પર તો સિતમ, તેની તો કતલજ. બસ બીજો ઇલાજજ નહિ.
વાહ રે ધર્મની કતો તરફની, મંડળ પ્રત્યેની ફરજની ઉંચી સમજ.

પાક દીનમાં બળવા ન માગે તો તેનો ઇલાજ ? કપટ કે કતલ.
અકબર દીક્રો પોચો, એના સલાહકાર બેવફૂર. ને આલમગીર ! સકલ
ગુણસંપન્ન ને સર્વશક્તિમાન. પછી સલાહની જરૂર શી ? વિશ્વાસની
આવશ્યકતા ક્યાં ? પિતાને કેદ કરી, બાઈબાંકુઓની કતલ કરી
પાક દીનનો વાવડો ઉગાડનારને વિશ્વાસ કેનો હોઈ શકે, શી રીતે
હોઈ શકે, રજપૂતો બલા છે, બોળા છે, કોલ આપે તે મુજબ
વર્તનારા છે. અને પોતે ? તે વિચાર કરવાની શક્તિજ ક્યા ? પોતાને
મોંએજ દુશ્મનના ગુણનાં વખાણ અને પોતાની અવગણના. આપણે
ક્યાં કોલ આપીને પાળવો છે ? શામાશ, પાકદીનના સમજનાર.
કુરાને ચીંટા ક્યા કલમમાં કોલ આપીને પાળવાની મના કરી
છે ? ક્યાં દગો રમવાને સલાહ આપી છે. અને પોતાના જોડે દગો
રમવાને જસવંતસિંહના હાલેહાલ. એ તો સર્વશક્તિમાન સુલતાન
આલમગીર એટલે એને તો ખુદાતાલાએ દગો કરવાને પરવાને
આપેલો અને બીજા બધા તો સાંપણ મણસો. અને હિંદુઓ, તે
તો કાફરોજ. પાકદીનવાળા જોડે દગો રમવાનો એને હક્ક શી ? અરે
લાચાર બિનસમજવાળા શાહ, પાકદીન તો દગો કરવાની રજા આપેજ
નહિ. કાઢર દગો રમે તેમાં નવાઇ શી ?

શિવાજી લૂંટારો ! ઇબ્રાહીમ લોદી પાસથી રાજ્ય છીનવી લેનાર,
મોગલ રાજ્યના સ્થાપનાર બાબરનો વંશજ, શાહનો શાહ. પિતાને
કેદ કરનાર, બાઈઓની કતલ ચલાવનાર, હિંદુઓ જોડે દગો રમનાર,
પૃથ્વીસિંહને જેર કરનાર, કોઈને પણ વિશ્વાસ ના રાખનાર, વિઝાપુર
ગોલકોંડાને હોઈઆં કરવાની દરજા રાખનાર, કેલ આપીને તે પાળવાની
જરૂર ન સમજનાર શાહ !

મરવડ, મેવાડ અને દક્ષિણમાં ફતેહ થઈ કે પાકદીનની ફતેહ
હિંદુ ધર્મનો નાશ. શહેનશાહ, કંઈ કંઈ જીભ કાપનારા. મોંમાં થુંકી
વટાળના ના ફાળ્યા તો આર્ય ધર્મનો નાશ કરનાર તું કોણ ? તેનો
ઉદ્ધાર કરનાર કોઈને કોણ પણ નીકળશે. એ ધર્મનો ટેક સાચવવામાં
કંઈ કંઈ રણમાં રોળાઈ ગયા કંઈ કંઈ માર્યા ગયા. કંઈ કંઈ સા
ધ્વીઓ બળી મરો. ધર્મ તો તેમણેજ સાચવ્યો. છે કોઈ હસ્તી ધરા
વતી પ્રજા કે જે પરાજિત થયા પછી અટકી હ : સુધી ટેક રાખી

સ્વધર્મમાંથી ચળી નહોત્ય ? અને ખિચારી આર્થ પ્રજા તારા જેવા મતાંધ, ધર્મોધના તરફથી, અસંખ્ય જુઝમ ખમી પોતાનો ટેક જાળવી શકી, સ્વધર્મમાંથી ડગી નહિ. જના વિચાર કર, પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ નજર ફેરવ, અને ફાંફાં મારવાં મૂકી દે. તારું છે તેજ સંભાળ નહિ તો એ ઝતુનમાં છે તેજ જતું રહેશે; તારું નામનિશાન પણ રહેશે નહિ, મોગશાઇ હતી ન હતી થઇ જશે.

આતું ઔરંગઝેબ કને કહેનાર શિખામણુ આપનાર કોઇ હતું નહિ, કહેત તો તેને સાંભળનાર કોઇ હતું નહિ. કરડી નજર કરી તેને દેહાંતડાંની શિક્ષા કરતાં શાહ ચૂકે એમ નહોતું. આખરને માથે રાજ્ય સ્થાપવાનું, અકબરને તે પૂર્ણ ચટતીમાં મૂકવાનું, જહાંગીર અને શાહજહાને હતું તે નીલાની રાખવાનું લખ્યું હતું. આલમગીરને ! એ વંશનું નામનિશાન કાઢી નાંખી પોતાને કપાળે કાળી ટીલી ચેદવનું તેના નસીબમાં હતું.

પ્રકરણ ૨ જી

દિવાને ખાસ.

“અગર ફિરદોસ બર રહે ઝમીનસ્ત,
હમીનસ્તો હમીનસ્તો હમીનસ્ત.” x

મધ્યાહનનો સમય થયો. સૂર્યનારાયણનો પૂર્ણ પ્રકાશ દિલ્હી શહેરપર પડી રહ્યો હતો. ચાંદની ચોકમાં દેહ ઝાગી રહી હતી. વેપારનું તે મુખ્ય ધામ હતું. શહેરનાજ રહેવાસીઓ ઉપરાંત મુસાફરો પણ ત્યાં ઘણી જાતના દેખાતા હતા. હિંદુસ્તાનની તે રાજધાની હતી એટલે ઔરંગઝેબની હકુમત તળે આવેલા ખીજ રજવાડાના માણસો પણ છુટાછવયા ત્યાં દેખાતા હતા. મુલેહશાંતિનો તે સમય નહોતો. દેશમાં અનેક ઠેકાણે આદશાહી છાવણી પડી રહેતી, કેટલી જગાએ લસ્કરો મોકલવા પડતાં અને કેટલેક ઠેકાણે આદશાહ સલામતને જાતે લસ્કર સાથે જવું પડતું. હાલના આદશાહોની માફક તેઓ પાટ-નગરમાં બેસી રહેતા નહિ. વર્તમાનપત્રોમાં વાંધનો શિકાર કર્યાના સમયાર છપાવી બેસી રહેતા નહિ, પરંતુ રણમાં રાજાતા દુશ્મનોના

પૃથ્વી પર બે કોઇ પણ ઠેકાણે સ્વર્ગ હોય તો તે આ છે, આ છે, આજ છે.

હાંજી ગગડાવતા, અનેકને પાઠી પોતે પડતા થા છત મેળવતા. કેટલાએક, આદશાહ સલામતને મુજરો કરવા આવ્યા હતા, કેટલાક તેનો હુકમ સાંભળવા આવ્યા હતા. આદશાહનું કરમાન કયા દેશપર હુમલો કરવાને તેમને આવે છે તે જાણવા તેઓ ઉત્સુક હતા. ક્યાં કોને મોકલવામાં આવશે તે કોઇ જાણતું નહોતું, આદશાહનું કોઇ પણ અંગત માણસ જાણતું નહોતું. આદશાહ બધી યોજના પોતાની કનેજ રાખતો, કોઇને પણ જાણાવતો નહિ. બૂલેચૂકે સૂચના પણ પડવા દેતો નહિ, બધેજ કાવાદાવા પ્રપંચ દેખતો, પોતાના જનને જોખમમાં ગણાતો, ઉત્તરમાં પંજાબ, મધ્યમાં રજપૂતાના અને દક્ષિણમાં વિજ્ઞપુરમાં એને ભારે ખર્ચથી લશ્કર રાખતું પડતું તે સિવાય બીજો કેટલેક દેશો પણ પોતાના માણસો રાખવાં પડતાં હતાં. કારણ એજ હતું કે આદશાહને એને ખંડીઆ રાજા પર પણ બરોસો નહોતો. કદાચ તેઓ એકદમ સામા થઈ જશે, દુરમન જોડે મળી જશે એવી તેને ચિંતા હંમેશ રહેતી. જેને એક જગાએ જવાને હુકમ મળતો તેને પણ હંમેશ ત્યાંજ રહેવાનું થતું નહિ, વખતે તેમાં કંઈ દગો થશે એમ સમજી આદશાહ તેને પાટનગરમાં બોલાવી લેતો, તથા તેને બીજા દેશમાં જવા હુકમ કરતો. આવા સખખથી દિલ્હી શહેરમાં વારંવાર જુદી જુદી જાતનાં લશ્કરોનું સંમેલન થતું, આ સિવાય, અમલદારો નવરાશની વખતે; બપોરની વખતે, લટાર મારતા નીકળી પડતા. વર્તમાનપત્રો તે વખતે હતાં નહિ, છતાં ચર્ચાપત્ર જોઇએ તેટલાં હતાં. લોકો જ્યાં ત્યાં એકઠા મળી આદશાહની યોજના જાણે પોને જાણના હોય એવે કોળ ધાલી એક બીજાને કહેતા, મનના ચોક પૂર્યા જતા. આદશાહની વિરુદ્ધ કોઇને ચું કે ચાં બોલવાનો અધિકાર નહોતો. ઘરમાં પણ કોઇ ખાનગી રીતે એવું બોલતાં અચકાતું, કારણકે આદશાહના જાણુસો જ્યાં ત્યાં ફરતા રહેતા. તેઓને જરા પણ સંશયનું કારણ મળે તો પકડવા અધિકાર હતો. તે અધિકાર તેઓ બરાબર પાળતા. મૂળમાં મીયાં ને પછી લાંગ પીધો, તેમ મૂળમાં સિવાય બચ્યા ને પછી અધિકાર મળ્યો એટલે પૂછવુંજ શું? જરા કોઇ તેમની સામે થયો, જરા પણ તેમને વહેમનું કારણ મળ્યું, ઉશ્કેરાવવાનું સાધન જડ્યું, કે “ચલજે સાલે કાટડીમાં.” આમ કંઈ કંઈ બિચારા નિર્દોષ માણસોને કાટડીમાં પૂરવામાં આવતા, ત્યાંના ત્યાં સડી જતા. એકવાર હાથમાં આવ્યે: એટલે પછી તેને છુટવા બહુ મુશ્કેલી નડતી કારણકે વિરુદ્ધ સાક્ષી પડતી. તેને જેટલી માનવામાં આવતી હતી તેટલું તે

બિચારાઓના અચાવ તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નહેતું. વધારે ઓછું કંઈ બોલવા જતા તો ગાળોનો વરસાદ અથવા તો મેથીપાક મળતો. આથી તેઓ બિચારા ઝાઝું બોલતાજ નહિ. એટલામાં ટોષ બડામીયાંની સિદ્ધારસ મળી આવી તો છુટવાને આગ્રહાળી થતા.

આજે ધણે ઠેકાણે જસવંતસિંહના પુત્ર અન્નિતસિંહના સંજ-ધમાં વાત ચર્ચાતી હતી. પૃથ્વીસિંહને વિના વાંકે બાદશાહે દગાથી માર્યો, જસવંતસિંહ ખીચારો મરી ગયો, એમ વાત કરવાને ડાંગને સત્તાજ નહોતી, કેમનામાં શકિત પણ નહોતી. અન્નિતસિંહ દિલ્હીમાં છે, આજરોજ બાદશાહે મારવાડના સરદારોને આમંત્રણ કર્યું છે, અન્નિતસિંહને બાદશાહ પોતાની પાસે રાખવાની માંગણી કરતાના છે એમ વાત થતી હતી. બાદશાહની માંગણી ખરી છે કે ખોટી, માંગણી વખાણવા લાયક છે કે નહિ, કદાચ સરદારો હા કહે તો બાદશાહ તેમની જોડે દગો રમશે કે નહિ, એવા પ્રશ્ન પૂછવાનો કેમને અધિકાર નહોતો. બાદશાહ જે કરે તે સારુંજ, નહારું હોય તોપણ સારુંજ. તમારે પણ તેમજ માનવું ને કહેવું, આવો ઔરંગઝેબના વખતનો કાયદો હતો. આમ લોકો આપસ આપસમાં વાત કરતા હતા, તેવે સમયે મારવાડના સરદારો, ચોદ્દાઓ, ઔરંગઝેબના આમંત્રણને માન આપવા ખાતર પોતાની મરજી ઉપર ત બાદશાહી મહેત્ર તરફ જતા હતા. સુવર્ણપુરી તરફ તેમને જવાનું હતું, મંદ્રબવનમાં તેમને બિરાજવાનું હતું, છતાં તેમના મોં પર કેમ જાતનો ઉત્સાહ દેખાતો નહે તો. તેઓનાં ગાત્ર શિથિલ હતાં કાનણ કે અથંત ઠંઠવાળું ઔરંગઝેબનું ભવન તેમને રમજાન જેવું ભારતું હતું બાદશાહે પણ, જાણે પોતાના ભપકાથી તેમને ખાંજવા માંગના હોય તેમ દિવાને ખાસમાં બેસવાની ગાહવણ રાખવા દુકમ કર્યો હતો. કિતખાખંડ બરેલો રાતો રેશમનો એક ભવ્ય શાકીયો ત્યાં બિછાવવામાં આવ્યો હતો. એથી ઉંચી જાતના રંગબેરંગી કિતખાખથી ખીચોખીચ બરેલા ગાત્રીયા ટાંગવામાં આવ્યા હતા. તે સમયની દિલ્હી ઉંચા પ્રકારની કારીગરીનો ખ્યાલ આપતી વિવિધ રત્નજડીત સુવર્ણની દિવાલ, તેમજ ચાંદીની છત પરથી મખમલની ઠેકઠેકાણે ઝાલરો ઝુક્યાં કરતી હતી, મોતી તો તોરણો દષ્ટિએ પડતાં હતાં. દિવાનની એક બાજુમાં વચ્ચોવચ, સર્વ વસ્તુને તુચ્છ ગણતું, પોતાનાં અનુ મ નેજાથી આંજ નાંખતું, વારંવાર ઝળાંઝળાં કરતું, તેના પ્રકાશથી અનેક

આંખોને નિચાત્રા નાખતું, દેવોને વિરમય પમાડતું, જગતની નવ નવાઇમાં સ્થાન ધરાવતું મયુરાસન આવી રહ્યું હતું. તેની લાંબા પુટ તથા પહેનાઇ ચાર પુટ જેટલી હતી. એક નાના સરખા પલંગ જેટલી હતી. ચાર મોટા જખરદસ્ત સુવર્ણમય પંજ પર વસથી પચીસ ધન્ય ઉંચા ચાર સોનાના પાયા તે તખ્તના ટકાઇ પડતા અને ત્રણ બાજુએ જડી લીધેલા વિવિધ રત્નજડિત બાર સ્તંભો એ તખ્તનું છત્ર ટેકવી રાખતા હતા. એ દરેક સ્તંભની વચ્ચેવચ્ચ એક ધણુજ બલકવાળું મોંઘા મૂલ્યનું માણેક તથા તેની આસપાસ ચાર તેથી સહેજ નાનાં લીલમ ચોરસ આકારમાં જડવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે સ્તંભની ચોમેર, ઉપરથી નીચે લગણુ, વચ્ચે માણેક અને તેની ચારે બાજુએ લીલમ અને વચ્ચે લીલમ અને તેની ચારે બાજુએ માણેક એમ વારા ફરતી ચોરસ આકારમાં દેખાતાં હતાં. એ લીલમ અને માણેક જડતાં રહી ગયલા વચગાળામાં કેટલેક ઠેકાણે હીરાઓ ખેસાવામાં આવ્યા હતા, તો કેટલેક ઠેકાણે મોતીઓ સુવર્ણની થાળી કરી ખેસાડવામાં આવ્યા હતા. એ તખ્ત ઉપર ચઢવાને માટે ચાર પગથીયાં મનાવ ઇમાં આવ્યાં હતાં. સ્તંભની ચોમેર સુંદર મેતીની તોરણમાળા ટાંગવામાં આવી હતી ઉપર સુવર્ણથી ખીચોખીચ રચેલું છત્ર આવી રહેલું હતું. એ છત્રની આસપાસ મોતીની ઝાલરો અને તોરણો ઝુક્યાં કરતાં હતાં ચતુષ્કોણુ અને ધ્રુમ્મ આકારનાં છત્રપર જુરા શિનીની પુછડીવાળો કળા કરતો સુવર્ણનો મયૂર નજરે પડતો હતો. એના સુવર્ણશરીરમાં સર્વત્ર રત્ન જડી લેવાયાં હતાં અને છાતીની વચ્ચેવચ્ચ એક ધણુજ મોટું માણેક અનુપમ તેજથી સર્વને આજી નાંખતું હતું અને તેની નીચે ૫૦ ફેરેટનું જમરખના આકારનું એક પાણીદાર મોતી લટકી રહ્યું હતું. એ મોરની જાંને બાજુએ રત્નજડિત સુવર્ણપ્રલવાળાં ચામરો આવી રહ્યાં હતાં. આ સર્વને આજી નાંખે એવો આસરે એકસો દશ રતીનો એક તેજસ્વી હીરો તખ્તપર ખેસનાર શાહથી દેખાય એવી રીતે ઝળુની રહ્યો હતો, ચમક્યાં કરતો હતો. આ મયુરાસનની કિંમત તે સમયે દસ કરોડ સીતેરલાખ રૂપીઆ આંકવામાં આવતી હતી. સરદારો અને ચોદાઓ સહુ સહુને સ્થાને બેઠા, મોગલ અધિકારી મંડળે પણ તેની એક લીધી. રજપૂત સરદારોનાં મનની રિયતિ આ વખતે વિચિત્ર હતી. તેઓને ફરમાન મળ્યું ત્યારે શેક અનંદ અને ચિંતાની ત્રિપુડીએ તેમના હૃદયમાં વાસ કર્યો હતો. ભૂત માટે શેક, વર્તમાન

માટે આનંદ અને ભવિષ્ય માટે ચિંતાનું રાજ્ય સ્થપાયું હતું. જસવંતસિંહનાં મૃત્યુથી તેમનો એક વહાલામાં વહાલો સરદાર, રજા પૂતાંથીને સાચો મિત્ર તેમણે ખેંચે હશે, જસવંતસિંહનાં મરણથી જેમ ઐરંગઝેબનો હર્ષ માતો નહોતો તેમ રજાપૂતોના શોકની સીમા રહી નહોતી. તેઓ દલેગમાં હતા તેનો પ્રતાપી પુત્ર પૃથ્વીસિંહ હોત તો તે પિતાની ખોટ કંઈક અંશે પૂરી પાડી શકતે. પરંતુ તે તો ક્યારનો ઐરંગઝેબના કપટનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. આમ તેમના મનની સ્થિતિ હતી. પરમેશ્વરે તેમની સામે જોયું અને રાણીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. પિતાના મરણનો શોક પુત્રના જન્મથી થોડેક અંશે દમાયો ને કપડી ઐરંગઝેબ તરફથી ફરમાન આવ્યું કે અજિતસિંહને લઈને કાણુલથી બહારાબહાર તેમણે દિલ્હી આવવું. સરદારો વિચારમાં પડ્યા. બાદશાહી ફરમાનને અપમાન આપવા વખત નહોતો કારણકે એક તો તેમને સરદારની જરૂર હતી. વળી તેઓ પોતાનાં વતનથી બહુ દૂર હતા. રસ્તો બહુ વિકટ હતો માર્ગમાં જમાંત્યાં ઐરંગઝેબનું લશ્કર પડ્યું હતું. તેને વટાવી જોધપુર જવું બહુ અઘરું પડે એમ હતું. કામકામ લડવા કરતાં છેવટે એક જગાએ લડવું તેમને પર્વદ પડ્યું અને ખુદ બાદશાહનાં પાટનગર આગળ જરૂર પડે તો લડાઈ કરવાનું જોખમ વહેરી તેઓ દિલ્હી આવ્યા. સર્વોન્નમતે જસવંતસિંહના જમણા હાથ દુર્ગોદાસને તેમણે સરદારી આપી. સરદારી મળ્યાથી દુર્ગોદાસ પ્રસાદો નહોતો. ખીજાએ કરતાં એને ચિંતા ઉભરી વધારે રહેતી, કારણકે તે એક ખરો રજાપૂત, સ્વામિભક્ત, દેશભક્ત સરદાર હતો. બાદશાહના હુકમને માન આપી ફાવટ આવે તો ઐરંગઝેબને શાપ આપવાનો તેનો વિચાર હતો. ફરમાન આવ્યું અને તેણે જ-ણાવ્યું કે અજિતસિંહને લઈને અમે દિલ્હી આવવા ખૂશ છીએ. દિલ્હીની હદમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા, બાદશાહને તે બાબતની ખબર ફરી અને અમુક વખતે તેઓને દિવાનેખાસમાં હાજર રહેવાનું ફરમાન થયું. હુકમ મુજબ તેઓ આનંદને ઘેર મૂકી હાજર થયા હતા અને બાદશાહની રાહ જોતા હતા. ચિંતામાં ને ચિંતામાં આઘો દલાક પસાર થયો ને છઠ્ઠીદારે નેકી પોકારી.

‘ શહેનશાહે હિંદ, દીનદાર, ગરીબપરવર જહાંપનાહ, સુલતાન આલમગીર ઐરંગઝેબ બાદશાહકી સવારી પર નિગાહ રખો મહેરઆન સલામ. ’

જરવંતસિંહ તથા પૃથ્વીસિંહને ઠર કર્યોથી હરખાતો અને મલકાતો, મજામાં હસતો, બોળા રજપૂતોની બધાઇને લાગે લેવાની આશા રાખતો. તેમને તથા અનિતસિંહને પોતાના કબજામાં લેવાની અનેક યુક્તિઓ જોઈવતો, દવાદ કિલ્લાઓ બાંધતો આરંભેજ રક્ષામી પુલેવરનો પગના કાંડા ભગણુ લટકતો અને પહેરી દિવાને ખાસમાં ખાતી પહેાવે અને કેટલાએક મને, તે કેટલાએક કમને ઉંદો બાદશાહને મુજરો કર્યો. બાદશાહે કમરની આસપાસ એક તફન સોનેરી કિનખાખનું પેશું વિટાળ્યું હતું. અને તેમાં રતનજડિત ખંજર તથા જમૈયાનો પેક એક છેડો અડકે એવી રીતે સામસામાં ખેર્યા હતાં. બાજુમાં સોનાની રતનજડિત મુઠવાળી તલવાર લટકતી હતી, માથા પર મુકુટ વારણુ કર્યો હતો. તેને મુકુટનું નામ આપણું કે કેમ એ એક સવાલ છે. નરમ જરોયાનનો તે ફેટો હતો. તેના પર અતિ અમૂલ્ય હીરાજડિત શિરપેચ ચોડેલો હતો. એ શિરપેચની બરાબર વચ્ચેવચ્ચ એક હીરા ભમકદર સૂર્યની માફક ઝળાંઝળાં કર્યો કરતો અને તેનાં તેજથી સૌ કોઈને આંધ્ર નાખે. ત્યારે એકજ સ્થાનમાં ખે સૂર્ય હોય એવું સૌ કોઈને લાગે ચલું. બાદશાહ પથુ જાણે તે હીરાનાં તેજથી પોતાનો પ્રભાવ ખેસાડવાં માંગતો હોય તેમ પોતાની ડાક વાંકીચુંકી કર્યો કરતો અને તેથી તેન પ્રકાશને બહાર વારંવાર જુદી જુદી દિશાએ પડતો. તખ્તપર ખેસી તેના પર પડેલા કીનખાખના બરેલા રતનજડિત ઉશીકાને અઢેલી જમણી બાજુએ પડેલા તેન જ લંબગોળ તરીખા ઉપર કાણી ટેકવી તરતજ તેણે રાહોડ સરદારો તરફ જોઈ બાપણુ કરવાનો આરંભ કરીધો.

“મારા વહાલા બહાદૂર રજપૂતો, તમને આજ શોકમાં જોઈ મને અત્યંત દિલગીરી થાય છે. જસવંતસિંહ-મારો જમણો હાથલો. તેનાં અકાળ મૃત્યુથી તમને દુઃખ થયું છે તેથી વિશેષ મને થયું છે. ખે કરતાં પણ જસવંતસિંહની છબી મારી નજર આગમથી હું દૂર કરી શકતો નથી. પૃથ્વીસિંહ મિયારો પણ મરી ગયો. તે જવતો હોત તો જરૂર પોતાના આપણું નામ રાખતે. ખુદા જ્ઞાને મેટો અહેસાન કે રાણીને પુત્ર આપી મારવાડની ગાદી જતવંતસિંહને વંશજના હાથમાંથી જતી અટકાવી. મારો એવો વિચાર છે કે રાણી તથા નવા બાળકને અહિં મારી કનેજ દિંદીમાં રાખવાં ને એ બાળ રાજા ઉમર લાંબક થાય એટલે તેને ચોંમ શિક્ષણ આપી મારે હાથેજ

તેને રાજ્યની લગામ સોંપવી. તમારો એ બાબતમાં શો અભિપ્રાય છે ? ”

રજીપૂતોને ઐરંગઝેબની કપટ ભળનો અનુભવ ઓછો કમ નહોતો. તેઓ એવા ડાહ્યામરા શબ્દોમાં ભોળવાય એમ નહોતા. તેમજ ઐરંગઝેબના વિચાર પ્રથમથી બાણીનેજ અત્રે આવ્યા હતા એટલે જવાબ આપતાં તેમનાં મનને કાંઈ જાતનો ઝુંબવાડો પડે એમ નહોતું. તેમના તરફથી દુર્ગોદાસજીએ બોલવું શરૂ કર્યું.

“ જહાંપનાહ, આપના વિચાર બહુ સ્તુત્ય છે પરંતુ રાણીજીને અત્રે રહેવું ફાવે એમ નથી. અત્રે રહેવાથી મહારાણીજી તથા પૃથ્વી સિંહના અકાળ મૃત્યુનું રમરણ તેમને આવ્યાં કરે છે. તેમના જીવને અશાંત પરિનાય થાય છે. વળી કુંવર બાળક હેવાથી રાણીજી તેને પોતાનાથી છુટો મુકવા માંગતા નથી. ”

ઐરંગઝેબ—હું ક્યાં તેને છુટો કરવા માગું છું, ભલે તેઓ ખાંડે અડીયા. તેમના મહેલમાં રહે. હું તે બાબત પૂરતી વ્યવસ્થા કરીશ.

દુ—તેઓ એકલાં અત્રે રહી શકે એમ નથી. સરદારો પણ દૂર દેશાવરથી ધણે વખતે પાછા ફર્યા છે એટલે પાછા વતન જવાને તેઓ ઉંચુક છે.

ઐ—મારે સરદારોનું કંઈ કામ નથી. મારા રાજ્યમાં માણસ ચાકરની કંઈ જોડ નથી.

દુ—રાણીજી અત્રે અમારા વગર રહી શકે નહિ. અમારા જેવી બરદાસ્ત તેમની કેંઈ રાણી શકે નહિ.

ઐ—શું મારે લાં કાંઈ જાનની ન્યૂતતા છે ?

દુ. હું ન્યૂતતાની વાત ક્યાં કરું તું કે અજાણ્યો. મેં સ્વમાયે જ કે જ્યારે તે શોખમાં હોય ત્યારે તેને પેલાના બગીચામાં, પેલાના મંડપમાં રહેવાથી યોગ્ય દૂર થાય.

ઐ તો ભલે રાણીજી તથા તમે સરદારો તરફે વતન જાઓ તથા કુંવરને અહિં મુકી જાઓ.

ધરેધરે ઐરંગઝેબનો મૂળ બાણ્ય દેખાતો માંડ્યો. દુર્ગોદાસની ઇચ્છાજી હતી કે ઐરંગઝેબની રાજધાનીમાંથી બચાવ

બીજા સરદારને પણ આવે. બાજરાબને પેતાની માતાથી છુટા પાડામાં તથા પેતાની ક્ષેત્ર રાખવામાં બાદશાહનો શ્રેય સ્વાર્થ હોય તે હવે સમજવાનું બાકી રહ્યું નહિ. તેમજ અત્યાર લગભગ શાંતિના દેખાવ આસ્થા ક્યો તે હવે આવે એમ નથી, એમ દુર્ગોદાસના મનમાં નક્કી થયું.

દુ-કારણ ? જરા દમામથીજ પૂછ્યું.

આ-મારી મોજ.

દુ-મોજ કંઈ બાદશાહ ખુદાવંદે એકલાએજ ધબકે નથી રાખી. હમારાં માતૃશ્રીની ધબકા એવી છે કે જોષપુર જવું.

આ-તેમ નહિ બને.

દુ-તે તો પરિણામે સમજાશે.

આ-તમારે કાંઈને જોષપુર જવું હોય તો તેમાં મારો અટકાવ નથી, પરંતુ કુંવરને તો મને સોંપવોજ પડશે. એવું મારું તમને બંધાને ફરમાન છે.

દુ-ફરમાન ! મને તેને. અમે એવા ફરમાનને માન આપતા બંધાયા નથી. રાણા જશવંતસિંહના મરણ પછી રાણીજીનું ફરમાન તેજ અમને મળ્યું, બીજા કાંઈનું ફરમાન અમે માનતા નથી.

આ-શું તમે મારું અપમાન કરશો ? તમને ખબર છે કે હું કોણ છું ? સુલતાન આલમગીર, આખા હિંદનો શહેનશાહ. મારા હુકમનો અનાદર કરવાની કોની તાકાત છે ? તમને આટલું બોલવા દીધા એ પછી મારી રહેમદિલી સમજવાની છે.

દુ-જહાંપનાહ જ્યારે અમારું અપમાન કરે ત્યારે અમારે લાયકારી સાથે તેના હુકમનો અનાદર કરવોજ પડે. રાજપુતના રક્ષણ માટે, તેને ઉદ્દેશવાને માટે રજાપૂતો શક્તિમાન છે. વિપરીત રિચર ગાત્ર અમારી કામનું અપમાન લેખાળ. શહેનશાહને આધાર ધનસાફર છે. ન્યાય નથી તો શહેનશાહના પછી લાંબો નીકળી શકે નહિ.

આ-શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે મારા રાજ્યમાં ધનસાફર નથી ?

દુ-મારા કે જહાંપનાહના ઠલા કે માન્યાધીધનસાફરની ગણતરી થતી નથી પ્રજાજનની અંતરની લાગણી કંઈ બહાર દેખાવ કરતી નથી પણ એ અંતરની જવાબા જ્યારે સળગી ઉઠે છે ત્યારે વિપરીત

પરિણામ આવે છે. તે ક્યારે સળગી ઉઠશે તે મી. કે. ને અમર પણ પડતી નથી. બંદીઓનામાં સહવા દીધેલા જુદા પિતા સાહેબજાન, દાસ, શુભદ, મુરાદની કતલ અને બત્રીબજોના હાલબેઠક એ ત્રણે જાણીથી મુસલમાન તેમજ હિંદુઓનાં મન પર ઇસાઈની છાપ નથી પડી. બંદસાહ સત્તામતે મને બોલવા દેવામાં રહેમદિલી વાપરી તે કરતાં આપ બંદાપનાહનાં કુદૃશ પર રહેમદિલી ચલાવી હોત તો વધારે માફ થાત પરમાત્માની રહેમદિલી સિવાય રજપૂત કોઈની રહેમદિલીની પરવા રાખતો નથી.

ઔ-દુર્ગાદાસ, તમને જેમ છુટ આપું છું તેમ તમે વધારે સવારી કરો છો. રહેમદિલીની વ્યાખ્યા ઔરંગઝેબ તમારી પાસેથી જાણવા માંગતો નથી. રાજ્યસોલ કેને હોતો નથી. રાજ્યા જસવંતસિંહ પણ જોધપુરના કાંઈ હક્કદાર વારસ હતા, ખરા વારસ તો અમરસિંહ હતા.

દુ-રાજ્યા જસવંતસિંહજીએ મોટા બાઈની કતલ કરી રાજ્યગાદી પચાવી નહોતી પાડી. અમરસિંહ તથા જસવંતસિંહને કોઈને એકકેને માટે વેરભાવ નહોતો. માતૃપિતાની અગતે આધીન થઇ અમરસિંહે દેશવટો લીધો તથા જસવંતસિંહે રાજ્યપદ સ્વીકાર્યું.

ઔરંગઝેબ આ જવાબ સાંભળી લાજવાળ થયો. દુર્ગાદાસજીનું કહેવું અક્ષરેઅક્ષર ખરું હતું ઔરંગઝેબની ધીરજ હવે ખુટી ગઇ. આશથી કે ત્રાસથી તેને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. ગાસથો ફાવી શક્યો નહિ ત્યારે આશને આગળ કરી, સૂતેલા સિંહોને વધારે ઉરફ્યો.

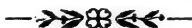
ઔ-તે બધું મને માલમ છે. દુર્ગાદાસજી, તમને તેમજ અહિં એટલા સઘળા રજપૂતોને મારી સલાહ છે કે તમારે રાજ્યા જસવંતસિંહના પુત્રને મારે હવાલે કરી દેવો. એટલી મારી ઉપેદ્યાર લાવો અને આખો મરુદેશ તમારી વચ્ચે વહેંચી આપીશ, તમને ખાતર કરીશ. પ્રત્યેકને મરુદેશના અમુક ભાગનો સુખો બનાવીશ. આ વાક્ય દુર્ગાદાસ તેમજ અન્ય વીરો પૂરેપૂરું સાંભળી શક્યા નહિ, સાંખી શક્યા નહિ કોઇ તેમની એટકપરથી અડધા ઉભા થઇ ગયા, કોઇએ મોં ફેરવી નાંખ્યું તો કોઇએ કાનમાં આંગળી ખોંસી દીધી. આટલી વાર સુધી ગમે તેમ કરી દબાવી રાખેલો કોઇ, રાખેલી કમાન છુટી પડતી બમણા નેરથી ઉછળે તે બુજાવ ઉઠજ્યો. મુખ પર કોઇ અને તિરસ્કારની

લાગણી એકદમ તરી આવી અને સુતેલો સિંહ એકદમ જેમ ઉડી ઉછળો મારે તેમ દુર્ગોદાસ દુધો, મ્હાનમાંથી તરવાર કાઢી ગળેના કરી ઉઠ્યો.

“લાઇઓ ઉઠો, આપણી માતૃભૂમિ અને આપણા બાળરાજાનું રક્ષણ કરવા આપણા બાહુ પૂરેપૂરા સક્રિયમાન છે, આપણે હીએ આપણી તલવાર છે, અહિં એક પળ પણ ઉભા રહેવું આપણને અપમાનરૂપ છે.”

કદાચ ગમેતેમ હજો થાય એમ સમજી દરેક સરદારની તલવાર તેના મ્હાનમાંથી ઉછળી અને એક પછી એક ઓરંગઝેબ તિરકારની નજર નાંખી તેને મુજરો કર્યો વગર એકદમ દિવાને ખાસ છોડી ચાલતા થયા. સૌથી પાછળ દુર્ગોદાસ હતો. તેનો ચહેરો એવો ક્રોધમુક્ત હતો કે ખુદ ઓરંગઝેબ પણ તેની નજર સામું વધુ વાર નેઈ શક્યો નહિ.

દિવાનેખાસમાંથી રજપૂતો ચાલી નીકળ્યા ને ઓરંગઝેબ તખ્ત પરથી ઉઠ્યો અને બોલ્યો “અચ્ચા દુર્ગોદાસ, તને પણ બતારી આપત કે જસવંત અને પૃથ્વીને દૂર કર્યો તે મુજબજ તને પણ કરી શકતે તારી સાથે સરદારોની સંખ્યા સારી હોવાથી મારા પ્રત્યક્ષની ખબર આપ્યા રાજપૂતાનામાં ફેલાઈ આણું રાજપૂતાના મારી સામે થાય તે માટેજ આજે તને જતો કર્યો છે, પણ યાદ રાખજે કે આલમગી જેની કેડે પડ્યો તેનો પીડા છોડે એમ નથી.”

મકરણુ ૩

દિલ્હીની લડાઇ

જૂનની જણ્યુ તો ભકતજન કાં દાતા કાં શર,
નહા તો રહેજે વાંઝણી, મન ચૂમાવીય વર.

આણી તરફ સરદારોએ રાજમહેલ બહાર પહોંચ્યાંજ, જાણે વિજયની માળા પહેરો આવ્યા હોય, પોતે બનાવેલી બડાદુરી માટે રાણી પાસે શબ્દશી મેળવવા આવુર હોય, તથા ઓરંગઝેબને જાણે અઘાત કરી પાછા વળતા હોય તે મુજબ પોતાના થોડા થોડાવો મૂક્યા.

જસવંતસિંહનો મહેલ નજરે પડતાંજ તેમણે જોયું કે આસપાસ બધે ઔરંગઝેબનાં માણસો પડ્યા હતાં તથા મહેલની આસપાસ તેમણે ઘેરા ધાવેા હતા. આ દેખાવ નજરે પડતાંજ તેમણે ઘોડાઓને પૂર જોરથી હોડી દીધા, તથા મુસલમાન લશ્કર પણ તેમના ભયંકર દેખાવથી અંબાઈ જઈ આમ તેમ વીખરાઈ ગયું. એ વીરોની સામે થવા કોઈની હિંમત આવી નહિ. આ અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ તેઓ તરતજ મહેલમાં દખલ થઈ ગયા.

રણી દાર આગળજ ઉભાં હતાં. રાજપૂતો શું કરી આવ્યા તે તો પૂછવાનુંજ નહોતું. ઔરંગઝેબની શી ઇચ્છા હતી તથા તેને જીવબચ રજપૂત વીરોએ શો આપવો તે બબ્બતમાં થકાનું સ્થાન નહોતું, છતાં તેઓ દાખલ થતાંજ રાણીએ પૂછ્યું “કેમ દુર્ગાદાસજી પરિણામ શું આવ્યું ? આપણા ઉપર આટલો ત્રાસ વત્યો તેથી એને સંતોષ થયો કે નહિ, આટલી દુષ્તાથી એ ધરાયો કે નહિ ?”

કુ-રાણીજી, જૂડા જૂડાનો ભાવ ના જાહે, કુટ કુટતા ના મૂકે, કાળજી રચામતા શી રીતે તજે? પિતા, પુત્ર, ભાતા, ભત્રીજાના હાથારા પાસે સારા પરિણામની આશાજ ક્યાંથી ? સંવર અંદર ચાલી તથા મહેલ ઉપર તથા આસપાસ જે સરદારો રક્ષણ માટે ઉભા હો તેને એકદમ અંદર બોલાવો. એક પળ એક જુગ સમાન છે; મિયા બાપજી કરવાનો આ સમય નથી.

એક પળમાં સરદારો બધા બેગા થઈ ગયા.

કુ-વહાટા બાઈઓ, અમે દરબારમાં જઈ આવ્યાં તેનું પરિણામ કોઈ રીતે સાહે આવ્યું નથી, સાહે આવવાની આપણને આશાજ નહોતી. બાળરાજાનું ગમે તે પ્રકારે રક્ષણ કરવું તથા આપણી સ્ત્રીઓની આબરૂ જાળવવી એ અપણી પ્રથમ ફરજ છે. મરવું એ તો નિશ્ચયજ છે પરંતુ ઔરંગઝેબને બતાવી આપવું કે કુટતાના પરિણામે કેવા વીરોની તેણે મદદ ચુમાવી છે.

ચંદ્રબાજી, બિહારીમલ્લ, રધુનાથ, રણુછોડ તથા ગોવિંદસિંહ પાંચે જણ સાથે બોલી ઉઠ્યા, “રણુક્ષેત્રમાં હવે અમને ઝંપલાવવા દો, આ અમરવું અમે નિકંદન કાઢી નાખશું. અપ્સરાઓ વિજય-માળ પહેરાવવા અમરી વાટ જોઈ રહી છે.”

સુનનલાટ—આપણને જે જાગીર મળે છે, આપણા ઉદરમાં રાણાનું જે અ ન છે તેને હલાલ કરવાનો આજના જેવો ઉત્તમ

દિવસ નથી. રાણાજીની મા ! તરફની મમતાનો બદલો વાળવા આવો શુભ અવસર મને મળ્યો તે હું મારું સહભાગ્ય સમજુ છું. હું પણ પ્રાણીની આહુતિ આપી મારા પિતાનું નામ સાર્થક કરીશ.

૬.-આપણી સમસરથી દિલ્હીને તાલુબ કરી નાંખશું, ઔરંગઝેબનાં લશ્કરને આપણા ક્રોધાગ્નિથીજ બાળી જસમ કરી નાંખશું ઉઠો, સરદારો, ઉઠો, રાણા જસવંતસિંહજી આપણને મળવા અધીરા થયા છે, જુઓ, બહાર રણસિંગડાંનો અવાજ થયો. દુરમનો સજ્જ થઈ આવી પહોંચ્યા એમ સમજાય છે. માટે ચાલો જસવંતસિંહજીની જય, રાજપૂતોની જય.”

આણી તરફ રસ્તાઓ પર, ચઢોદલાઓમાં વેપારની નવીન વાત આવે ને વેપારી આલસમાં બળબળાટ મચી રહે તે મુજબ ગહરાટ મચી રહ્યો. લેકિને રસ્તા બહાર જવું આવવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. કાંઈ બારીએથી તો કાંઈ અગાસીએથી આ થી ધામધુમ ચાલે છે તે જોવા ડોકીઆં કરવા મંડી પડ્યા. ઔરંગઝેબ કાના પર રહ્યો છે તે કાંઈ સમજી શક્યું નહિ. વળી દિલ્હીમાં તે બાદશાહને કયો મોટો દુશ્મન હશે કે જેની સામે લડવાને બાદશાહને ૧૫૦૦૦ માણસનું લશ્કર મોકલવું પડ્યું તે કાંઈ સમજી શક્યું નહિ. એ લશ્કરીઓનો ઘોંઘાટ, વાજત્રોના અવાજ તથા ઘોડાઓની ખરી-ઓના કણાકણાટ તથા તેમના ખોંખરાથી દિલ્હી ડગમગવા માંડ્યું. ધરતીકંપનો બળે આવકો આવ્યો હોય તેમ લોકો જેમના તેમ પોતાના ધરમાં રિથર થઈ ગયા. બારીએ ઉઠેલા ધરમાં જઈ શક્યા નહિ, ધરમાં બેઠેલા બારીએ આવી શક્યા નહિ. બાળકો તથા સ્ત્રીઓ આ બનાવથી બાવરાં બાવરાં બની ગયાં. કેટલાકોએ રોદન શરૂ કર્યું. ખુદ દિલ્હી શહેરમાં ને તે પણ ઔરંગઝેબ આપ્ના હિંદના શહેનશાહના વખતમાં આ અનુભવ તેમને પહેલાં વારતો મળ્યો. આણી તરફ દુર્ગાદાસને ઔરંગઝેબના લશ્કરની સામે થવાની કંઈ મોટી તૈયારી કરવાની નહોતી. માત્ર ૨૫૦ રજપૂતોના રસાલાના સાથે તેઓ કાણુલથી દિલ્હી તરફ આવ્યા હતા. આવા મોટા લશ્કર સામે લડવાને તેને કુદરત દિવાય કાદની મદદની આશા નહોતી. એ કુદરતની મદદ પરમાત્માએ તેને આપી અને તેણે એક સાંકડી મલીનાં મોં આગળ મંત્ર ખચીસ માણસો જેમ તેમ અમ એવી જગ્યામાં રત્નસિંહને મોકલી આપ્યા. દિલાવરખાનની સરદારી હેઠળ બાદશાહનું લશ્કર

આખું અને અટક્યું. રજપૂતોની સંખ્યા ઠેટલી હતી તેથી સરદાર વંદિય નહોતો, કુંજગઢીમાં પેસતાંજ હાંડેકપણા રહોડની તરવાર સામે ચવામાં મઝા નેતી. લડાઈ જેમ અને તેમ લંબાવતી અને ગલીમાં કોઈને પણ પેસવા દેવો નહિ એટલેજ દુર્ગેદાસનો દરેક સરદારને હુકમ હતો.

મુસલમાન લશ્કર પાસે આવતાંજ યમ રાખનાં જાણે અવતાર હોય તેમ રજપૂતો બાદશાહી લશ્કર પર તૂટી પડ્યા. અનેકના ધડ ભાંયભેગાં કરી દીધાં. દિલાવરખાન પણ મોટા યુવરાજામાં પડી ગયે. ધડીકવાર પાછળથી લશ્કરને એકદમ દુસ્મન પર હસ્તો કરવાને, ઉતાવળથી ફરવાને હુકમ કાઢતો ને પાછો જગાની સંકડાણ બેંધ નિરાશ થઈ જતો. રજપૂતો મરવાજ આવ્યા હતા. તેમને તો બીજી પ્રલાજજ નહોતો. જાદિથી કદાચ પણ મુસલમાનના હાથમાં સપડાઈ કેદ કરવામાં આવે તો ઔરંગઝેબ પાસેથી દયાની તો આશાજ રાખવાની નહોતી. એટલે પાંચ પચાસ મારીને મરવું એમાંજ તેમનું બૂધણ હતું. વળી રાણા જસવંતસિંહ તથા પૃથ્વીસિંહ પર ચક્રાવેલી ઔરંગઝેબની ફરતાનો દાવ લેવાનો, ઝેરવર્તણુંકનું વેર લેવાનો આથી વધારે સારો પ્રસંગ તેમને મળે એમ નહોતું, એટલે તેઓ તો જીવ મૂકીને કતલજ કરવા મંડ્યા.

રત્નસિંહ અને તેના સરદારોએ ભારે કેર વર્તી દીધો. મુસલમાન સિપાઈ કે સરદાર જરા આગળ ધસ્યો કે એકદમ તરવારનો ભોગ થઈ જમીનપર પડતો મુસલમાન લશ્કરમાંથી પાંચસો માણસો રણમાં રગદોળાતા ભારે અત્રે ફસેક માણસ માંડ પડતાં હતાં. દિલાવરખાન બહુ અકળાયો પણ શું કરવું ને તેને સૂનવું નહોતું. એ ગલીનો લાભ રજપૂતોને જેવો તેવો નહોતો. એ ફાવટ ન હોત તો મુસલમાનોના હાથમાં તેઓ જરૂર સપડાતે. આખો દિવસ લગી આમ તુમુલ યુદ્ધ ચાલ્યું અને હજારો માણસોને હંફાવી નાંખી, કંઈકને એળત કરી રત્નસિંહ પડ્યો અને રંભા તેને બાથમાં લઈ ઉડી ગઈ. રત્નસિંહની જગા 'દિલુ'એ લીધી અને રત્નસિંહ કરતાં અધિક બડાદુરી બતાવી, દુરમનોને હંફાવી રાણાનું 'ખાધેલું' નિમક લક્ષણ કીધું ને ચંદ્રલાણ બહાર પડ્યો. દુરમનનાં હજાર માણસો તો તે સહેજે કપાઈ મુવાં. મરતાં મરતાં પડતી તેમની ચીચીઆરીઓ, સવાર વગરના ઘોડાઓની નાસભાગ, કેટલાક જખમી ચમત્તા ઘોડાઓનો બચાવક ખોખારા કાનને અસહ્ય થઈ પડ્યા. દિંદી શહેરમાં મુસલમાનોનાં

લોહીની નદી વહેવા માંડી. બટારીએ તથા અગાસીએ ઉમેલાં માણસો આ દેખાવ સહન કરી શક્યાં નહિ અને તેઓ પણ આ કાત્યરાજથી અકળાઇ ઐરંગઝેશની રાજ્યપ્રતિને વખોડના મંડી પડ્યા. બહારથી આવતો હૃદયભેદક અવાજ, મરતા યોદ્ધાઓ, ઘોડાઓની કારમી ચીસ સાંભળી તેમનાં હૈયાં ફાટી ગયાં અને કંઈ પણ વસ્તુ પર તેમનું મન લાગ્યું નહિ. એટલામાં ચંદ્રભાણુ પર થતા અનેક મુસલમાનોના તલ-વારના ધા તેને ભારે થઈ પડ્યા અને તેને અપ્સરાઓ આવી ચંદ્ર-લોકમાં લઇ ગઇ. સુજનભાટ પછી મેદાને પડ્યો ને તેણે બે હાથે પટા ખેંચી, તલવાર ચલાવી હાહાકાર વર્તાવી દીધો. મત થયલા હાથીની માફક, આમ તેમ જોયા વગર તે આગળ ધસ્યોજ ગયો. તેની જોડે એક ખીજે પણ રજપૂત બચ્યો હતો તેનું ઝાળખાણુ, વાંચનાર, તને કુંક મુદતમાં તે થશે, તેમની અડફટમાં આવનારના પ્રાણુ તેઓ પલકમાં લઇ લેતા. દિલાવરખાન પાછળના ભાગમાં હશે તે આ સમાચાર સાંભળી સાચ મુસલમાની લશ્કરનો મહારાટ ઝોહી કરતા તેણે બનતા પ્રવત કીધા, 'દીન'ને નામે તેમને ઉરકેવી પણ સુજનભાટની અને તેની સાથેના વીરની સામે કોઇ થઈ શક્યું નહિ. હજારો સિપાઇઓને તેમણે જન-થી ખેંજન કર્યાં. આખરે દિલાવરખાન પોતે તેની સામે એકદમ ધસી આવ્યો. સરદારને આગળ આવતો જોઇ, મુસલમાની સિપા-ઇઓ પણ તેના પર ધસી આવ્યા અને વીર સુજન, અર્જુનકુમાર અભિમન્યુની માફક ચોતરફ ઘેરાઈ ગયો. પણ તે બચ્યો હતો, રજપૂતોને લડાઇને પ્રસંગે ઉરકેરવા એ તેનું હંમેશનું કામ હતું એટલે એમ ઘેરાવાથી તે ડરી જાય એમ નહોતું. બે હાથે પટાખાણુ ચલાવી તેણે અનેકના જન લીધા અને એકદમ દિલાવર-ખાન પર ધસી ગયો. દિલાવરખાન પણ નમજોપોચો નહોતો. બન્નેની વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું.

પેલો ખીજે રજપૂત વીર ખીજ ખાણુએ ફર વર્તાવી અનેકના પ્રાણુ લેતો, ખીજ દિશા તરફ ચાલ્યો. જોયો તેમની સામે થઈ શક્યા નહિ તેઓ 'નાઠો નાઠો' પોકાર કરી બેસી રહ્યા. એ વીર નાસતો હતો કે કેમ તે તો આગળ પર સમજશે પરંતુ અત્યારે પણ નજીકમાં નાઠો નાઠો એવો અવાજ પડનાં પોતાને સોપેડું કામ જૂલી જઈ એમ પોકાર કરનાર દુસ્મન પર ધસી જઈ તેણે દસ વીસને રામથરણુ કરી દીધા. તેને બહુ અગત્યનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. એટલે વધુ ના ગણકારતાં તે પાંચે પડ્યો.

આણી તરફ આપણે વીર સુજનભાટ આખા દિવસના પરિશ્ર-
મથી થાકેલો છતાં દિલાવર ખાનને એક તકમાત્ર પહોંચાવવા દેતા નહીં.

એ વર તો દિલાવરખાનનો જન જતો માંડ માંડ બચ્યો.
પોતાની ઉમેદમાં ફાવટ ના આવવાથી સુજન થાકેલો અને કંટાળેલો
મરવું કે મારવું એમ ધારી દિલાવરખાનના અંગ પર ધસી આવ્યો.
અને દિલાવરખાનનો જન તદ્દન જોખમમાં આવેલો જોઈ એ મુસલ-
માન સિપાઈઓ સુજન પર પાછળથી તૂટી પડ્યા ને સુજન પડ્યો,
પડતાં પડતાં પહોંચે એ એ સિપાઈઓ ઉપરાંત ખીમ જન લેઈ
સુજન ચંદ્રલોકમાં સીધાચેલો.

દુર્ગાદાસને આ લડાઈની રજેરજ ખાનખી મળી જતી હતી આ
પ્રમાણે જ્યારે સાત સરદારો પડ્યા ત્યારે દુર્ગાદાસે ગણીજીને કહ્યું
“રાણીજી, મહેલની દરેક સ્ત્રીને સાથે લઈ જવી એ હવે અશક્ય છે તો
મહેલને સળગાવી મૂકી આપણે બહાર નીકળી પડવું દુરસ્ત છે.
બાળરામ માટે મેં ગોઠવણ કરી દીધી છે. અમારો જન જશે તો
ભલે, પણ આપ તેમજ કુંવરને મારવાડ જવાને માર્ગ સરળ કરી
આપીશું. આપ જરા પણ ગભરાશો નહિ, હિંમત રાખજો. એમ
કહેવું આપને અપમાન સમાન છે છતાં પણ આપ સ્ત્રી છો, કુંવરમાં
આપનો જીવ ભરાયો છે, આપનું હૈયું તેના પ્રેમને લીધે મૃદુ કુમ-
ળું થયું છે તેથી કહું છું કે દુરમન સાથે લડવાને હવે તૈયાર થાઓ
મનમાં જે કંઈ વિચાર આવતા હોય તે કાઢી નાંખો. નીંદર બની
એકલિંગજી પર વિશ્વાસ રાખી હવે સજ્જ થાઓ.”

રાણી—દુર્ગાદાસજી, તમે જરા પણ મારી ફિકર કરશો નહિ.
કુંવર માટે ભલે માફ મન કામગીરી થયું હોય પણ પ્રાણ જતે
પણ કુંવરને ઘોરગંજોળના હાથમાં તો નહિજ જરા દઈ. છોરે કંઈ
પણ રસ્તો નહિ સૂઝે તો કુંવરનો પ્રાણ લઈ દું જાને પણ માગ
પ્રાણની આહુતિ આપીશ. જસવંતસિંહની રાણી આત્મશ્રીતિ સમજ-
તીજ નથી, ભય એ તેની વ્યાખ્યામાંજ નથી. હું તૈયાર છું.

દુ.—કેમ નેકબખ્ત, તૈયાર !

ને—હાજી, હોશયાર.

દુ.—નેકબખ્તજી, દુનિયાનો આધાર શેના ઉપર છે ?

ને—ધર્માન પર.

દુ.—તે આધાર શેનાપર છે

ને—ઈમારત.

૬.-તમને આ સવાર પૂછો! તેથી માનું લગાડશો નહિ. તમને સોંપેલું કામ કોઈપણ રજપુત કરી શકે એમ છે. છતાં મારો તેમજ રાણીજીનો તમારા પર પૂરો વિશ્વાસ છે. એ વિશ્વાસનો લાગ તમે કરશો એવો થઈ શકે તકમાત્ર પણ અમને હોય તો આ કામ તમને સોંપાયજ નહિ. રજપુતને પોતાની વીરતા પર આધાર રાખી આ કામ કરવાની કાવટ આવે એમ છે ભારે તમે મુસલમાન છો. એ લાલ તમને વિશેષ છે. રાણીજીને પણ તમારે માટે બહુ લાગણી હતી. તમારો બે વાર જન તેમણે બચાવ્યો છે. તમે પણ તે ઉપકાર આજ લગણુ ભૂલ્યા નથી. મરતાં સુધી પણ ભૂલશો નહિ એવો આશા છે. રાણીએ મરતી વખતે રાણીજીનું તથા બાળ કુંવરનું રક્ષણ કરવા આપણી પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી છે. એ પ્રતિજ્ઞા આપતી વખતે તમે પણ હાજર હતા. રત્નસિંહ, ચંદ્રબાણ, સુજનભાટ વગેરે વીરો પ્રતિજ્ઞાનું યોગ્ય પાલન કરી પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી ચૂક્યા છે. તમે પણ એ અપેક્ષા વચનનું યોગ્ય સમર્થન કરશો તથા તમારી મુસલમાન કોમને નીચું જોવાડશો નહિ એટલી મારી તમને વિનંતિ છે. પ્રાણ જતાં પણ બાળકનું રક્ષણ કરશો. અમે તમારાથી બહુ દૂર નહિ હોઈએ. દિલ્લી શહેરની તમે બહાર નીકળ્યા કે તમારે માટે તૈયારી બધી રાખી છે. સુજનભાટની સાથે લશ્કર પર ધસી જવામાં તેજસિંહ પણ હશે. યુદ્ધ થતું જોઈ, તેનો લાભ લઈ એ હાથે પટ્ટા ફેરવતો તે બીજી દિશામાં જય મેળવી બીજો માર્ગે જતો રહે છે. તેની સામે કોઈ થઈ શક્યું નહિ છતાં મુસલમાન સરદારો તેને નાસી જતો સમજી પૂઠે પડ્યા નથી પૂઠે પડ્યા હોત તો ખબર પડત કે તેજસિંહનું તેજ ઓછું થયું નથી. શહેર બહાર તે તમારી રાહ જોતો હશે. માટે જાઓ, એક ઈશ્વર પર ભરોસો રાખી વચન પાળી તમારી જીંદગીને સાર્થક કરો.

નેકજખત, રાણીજી તથા દુર્ગોદાસ આગળ તલવાર મૂકી, નમન કરી બેઠ્યા. બોલવું બહુ અને કરવું થોડું એ મને આવડતું નથી. બસ, યુદ્ધાતઆદલા મારી ઉમેદ બર લાવો. કુંવરને બીજા કોઈ મુસલમાનના હાથમાં જવા દેતા પહેલાં હું તેનો પ્રાણ લઈશ અને હું પણ આપઘાત કરી મરીશ. કુંવરને તેજસિંહ પાસે સહીસલામત નહિ થઈ જાઉં તો આ તલવાર હું કોઈ દિવસ હાથમાં ઝાંચીશ નહિ.

૬. જાઓ! ફતેહ કરો.

નેકબખત એક ગરીબ મુસલમાનનો વેશ લઇ માથે સુખડીનો ટોપલો લઇ આવ્યો. એ ટોપલામાં થું હતું તે કહેવાની હવે જરૂર રહી નથી. જેને સુખડીયામાં સુવાનું સરળપણ હતું, દોઢ મણ મચરૂની અનેક તળાઇ વાપરવાની, બક્ષિસ કરવાની જેનમાં શક્તિ હતી તેને મારવાડના રાજપૂતને એક વાંસના ચરછટ ટોપલામાં લપાઇ રહેવું પડ્યું એ ચણુ બાવીની પ્રત્યક્ષતા. મનુષ્ય માત્રના બાવીના નિર્મીણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણને એ પ્રસંગ આવ્યો હતો તો મનુષ્યને આવે એમાં શી નવાઈ ? દુઃખથી ડરી જતું, કાયર થતું એ ડહાપણનું કામ નથી. અનેક મુશ્કેલીઓના પ્રસંગ આવે છે, ચાલ્યા જાય છે પણ પ્રભુ પર આસ્તા રાખી, હિંમત રાખી નેકીથી કર્મમાં મગ્યા રહેવું, જમપરાજ્ય માટે ઉત્સુક ના રહેવું એજ મનુષ્ય કર્તવ્ય છે.

આશુી તરફ રજપૂત સૈન્ય પણ ઓછું થતું હતું. માત્ર પચાસ માણસો બાકી હતાં, મુસલમાનોનાં નહિ નહિ પણ દસ હજાર મણસો હતાં. દુર્ગોદાસને અનુકુળ

“ના છે રાત્રિ, ઢિવસ નથી વા, સૂર્ય વા ચંદ્રમા ના
કિંતુ તેના ઝાળહાળ થતા તેજમાં વિશ્વ ન્હાતું

એ સમય આવી પહોંચ્યો. સમીપમાં હતી છતાં રાત્રિ કરતાં પણ અધિક બિહામણું તેનું સ્વરૂપ હતું. અથો અને મનુષ્યોનાં અનેક મુઠાં આમ તેમ પડ્યાં હતાં. કમકમટ ઉપજાવે એવાં ત્યાં દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. સહેજ સાજ કાઠનામાં જીવ હશે તો તેના પર કાઠ નજર નાંખી શકતું નહોતું, તો સારવાર તો ક્યાંથીજ કરે ? એવા અધમુખ્યા થયા. જીવપર સવારો ઘોડા દોડાવતાદોડાવતા પોતાનાજ આદમીને પોતે પૂરા કરો નાંખતા હતા. અને તેનું કાઠને બાન નહોતું, બાન હતું તો પરવા નહોતી. તે વખતે અમારો સગો છે, મારો રહેહી છે તે વિચાર તેના મનમાં આવતો નહિ અને આવતો તો પણ તેથી કરીને ચાલો અને અહિંથી લઇ જઈ ઘેર મૂકી આવુંવએની સારવાર કરાવું એમ તે નહોતુંજ થતું. બસ, રજપૂતોએ એને આ દશાએ પહોંચાડ્યો છે તેનું વેર લઇશ. તેમના પણ એવાજ હાલ કરીશ. અહા, વિમ્મહતી અધિઠાત્રી શા તારો જીલમ ? મનુષ્યની આવી સ્થિતિ જોતાં તને દયા નથી આવતી ? તું સી છે-તને કંપારી નથી છુટતી તો મનુષ્યનો શા

વાંકે કાઢીએ ? સલાહ, સંધ, સંધિ એ બધી હવાઇ વાતો છે. તારી સત્તા એકવાર ઝામી કે પાછલા ક્ષિપકાર, આગલો સંબંધ બધું બૂલી જવાય છે. વેર રંગેરંગમાં પ્રસરી જાય છે. નથી રહેતી મનુષ્ય તરફની પ્રીતિ, નથી થતો નિર્દોષનો કે ગરીબોનો વિચાર. દુરમનોનો કિલ્લો તોડી પાડતાં નથી રહેતું તેની કારીગીરી પ્રત્યે માન, તેના શહેરને સળગાવી મૂતકાં, નિર્દોષ વસતિને બાળી મૂકતાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર મિત્રને અસહ્ય દુઃખમાં સડેલો જોતાં વૈરાગ્ય ના આવતાં ઉલટી વેરની આગ હૃદયમાં સળગે છે. વગર વાંકે લડાઈ સળગાવનાર ઔરંગઝેબ પ્રતિ તિરસ્કાર ના થતાં પોતાના બચાવને અંગે લડતા રજપૂતપર વૈર ભાવ પ્રકટે છે.

જેને અંગે આ લડાઇનું બીજ રોપાયું છે તેજ બાળરાજના પિતા જસવંતસિંહની સરદારી નીચે આ મુસલમાન લશ્કર ફેટલા આંતોમાં વિજય મેળવી આવ્યું હશે, ફેટલીકવાર તેની આદાનુસાર વર્તન ચલાવ્યું હશે પરંતુ તે સરદાર નથી; સમય પણ તે નથી. આજ સમય બદલાયો છે. જસવંતસિંહ મરણ પામ્યો છે. તેના પુત્રને જોર જીલમથી પણ લઈ જવો એમ ઔરંગઝેબનું ફરમાન છે. એ ફરમાન લાઝમ છે કે નહિ તે વિચારવાનું શું આ સ્થાન છે ? નહિ, અહિં તો મારો, કાપો, મારો, કાપો, એટલુંજ ધ્યાન છે. સમી સંધ્યાનો સમય હતો છતાં માળામાં જતાં પક્ષીઓનો મૃદુ અવાજ કાને પડતો નહોતો, તેમનાં ટોળેટોળાં નજરે પડતાં નહોતાં. તેઓ પણ જણે આ બચકર દેખાવથી ત્રાસ પામી એ દિશા તરફ આવતાં નહોતાં તથા તેની જગા કાગડા, ગીધ જેવાં હિંસક પક્ષીઓએ લીધી હતી. તેઓ પોતાને રહેઠાણે જવાનું બૂલી જઈ એકદમ નીચે ઉતરી પડતાં અને કોઈની આંખ તો કોઈની ખોપરનો ભાગ, કોઈનો ટાંટીઓ તો કોઈનો હાથ હાથે તે ટુંપી ખાતાં હતાં, ગમે તે ઉંચકી ઉડી જતાં હતાં. તેમનો કઠોર અવાજ આ બચકરતામાં વધારો કરતો હતો. નેકબખ્ત આ કરપીણ દેખાવ નિહાળતો, આમ તેમ નજર નાંખતો, કુદરતને સંભારતો ધીરે ધીરે જતો હતો. તેને મુસલમાન ધારી હજી લગણુ કોઈ તેના આગમાં આડે આવ્યું નહોતું. આણી તરફ રજપૂત સ્ત્રીઓ તથા તેમની દાસીઓને એક ઔરંગઝામાં લઈ જવામાં આવ્યાં અને તે ઔરંગઝને સળગાવી દેવામાં આવ્યો. દુર્ગાદાસ વગેરે બહાર નીકળી પડ્યા. રાણીએ પુરુષનો પોશાક ધારણ કર્યો હતો. શિવસિંહ, મુકું-

દસિંહ સેનાંગ મુસલમાનોની કતલ ચલાવી રહ્યા હતા ને દુર્ગંદાસે આગળ આવી તેમને ધીરથી કહ્યું. વિલંબ કરવામાં હવે માલ નથી. પચાસજ માણસ આપણા રહ્યાં છે. સુઝનભાટે જે ભાગ લખવ્યો તે આપણે પણ હવે લખવી ખતાવવાનો છે. મહેલને સળગાવી ચૂક્યો છે માટે ચાલો, લશ્કરના દળમાં પેસી માર્ગમાં આવે તેને દૂર કરી હાવે તો સંહાર કરી તેજસિંહને જામ મળીએ. તેજ-ખખત પણ અડધાએક માઇલ નીકળી ચૂક્યો હશે. જસવંતસિંહની જય કરના સરદારો એકદમ તૂટી પડ્યા. ગલીના અંતરના ભાગમાં, મહેલના દરવાજા આગળ આમતેમ ખાલી થોડા દોડાવી એ ત્રણ રજપૂતો હજી મહેલમાં ધણી રજપૂતો હોય એવો ડોળ કરતા હતા. મુસલમાનો પણ ધણે વખતે આ કુંજગલી તેમને હાથ આવી સમગ્ર એકદમ ગલીમાં પેદા અને મહેલના ચોગાનમાં તેમનો મોટો જમાવ થયે લશ્કરનો થોડોક ભાગ દિવાવરખાનની સરદારી હેઠળ દુર્ગંદાસ વગેરે પર તૂટી પડ્યો. જન્ને બાબુએ સખ્ત કાળકાલી પાછી શરૂ થઇ. પણ એટલામાં એક બાબુએ રજપૂતાણીની ધરમાં ચીસ સંભળાઇ. એક મુસલમાન સિપાઇ એકદમ હાંફતો હાંફતો થોડાને એકદમ દોડાવતો દિવાવરખાન પાસે આવી પહોંચ્યો અને બોલ્યો “ખાનસાહેબ, રાણી અને તેનો પુત્ર કેદ પકડાયાં છે માટે આપણું બિરોદરોનું વધારે ખૂન રેડવું સલામત નથી. આ રજપૂતો તો મરતાને આવ્યા છે એટલે એમને છૂત્તું મરવું બધું સમાન છે. દિવાવરખાનનો આ સમાચાર સાંભળી હર્ષ માયો નહિ. “શાખાશ, શાખાશ, આટલું મારા લશ્કરનું લોહી રેડાતાં પણ ધારેલી હિમેદ પાર પડી એટલે થયું. જે સિપાઇની બહાદૂરીના પરિણામે આ કામ થયું હશે તેને સુન્નત પાસે જરૂર સરપાવ આપાવીશ. મને પોતાને તો બદસાહે એક પ્રાંતનો સુખો ખતાવવાનું વચનજ આપ્યું છે. ચાલો સિપાઇઓ ચાલો” એમ એમ કહી વચામણી કહેવા આવેલા સરદાર સાથે તેણે ખતાવેલી દિશા તરફ ચાલ્યો. દુર્ગંદાસ તથા બીજા રજપૂત સરદારોને વધુ હડવામાં સાર નહોતો. સપડાવતી રાણીની ચીન તેમણે પણ સાંભળી હતી. તેનો વિચાર તેમના મનમાંથી ખપતો નહોતો પણ તેઓ નિરુપય હતા. અમળાની બહાર ના ધાનાં તેઓને ન છુટકે થોડા એકદમ મારી ચૂકવા પડ્યા.

મકરણ ૪

દિલાવરખાનને સરપાવ

દિલાવરખાન પેલા સરદાર સાથે પોતાના લશ્કરને લઇને આવી પહોંચ્યો. પોતાની નજરેનજર રાણી તથા તેના બાળકને જોઈ હર્ષ માયો નહિ. બાળરાજાનું મોં જોવા તે બહુ ઉત્સુક હતો પણ રાણીએ પકડાતાં વારને તલવાર આનમાંથી કાઢી તેને કેદ કરનારને આધાર રહેવાનું સૂચવ્યું. તેણે જણાવી દીધું કે જે કાંઈ મારી પાસે આવશે અને બાળકની ઉંઘમાં જરા પણ ખસેલ કરશે તો તેનો જીવ લઈશ. આ બાળક મારો પ્રાણ છે. એને જરા પણ ઉણું કાંઈ આવવા દેશે તો સાંખીશ નહિ. તમારી સાથે તમે જ્યાં લઇ જશો ત્યાં હું આવીશ, નાસા જવાની મારે માટે ખારીજ નથી છતાં તમને જરા પણ શંકાનું કારણ મળે તો તમને ફાવે તેમ કરશો તેમાં મને હરકત નથી આથી કરીને એક કુંડાળું વળીને સિપાઈઓ તેને ઘેરીને તેનાથી દૂર ઉભા હતા. દિલાવરખાને જે સિપાઈની બહાદૂરીથી આ અંત આવ્યો તેને પોતાની પાસે બોલાવી, વાંમે થાબડી, પ્રશંસા કરી. “કમરૂદીન. આજથી હું સિપાઈગીરીમાંથી તમને મુક્ત કરી, ખાસ લશ્કરના પાંચસો માણસની દુકડીનો હું તમને સરદાર બનાવું છું. તમારી હોશિયારીનો વધુ અદલો બાદશાહ સલામત આપશે. ચાલો, આ ખુદા ખમર બાદશાહને પહોંચાડી આપણું ઇવન સાર્થક કરીએ.”

રરતે ચાક્રતાં ચાલતાં સિપાઈઓ માંહોમાહે વાર્તાલાપ કરી પોતનો વખત ગુમાવવા લાગ્યા.

જલાલુદીન-કયું મિયાં કમાલ, પેલી ગત્રીમાંથી અમે મહેલમાં ગયા તે વખતે તમે સાથે હતા કે ?

કમાલ-નહિ રે, મિયાં સાહેબ, હું તો કમરૂદીનની નજીકમાંજ હતો.

જલાલુદીન-હું હું, હીક, ત્યારે તો તમને પણ આજે સરપાવ મળવાનો. અરે ચાર, તમે બહુ નસીબદાર, બાકી અમને તો રજપૂતોએ અછત બનાવ્યા.

કમાલ-કેમ, કેમ, શું થયું ?

જલાલ-અરે, અમે દત્તાગ્નમાં પેલા તો ત્યાં તો માત્ર ચોખ્ખા ચારજ રજપૂત હતા. એ ચાર જણ જોડે લડતાં

પા કલાક નીકળી ગયો. આપણા પચાસેક માણસનો ધાણ કાઢીને પડ્યા. મહેલ તરફ નજર કરી તો તેને સળગાવી મૂક્યો. હવે લાંથી પાછા ફરી તમારી મહેલે આવવાનો વિચાર કર્યો એટલામાં મહેલના એક ભાગમાંથી એક કામગીરી ચીસ સંભળાઈ. અવાજ સ્ત્રીનો હોવાથી અમે ધાર્યું કે રાણીને અહિં મૂકી મહેલને સળગાવી રજૂ પૂતો અહિંથી પલાયન કરી ગયા હશે. સરદાર આસફખાને તેથી અમને બધાને મહેલની અંદર પેસી બારણાં ભાંગી નાંખ્યા સ્ત્રીને છવતી લાવવાનો હુકમ કર્યો તથા છવતી લાવનારને પાંચ હજારનું ઇનામ આપવા કહ્યું. મહેલની બુદી બુદી દિશામાં અમે દોટ મૂકી જોઈ એ તો બધાંજ બારણાં ઉઘાડાં હતાં. બુલ્લેખાચરે બધે તપસ્કું પણ કોઈ પણ માણસનો પતો લાગ્યો નહિ. એમ કરતાં એકજ ઓઠા બાકી રહ્યો. તે તરફ ગયા તો બારણું અંદરથી બંધ હતું. બુલ્લ જોર કરી અમે બારણું ભાંગી નાંખ્યાં. બાગ ત્યાંથી થોડીક દૂર હતી એટલે અંદર અંધારું લાગતું હતું. અંદર એક જણ ગયો તે પાછો ફર્યોજ નહિ. બીજો, ત્રીજો, ચોથો એમ કરતાં દસ જણ અંદર ગયા પણ કોઈ પાછું ફરેજ નહિ. એટલામાં આગ ધીરે ધીરે એ ઓગાળની એટલી બધી પાસે આવી પહોંચી કે સાનજે ધસારો કરીએ તો પાછા નીકળવું બધને લાગે થઈ પડે એમ હતું. તેમજ અંદર કોઈ દુરમન છે એમ તો નક્કીજ હતું. પણ દુરમન એકજ છે, સ્ત્રી છે કે પુરુષ છે, તે કંઈ સમજાતું નહોતું. આખરે બહુ વાર થવાથી સરદાર આસફખાન મહેલમાં આવી પહોંચ્યા. તેણે આ તોફાન જોઈ અમને પાંચ જણાને એકદમ ધસારો કરવાનો હુકમ કર્યો. અંદર ગયા તો તાબુચ, તાબુચ ચાર શું કહું, તે ચોરડાની દિવાલ તથા બીજા ભાગ તરફ પડતાં લાકડાનાં બારણાં સળગવા માંડ્યાં. ચોરડામાં સરંજ પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ રહ્યો અને અમે જોયું કે આપણા દસ સિપાઇઓને જમીનદોસ્ત કરનાર એક સ્ત્રી હતી. ચીંચાં, શું કહું એ તા રૂપની વાન. બન, બનજે હુરે અરબ અમે પાંચે જણાનો તેના પર મુસ્તકીમ થઈ ગયા.

કમાલ-તમે તે સ્ત્રીને પકડી લાવ્યા કે નહિ? ત્વઓ મીઆં સહેબ, તમારામાં તો કંઈ પાણી નહિ. આ રાણીને પકડતાં પણ અમને થોડો મહેનત પડી હશે? કેમે કરી છતાંયજ નહિ. ફટલાને તો તેણે ઠાર કર્યો. છવટે મેં તથા કમરદાને ઘેરી લઈ તેને ફેંક કરી લીધી.

જમાલ. તમે અમારી સાથે આવ્યા હોત તો જુરૂર તેને છોડતેજ નહિ. અમે આમ એ હુરનો વિચાર કરતા હતા, કાણે તેને જમ પ્રથમ કેદ કરવી તેના વિચારમાં હતા. એટલામાં તે સ્ત્રીએ આગમાં એવી છલંગ મારી કે અમે તો બેહોશજ થઇ ગયા. અરે, એ જીવતાં બળી મરવાની તેની હિંમત કેમ ચાલી? અમે એ ઓરડામાં એક પળ ઉભા રહ્યા એટલામાં તાપથી અધમુઆ થઈ ગયા. તો તાપમાં પડવાની છાતી તેણે શી રીતે ચલાવી? બોલો મી નાં સાહેબ તમે અમારી સાથે હોત તો એની પૂંઠેજ પડતે કેની.

કમાલ—વારે ચાર તમે તો મને બળતી આગમાં પડવાની વાત કરો છો પણ બીબીનો કંઈ વિચાર ક્યો?

જમાલ—દોસ્ત, એમ નહિ, એ તો તમે કેવું પાણી બનાવતે તેની તારીફ કરું છું.

કમાલ—અરે ચાર, આજ ઠીક થયું કે લડાઈની હંગામમાં એ બાલા રજપૂતોના લશ્કરથી બુદી ગઇ ને હું, તથા કમરૂદ્દીન તેની પૂઠે પડ્યા, નહિતર આપણા આટલા આદમીઓ પણ બચતે કે નહિ તે સવાલ છે. જાનની તો એ લડનારાઓને જરા પરવાજ નહોતી. દરેક જણે એ હાથે પટા ખેંચી જાણે બકરાં કાપતો હોય તેમ કતલ ચલાવી રહ્યા હતા.

આમ વાતો કરતાં મહેલ આગળ તેઓ આવી પહોંચ્યા. ચારંગજેબને એ આગમનની ખબર પડતાં મહેલની બારીએ આવ્યો. રાણી તથા તેના હાથમાં રહેલા કુંવર પર નજર પડતાં તેનો હર્ષ માયો નહિ. તેણે તરતને તરત દરબાર બરવા હુકમ કરી દીધો.

દિલાવરખાન હર્ષમાં આજ છલકાઈ જતો હતો, આખા હિંદના શહેનશાહ અલમગીરની તેના પર આજે મહેરબાની થવાની. તેના માનમાં આજ દરબાર બરાવાનો, બધા તેની વાહવાહ કરવાના, ખુદ બાદશાહ જાતે તેને સરપાવ આપવાના, એના કરતાં સ્વર્ગ મળવામાં અવિક શું રહ્યું? કમરૂદ્દીન તેની જોડેજ હતો. તે તો એક સાંચારણ સિપાઇ હતો તેમાંથી બડો અમલદાર બની જવાનો એટલે તે તો ધરતી પર ચાલે એટલો તેના પર ઉપકાર. અમલદાર બનીશ પછી બીબીને આમ સનાતીશ મારા હાથ નીચેના સિપાઇઓને આમ તાબામાં રાખીશ, મારો હુકમ નહિ માને એમ તો બનેજ કેમ પણ કદાચ તેમ બને તો આમ સગ્ન કરીશ વગેરે વિચારોએ તેનું મસ્તક બમાવી નાખ્યું હતું.

ઐરંગઝેબ પણ જેવા તેવા હર્ષમાં નહોતો. જસવંતસિંહ માટે તેનો એટલો બધો ભય વ્યાપી રહ્યો હતો કે તેના જીવન પર્યંત ઐરંગઝેબને પૂરી ઊંધ નહોતી આવતી તથા તે વારંવાર નિશ્વાસ ચૂકવાં કરતો. તેનું મરણ થયું, પૃથ્વીસિંહને પણ દગાથા રામશરણ કયો હતો ઐરંગઝેબને નિરાંત વળી નહોતી. તેના બાળક પુત્રને પોતાની કક્ષામાં લઈ તેને મુસલમાન કરવાની તેની ઇચ્છા તીવ્ર હતી. આજે તે બર આવી, અને જસવંતસિંહના પર પૂરું વેર લેવાયું એ વિચારથી તે મસ્ત થઈ ગયો હતો.

સિંહાસન પર બિરાજી તેણે કહ્યું. દિલાવરખાન, તમારાં આજે જોટલાં વખાણ કરું તેટલાં ઓછાં છે. મારવાડનો રાજકુમાર આપણે તાબે આવ્યો એટલે મારવાડ પર તો અબ્દાનો ડોકો વાગ્યો સમજજો, આ કુંવરને આપણી નજદીક રાખી, લાડથી ઉછેરી, કુરાન પુઠાવવાનીજ હવે વાર છે. તમને આજથી પ્રાંતના સૂબા તરીકે હું જાહેર કરું છું. તમે રજપૂતો પર શી રીતે જય મેળવ્યો, પેલા ગર્વિષ દુર્ગોદાસના શા હાથ થયા, વગેરે બ્યાનથી કહો.

દિ.-ગરીબપરવર, આલીજહાં, શહેનશાહ, જેં દુરમને સામે અને જહાંપનાહે લડવા દુકમ કરમાવ્યો હતો તે નખળા પોચા નહોતાં એમ કહી મેં વિશેષ ધાડ મારી છે એમ બતાવવાની મારી મુરાદ નથી. પરંતુ રજપૂતોએ આ લડાઈમાં જે શૈર્ષ દાખવ્યું છે તેથી અમે બધા અજયબીમાં ગિરકતાર થઈ ગયા છીએ. પ્રથમ તો તેઓ આ લડાઈ માટે પહેલેથી તૈયાર હતા એમ અમને માલૂમ પડ્યું. કારણકે તેમણે એવી જગાએ સ્થાન લીધું હતું કે તેમનાં માણસોની સંખ્યા જાણ્યા વગર એકદમ તેના પર હલો કરવાનું બની શકે એમ નહોતું. પરિણામે તેમના ૨૫૦ માણસો માંડ હતાં પણ તેમણે આપણા લશ્કરની બેહદ કતલ ચલાવી. આપણાં પાંચ હજાર માણસોને જમીન-દાસ્ત કર્યો. શહેરમાં લોહીની નદી વહેવરાવી. અનેક કુટુંબને તેમણે નિરાધાર કર્યો છે. બાદશાહ ખુદાવિંદ જરૂર એ કુટુંબોની દરકાર કરશે, એવી મારી ગરીબની અરજ છે. છેલ્લી દુકડી દુર્ગોદાસની સરદારી હેઠળ અમારી જોડે લડવા મેદાન પડી. એ દુકડીએ પણ લડવામાં ઠાઈ રીતની ક્યાસ ના રાખી. આપણા માણસોની સંખ્યા તેમનાં કરતાં હદથી ઝ્યાદા હતી એટલે છેવટે આપણેજ ફતેહ મળતે પણ તેમાં મુશીબત બહુ પડતે. લડાઈ આમ એક બાજુ પર

બહુ જોરમાં ચાલી હતી એટલામાં આ મારા સાધારણ સિપાઇ કમ-
રફીનની હોશિયારીથી રાણી તથા તેના કુંવર આપણા હાથમાં
સપડાયાં અને ખુદતાલાની મહેરબાનીથી જયવંત થઇ, હસતે ચહેરે,
મારાથી આજ પાછું ફરાયું. દુર્ગાદાસ તથા તેના ગણ્યાગાંધ્યા રજપૂત
સરદારો આપણી સામે થયાની હિંમત કરી શક્યા નહિ અને આજી
હાથથી જતી જોઇ પલાયન કરી ગયા.

છોલા શબ્દો સાંભળી રાણીએ ધન કમકમાવ્યા. રજપૂતોને
માટે આવું હલકું વેણ તે સાંખી શકી નહિ. પણ તે લાઇલાજ હતી
એટલે મૂંગી રહી. તે હાલ તુરત એક બાગમાં પડદા પાછળ બેઠી હતી.

જમાલ. (કાનમાં) ક્યું મિયાં કમાલ, તમારું તો નામ દેવાનું
પણ સરદાર સાહેબ જાણી ગયા. હું જઇ એમને તમારી બહાદુરીની
યાદ કરાવું ?

કમાલ.--અરે જવા દેને ચાર, આપણે ક્યાં એ માનના બૂખ્યા
છીએ ?

ઐરંગઝેબ-શાખાસ, મારા સરદાર, શાખાસ. આપણા માણ-
સોની કતલ કરનારને યોગ્ય સજા હું કરીશ પણ હવે તો તમને
જોટલી શાખાસી આપું તેટલી ઓછી છે. કમરફીન, તમને હું
એક હજાર સિપાઇની ટુકડીનો સરદાર બનાવું છું. બીજા સરપાવ
માટે યોગ્ય બદોબસ્ત કરવા હુકમ કરું છું એમ કહી તેણે વઝીરને
કાનમાં કંઈ કહ્યું.

“ક રફીન, રાણી તથા, કુંવરને મારી આગળ યોગ સત્કારથી
હાજર કરો.”

કમરફીન બાદશાહના ફરમાન મુજબ રાણીને તેડી સલામાં
આવ્યા.

ઐ.-રાણી, તમારા સરદારોની હડીલાઈથી તમને દુઃખ ખમવું
પડ્યું તેથી હું બહુ દિલગીર છું. તેઓ મને નજીબોપોએ સમજતા
હશે, બાકી આટલી જહેમત ઉઠાવતે નહિ. વળી એ સધાજી મહેનત
એમની બરબાદ ગઇ, તેઓનો મોટો બાગ મોતને શરણે ગયો, અને
આખરે ફાવટ ના આવવાથી ખરી રજપૂતાઇ બૂકી જઇને તમને
આમ અધવચ્છ છોડીને દિયકારો દુર્ગાદાસ તથા તેઓ ઉભી પૂંછડીએ
નાહા. તમે કોઈ પણ રીતે ગભરાશો નહિ. તમને તેમજ તમારા કુવ-

રને સન્માનથી રાખવાં એ મારી તમારા ધણી જસવંતસિંહ ન કરી કરજ છે. જસવંતસિંહ મારા રાજ્યનો જમણો હાથ હતો.

રાણી.-ઓ મેઝવ શકેનશાહ, આજ લગણુ તારી ખ્યાતિ સાંભળ્યા રાજ્ય મેઝવવામાં તે કપટકળા ખાતવી, તે પરથી હું એમ ધારતી હતી કે તું અક્ષલમંદહશે. પણ આજની તારી હે.શિયારી જોઈ હું પણ આફ્રીનજ થઈ ગઈ છું. જસવંતસિંહ મારા માલિકના પણ માલિક છે. રજપૂતો બી પૂંછડીએ નારા ક કેમ તે તો સહેરમાં લોહીની નદી વહે છે ત્યાં જઈ જોઈ આવ્યાથી ખાતરી થશે. હજી રજપૂતાઈ એવી રંડાઈ નથી કે નિરાધાર થયેલી રાણીને અધવચ છેડી દઈ તેઓ પાછા પગલાં ભરે. તેમના શરીરના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા હોય તો ભણે, પણ જીવને તો રાણીને આ મગર સરદારોના હાથમાં આવવા દેતજ નહિ. દુર્ગાદાસને હિયકારા કહ્યાથી તેની કાઠિંદી ઝાંખી થવાની નથી. તેનું નામ તો રજપૂતામાં ઘેરેઘેર આજે અમર થઈ ગયું એમ જર સમજાવે. તમારા તરફનાં માનપાનની તેને દરકાર નથી. હિયકારા તો આ સરદાર છે કેમકે એમને સોંપેલું કામ ખર લાવ્યા લગર તેઓ તમારી સામે ખડા થયા છે જસવંત સિંહજીના કુટુંબ પ્રત્યેની તમારી લાગણી આખી રજપૂતકોમને ખમર છે તો પછી મને કેમ ન હોય ? પણ એ લાગણી દાખવવાનો તમને સમય ન આવ્યો તેનું કારણ આ તમારા સરદાર અને ખીજા આ સિપાઈ અદાદુર છે. હાથથી ખાજી જતી જોઈ ધનામની અંશાએ મારા જેની એક નિર્દોષ રખડતી સ્ત્રી કેદ કરી તમારી પાસ ઉભી તરી તેઓ મોટા ધનામની આથા રાખે છે. જોધપુરની રાણી તેમના સરદારો સાથે સહીસદામત છે અને આપ ખુદાવિંદની આંખમાં ધુળ નાંખવા ધનામની લાલચે મને અહિં હાજર કરવામાં આવી છે.

આવા લાંબાવચક લાખણથી સમાજનો એક ખીજાની સામું જોઈ રહ્યા, કેટલાક રાણીને ગાંડી ગણ્યા. લાગ્યા, કેટલાક કોષમાં આવી ગયલા આરંગજેનની સામું જોઈ રહ્યા. તો કેટલાક જમીન તર ફજ નીહાળી રહ્યા. દિશાવરખાનની સુખાગીરી અને કમરૂદીની સરદારો સગ્ધી જતી જોઈ કેટલાક મનમાં મચકાયા.

નિ.—જહાંગનાહ, કુંવર તથા પોતે આપણા હાથમાં સંપડાવાથી રાણી ગમંગીન થઈ ગઈ છે ને તેથી તે શું ભવે છે તેનું તેને જ્ઞાન નથી. રાણી પાંગલ થઈ ગઈ છે.

ઐરંગઝેબ મોટા વિચારમાં પડી ગયો. સામી ઉભેલી સ્ત્રી નિડરતાથી કોઇની પણ દરકાર કરી વગર એવું સરળ બોલી જતી હતી કે તેને પાગલ કહેવાનું એના ધ્યાનમાં ઉત્પન્ન નહિ. તેમજ વળી તેના હાથમાં બાળક તો હતું, ટાઢ ન આવે તેમ તેને લપેટ્યું હતું એટલે સ્ત્રીની વાત પણ તેના માનસમાં આવી નહિ.

ઐા.—અરે, એ સ્ત્રી, તું કાણ છે, ક્યાંથી આવી છે, રાણી સાથે તારે શો સંબંધ છે તે તું સચેસાચું નહિ કહે તો તારા પર તું નહિ ધારે એવો સિતમ ગુનરીશ. યાદ રાખજે કે ઐરંગઝેબ આગળ જૂઠું કહેનાર કોઈ ફાગે નથી અને ફાવવાનો નથી.

રાણી.—જૂઠા પર આપનો આટલો ક્રોધ તથા ન્યાય પ્રત્યેની આપની દૃષ્ટિથી દિંદુ કે મુસલમાન કામ અગ્નણી નથી. હું એક સાધારણ રજપૂતાણી છું. મારા ગૃહસંસારની રાણી છું. હું એક ગરીબ અબળા છું તો રાણી સાથે મારો શો સંબંધ હોઈ શકે ? મારાં જેવાં અનેક તેની નોકરીમાં છે તો હું તેની આગળ શી વિસાતમાં છું ? મને પાગલ કહી આપને પણ પાગલ બનાવવા ધારે છે તે ખરેખર દિવાના બની ગયા હોય એમ મને લાગે છે.

દિ.—અરે,.....ઐરત આ તો તું પાગલ હોય બાદશાહ સલામતને તેમજ અમને બધાને પાગલ ઠેરવનાં શરમાતી નથી ? શું કરે કે બાદશાહ સલામતનો હુકમ નથી, નહિતર તારી અત્યારે ને અત્યારે છલ ખેંચી કાઢું. જહાંપનાહ કુંવરને આપ ખુદાવિદના રક્ષણમાં લઈ એને પાગલબાનામાં મોકલી દો, નહિતર આ રાણી શું કરશે તે મને સમજતું નથી.

ઐરંગઝેબને આ અબળાનું બાપણ સાંબળી તેના બોલવામાં વિશ્વાસ આવતો હતો તથા તેને રાણી કહેવાનું તે સલામત પારતો નહોતો.

ઐા.—એ ઐરત, તારું નામ શું ?

રાણી.—મારા નામનું શું કામ છે તે હું સમજતી નથી છતાં બધાને જણવુંજ હોય તો મહું છું કે મારું નામ વિજયા છે.

ઐા.—વિજયા, આ બાળકને સોંપી તમે તમારે ફાવે ત્યાં ચાલ્યાં જાઓ. મા ! રાજ્યમાં તમારો ખપ નથી.

વિ.—આ હાથમાંનાં બાળકને સોંપવાની મારી ના નથી પણ તેને સોંપ્યા પછી બાદશાહ જેના પર ક્રોધ કરવો જોઈએ તેના પર ન કરતાં મારા જેવી અબળા પર કરે તેની શી ખાતરી ?

આ રજપૂતાણીનું બોલવું સંભળી મૈત્રાગજે પશુ તાત્કાલ યદ્ય ગયો હતો. રજપૂત સરદારે મરતાં સંતી લક્યા એ તેના સરદારેજ ખુદ જણાવ્યું હતું. દુર્ગાદાસની સ્વામિમક્તિ, દેશભક્તિનો તેને સારો અનુભવ મળ્યો હતો. રાણી તથા કુંવરને અધવચ્છ છોડી દઈ રજપૂતો પાછા ફરે એ બનવાનાં પાત નથી એમ તેને મળીજી જાણ્યું હતું.

વિજયાતરફ ફરીને તેણે કહ્યું, “મારા વચ્ચર, સરદારો સિપાઇઓ સમક્ષ હું કરાને શરીફના કસમ ખાધને કહું છું કે આ બાળકને તું સોંપી દેશે ને તારું કહેવું સત્ય હશે, તું જોધપુરની રાણી નહિ હોય તો હું તને છુટા કરાશ અને તને પકડી કેદ કરનારને ચોગ્ય શાસન આપીશ.”

વિ.—એક શરત કરવાં જતાં ત્રણ શરત કરી તોપણ અસ્તુ. હું નથી જોધપુરની રાણી કે નથી બોલી અમુક વડોલા મેંએ પાકા કરના કરતાં મારા જેવી નિર્દોષ અપળા પર નજર પડતાં તેમજ વળી મારા હાથમાં આ બાળક હોવાથી તેનો લાભ લઈ બરાબર પાટા ગોઠવી આ બહાદુર એ આપની હજુર મને ઉભી કરી દીધી. છે. પણ એ સિપાઇ બહાદુર તથા તેના આ સરદાર કયાં જૂથ્યા તેની તેમને ખબર નથી. હું જોધપુરની રાણી નથી એમ કહેતાં તેમને મને પાગમ ઠેરવી પણ મારા હાથમાંનું બાળક જોધપુરના કુમાર નથી એમ જ્યારે તેમને સાખી થશે ત્યારે સમજશે કે આ બધી જોડી કાઢેલી વાત છે તથા હું સાવ નિર્દોષ છું.

દિ.—હવે લાંછું લાંછું બાપણ કે તું છોડી દો ને હજુરને બાળક સોંપી દો એટલે થયું.

“વિ.—તમે એટલા બધા આ બાળકને મળવા આવુર છો તો લો. ઘેર જશે તો તમારા બાળકને રમવાને ખપ લાગશે.” એમ કહી તેણે દિવાવરખાન તરફ તે બાળકને ફેંક્યું.

સંભાળનો તો વિજયાની આ રીતિથી ને સાવ પામલ થઈ ગયો છે એમ બોલી ઉઠ્યા. એક પણ માત્ર તેઓ પોતાના વિચાર સૂચીવવા પહેલાં શોભ્યા હોત તો વધારે સારું થા. કારણ તે બાળક દિવાવરખાનના ઉપર પડતાંજ ફડાક કરતો, અવાજ થયો ને ફાઇ ચીજના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હોય એમ જણાયું. હજી તે તેમને તેમ

રિંદાળેહું હતું અને તેના પરનું કપડું ખસેડતાંજ માલુમ પડ્યું કે આવીના પૂતળા સિવાય તેમાં કંઈ હતું નહિ.

દિલાવરખાનના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. એક વખત વિન્યા સામું જુએ તો ખીછ વાર કમરફીન તરફ તિરસ્કારની નજર નાંખે. જોએ કિંદુ ધર્મ તરફ ચિઝારની નજરે જોતારા હતા, જોએ લિદુને મારી મચડી જમરજસ્તીથી મુસલમાનીન કરવામાં કુરાનેશ્વીરનું ફરમાન છે એમ સમજના હતા તેઓનો ક્રોધ પણ માથો નહિ. પણ આ બધા ક્રોધને કારે મૂકી દે એટલો ક્રોધ આ સમયે ઓળા જોના મોં પર વ્યાપી રહ્યો હતો. તેનું મોં લાલચોળ મધ ગયું હતું. તેની આંખમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો. સિંહાસન પરથી તે ઉભો થઈ ગયો હ. તથા પોતાની તક્તર મ્યાનમાંથી બકાર કાઢી હતી. તેનું ચાલવે તો કાણુ જાણે કેટલાકના ખૂન કરો નાંખને. પાસે વજીર તથા ખીમ અમલદારો હતા પણ ક્રોધની બોલવાની હિંમત નહોતી તેમજ ક્રોધ એકપણ જાણ ઉચ્ચારતું નહોતું. પોતાની જોડેજ બેઠેલાની સાથે ધીમેથી પણ વાત કરવાનો કેમ વિચાર કરતું નહોતું. એક નાનામાં નાની સેય પડતાં તેનો પણ અચાજ સંજગાય એવી રીતે બધા ચૂપચાપ નીચું જોડ બેઠા હતા. આ બેચાર પગ વીતી ગઈ. આખર ઔરંગઝેમ ગર્જના કરી ઉઠ્યો. દિલાવરખાન. તારા જોવા બે ફૂંદ માણસ મેં કદી જોયો નથી. રજપૂતો તને હાથનાળી આપી છટકી ગયા. તું તેમની બુદ્ધિ, ચપળતા જરા પણ સમજી શક્યો નહી દેખતી આંખે તેણે તમારા બધાની આંખમાં ધૂળ નાંખી અને આ અઠ્ઠાના ખાવિંદ કમરફીનની વાત તમે બધાએ ખરી માતી. કમરફીન, આ બધા પકડાતાં તેના હાથમાં શું છે તે જોવાની ફરકાર કરી હતી ?”

કમરફીન ધુનતો ધુનતો બોલ્યો, - જી, હજૂર, તમે કો પણ પાસે આવશે અથવા મારા હાથમાં બાગકને જરા પણ ઉણું આવવા દેશો તો હું તમારો જાન લઈશ, તમે મારાથી દૂર રહશો તો હું તમારી સાથે વગર હરકતે આવીશ એમ એ સ્ત્રીનાં કહેવાથી હું મુગો રહ્યો.”

આ - તમે એ સ્ત્રીનો ત્રિયાસ પહેરવાને યોગ્ય છે તથા આ કારસ્તાની સ્ત્રી તમારો વેશ પહેરવાને લાયક છે. તમે બન્યા અને તે પણ એક સ્ત્રીનાથી એથી વધારે નીચું જોવાનું શું કામ શક!

વિ - મારો વાંક હજૂરને શો લાગે છે તે હું સમજતી નથી બાગકને રમાડવા માટે આ પુતળું લીધું હતું તથા તેને લપેટી હું

જતી હતી અને મારા પર એકાંક હુમલો થયો. હું રાણી નથી એમ એકબે કલા છતાં મને કદ કરવા વિચાર જણાયો. વધુ જોર કરવા છતાં મમકડું પડી લાંગી નય તેથી માથાથી દૂર રહેવા મેં ફરમાન કયું અને મૂંઝે મોંઝે તેમની સાથે આવવા દા પાડો. બાળકને પ્રિય વસ્તુ માતા પોતાના બાળની માફક સાચવે એમાં મને તો નવાન જેવું લાગતું નથી મેં કંઈ એમ નહોતું કહ્યું કે આ માફ બાળક છે.

આ - વિજયા, આ દિલાવરખાન તથા મંદ અછલનો કમરૂદ્દીન બંને નમારામાં માળવાય પણ ચૈરંગજેય એમ જોળવાય એવો નથી મને એટલે સુધીનો મૂર્ખ બનાવમાં લજ્જ વાર છે. આ કારનાન તમારું એકજાનું નથી પણ આમાં દુર્ગોદાસનો હાથ જરૂર હોવોજ જો-એ. આ બધો પેચ આગળથીજ ઉભો કરા તને આગળ કરી તે આ કામ પાર પાડવા બીકું ઝડપ્યું અને સાથે લગી તારા જન બચાવવાનું મારી પાસે વચન લઇ લીધું દુર્ગોદાસ સિવાય આવી અકલ કાષ્ટ આવી શકે નહિ. આસફખાન, આ બધી બીના બતી ત્યારે તમે કયાં હતાં? તમે પણ આ સ્ત્રીની વાતમાં લપટાઇ ગયા હતા કે શું?

આસફખાન હજૂર દુર્ગોદાસ તથા ખીજ સરદારો બહાર નીકળી પડતાં મહેલ આગળ રજપૂતનાં માણસો ઘોડા દોડાવતા દેખાતા હતા તેમને જોઇ ગલીનો રસ્તો ખુલ્લો થતાંજ અમે ગલીમાં પેદાં ત્યાં જોતાં માલૂમ પડ્યું કે માણસો માત્ર ચાર હતા પણ તે આમતેમ ખાત્રી દોડાદોડ કરતાં હતાં તેથી તેમનો વિશેષ જમાવ હોય એમ જણાતું હતું. તેમણે આપણા ઘોડા-ધણાં માણસોનો જન લીધો પછી તેઓ પડ્યા. મહેલને રજપૂતોએ સળગાવી મૂક્યો હતો. એટલામાં એક સ્ત્રીનો અવાજ સંભળાતાં અમે એ મહેલમાં પેદા તેના ચોરડામાં પેસતાંજ તેણે દસેક જણનો જન લીધો. છેવટે પાંચ જણા સામટા ધસી ગયા ને સ્ત્રીએ આગમાં જુસકો માર્યો તથા તે બળી મુઝ,

આ - આસફખાન, તમે પણ વધારે અછલ ચલાવી હોય એમ લાગતું નથી. આ રીતે તમને મહેલ તરફના બાગ આગળ રોડી દિલાવરખાનને થાપ આપી રાણી તથા કુંવર સાથે દુર્ગોદાસ સહી સન્નામત આપ્યા ગયા અને તમે તમારું કાળું મોં બતાવવા મારા

લરકરનો કચરખાણુ કાઢનારની પૂરી ખબર લીધા વિના પાછા ફર્યો. દુર્ગોદાસ પોતાનું કામ બળબળા વગર પધાયત કરી જાય એ મારા માન્યમાં આવતું નહોતું. એક મુઠીભર રજપૂતોએ તમને શિકરત આપી એવફૂર ખનાવી પોતાનું કામ કાઢી લીધું. અને આ વિજયાને લઈ વિજયમાળા પહેરવા મારી આગળ દિલાવરખાન ખડા થયા. દિલાવરખાન તમે કરેલી મૂલ કંઈ નાનીસુની નથી. તમારો જન લેનાં પણ તમારાં કસૂરને માટે તમને પૂરતો ન્યાય મળે છે એમ હું ધારતો નથી. તૈયરખાન, એનો પે.પાક તથા તલવાર લઈ લે. તથા એને તેમજ આ કમરફીનને આવળે મોંએ ગઘેડે બેસાડી ગામમાં ફેરવો, બંદીખાનામાં પૂરો. આસફખાન, આ વિજયાને દિલ્હી બહાર મૂકી દો. હું કુરાને શરીફના કસમથી બંધાયેલો છું. બાકી આવી સ્ત્રીને જુતી કરે એવો એવફૂર નથી.

વિજયા, દુર્ગોદાસને કહેજે કે આરગઝેબને એક થાપ આપી તેથી પુલાતો નહિ. મારા લરકરનું જે લોહી રડાયું છે તેનું પૂરેપૂરું વેર લઈશ. દિલાવરને એવફૂર ખનાવ્યો તેનો બદલો વાળીશ નહિ ત્યાં લગણુ હું રૂપે સુવાનો નથી. રાણી તથા કુંવરને ના સોંપવામાં મારો ખોલ જેણે એની મેળે વેરી લીધો છે. મારી સઘળી આશા હાલ તો જેણે છુલોગી કરી છે. એકને પાંચે વહાણુ કુળે તેમ દુર્ગોદાસની હતને પરિણામે આખી રજપૂત તથા હિંદુ આલમ પર મને ફીનો ચઢ્યો છે. બસ, સજીર, ઠીકજા યાદ આવ્યું. વેર વેર ને વેર. વર્ઝીર ! રાજા રામસિંહ, વગેરેને એકદમ ખબર કરે કે જજઆ વેરાનો અમલ આજથી થોડા દિવસમાં કરવામાં આવશે. એમનો જવાબ તે પહેલાં મળવોજ જોઈએ. સંસ્તનતમાં પણ હુકમ કરે કે ગાયતી કતલ કરવામાં કોઈએ અટકાવ કરવો નહિ. સિલ્કા દરેક નાનામોટા રાજ્યે મારા નામના પાડવા. જ્યાં જ્યાં હિંદુ મંદિર હોય તે તોડી પાડી તે પર મસજિદ ચણાવો અને અલ કુરાનનું ફરમાન તેજ અદલ ઇન્સાફનું પ્રમાણુ છે, એમ ખબર કરો. જે કોઈ પણ હિંદુ મારા હુકમનો અનાદર કરશે તેના પર માથા દીઠ કર લેવામાં આવશે. વિજયા, દુર્ગોદાસને કહેજે કે આરગઝેબને છંછેડવાનો આ બદલો.

વિજયા—અરે, બદખત બાદશાહ. હિંદુ કામ પર તારાથી ફરિ તેટલો સિતમ ગુજારવામાં તું બાકી ના રાખતો. હું તો એક સ્ત્રી છું, તને શિખામણુ આપવા લાયક નથી પરંતુ તારા અમીર

ઉભરાવો પશુ મોંમાં જીભ ધાલી કેમ બેસી રહ્યા છે તે મને સમજતું નથી. યાદ રાખજો કે વિનાશ કાળે વિપરીત શુદ્ધિ. કુંવરને મુસલમાન બનાવવામાં થાપ ખાધી તેથી સમજ્યો હોત તો સાફ થાત. તેનું વેર આખી હિંદુ કેમ પર લેવું હોય તો બલે પશુ યાદ રાખજો કે તારું સિંહાસન ડાલવા માંડ્યું છે. બાબરે જોનો પાયો નાંખ્યો છે, અકબર જહાંગીરે જે મેળવ્યું છે તે બાપદાદાથી વારસાનું મળેલું ધન ગુમાવવાનું તારા નસીબમાં લખ્યું છે. હિંદુઓ એવા નમાઝા નથી કે તારા ફરમાનને માન આપશે, ગાયોની કતલ તેમની નજરે જોતાં કાયદની માફક બેસી રહેશે. આ ફરમાન સાંભળી તેઓ તને અરજ આવવાના નથી, તો મારો એક સ્ત્રીની અરજ છે કે વિચાર ફેરવવો હોય તો હજી ફેરવ. તેઓ તત્તવારથી અરજ ગુજારશે. અનેક ભુખ છતાં તેઓ "શી રહે એવો વખત આવતાં હજી વાર છે. ગોબાદાણ મતિપાશ, રજપૂતો અમથા નથી કહેવાતા. અખી રજપૂત કોમના ખોદને તું તારે માથે વોરી લે છે. જરા નજર કર. મારા દેશની તે શી સ્થિતિ કરી છે તે જો. જ્યાં ફળપ્રસારી હતો ત્યાં આજ વેરાન છે. જ્યાં જમીન ગસકસ અને ધાનથી ઉભરાતી હતી ત્યાં લાખો માણસો દુકાળથી પોડાઇને પોતાનાં પેટ ફુટે છે, માથાં પછાડે છે. જ્યાં પાકજાળા, ધર્મશાળા ઉભરાતી હતી ત્યાં કતલખનાં ઉભરાય છે. દેશપરદેશ કાપ છુટથી નિર્ભયપણે જઈ શકતું નથી અને વેપાર મંદ પડી ગયો છે. અનેક લોકો નવા નવા જાતના રોગના ભોગ થઈ પડે છે. વસ્તી ઘટતી જાય છે. જોગી, વેળી, અને સંન્યાસી વસ્તીવાળી જગા છોડીને પહાડ અને ગુફાઓમાં ભરાઈ જાય છે. ન્યાય અને ઇન્સાફ એ તો નામનાંજ રહ્યાં છે, અલ કુરાનને ઇન્સાફનું પ્રમાણ ગણા કહે છે પણ તે પ્રમાણે ઇન્સાફ રાજ્યમાં અપાય છે ખરો ? નાહારા કેટલાક સરદારો ફાવે છે તેમ જોડાડી ચલાવે છે તેની દાદ કે ફરિયાદ કોઇ સાંભળતું નથી. આટલું છતાં તારી મુસલમાન પ્રજા પણ તારા રાજ્યથી સંતુષ્ટ નથી. લડી લડીને તે થાકી ગઇ છે, અનેક કુટુંબો તેમનાં વડાસાંઓના મરણથી ગમગીન બની ગયાં છે. તારું લરકર પણ તારા રાજ્યમાં કંટાળી ગયું છે. આવક રાજ્યની દિનપ્રતિદિન ઘટી જતી જાય છે સારે તું અનેક જગા પર ચલાઇ કરી રાજ્ય લોભનાં પરિણામે મોહું

• લરકર રાખી ખર્ચમાં વધારો કર્યો જાય છે. વળી પોતાની સલ્તનતની હકુમતની આટલી આટલી મગફરી છતાં તે કોની સાથે

સડવું દુરસ્ત થાયું છે ? નિરપરાધી, ગમે તેમ કરી પોતાનું પેટ ભરનારા, હથીઆસ વગરના બાળાઓ, ઉલોચી વૈષ્ણો સાથે હું રજપૂત છું, મારી કામ તરફથી વને કહું છું કે તારે જોઈએ તો મીંછ કેમીને આ કરમાંથી મુક્ત કરી એકસારજપૂતો પરજ આ કરતો જોમો નાંખ અને પ્રહી જોઈ લે કે એ કર અને કેવી રીતે ભરીએ છીએ ? મળળા સાથે બાથ બીડવી એ તેમુરના વંશનેજ હાજતું નથી. ફકીર થવાનો કોળ કરી, ઉંધું ચન્નું સમજવી, લાઇબાંડુઓની કતલ કરી દગાબા એળવેલા રાજમનું પાપ રૈયતને રૈયાથી ધિવાવાનું નથી. રાજ્ય કોઈનું અમર રહ્યું નથી ને તારું પણ તારાં કૃત્યો જોનાં રહેવાનું નથી. ચેત, ઐરંગઝેબ, હજીએ ચેત, નહિતર પસ્તાવું પડશે. બસ, હવે અહિં વધારે ઉભા રહેવામાં માલ નથી. આસફખાનજી, મારી સાથે આવવા તમારે જરૂર નથી. રજપૂતાણી પોતાનું રાજ્ય પોતાની મેળેજ કરી શકે છે. તે મુસલમાનની રક્ષા પર આધાર રાખતી નથી.

આમ કહી વીજળીની મદદે વિજયા સડસડાવટ નીકળી ઐરંગઝેબ તેમજ તેના અમીર ઉમરાવો એની સાલાફા અને બહાદુરીથી છક થઇ ગયા. તે દિવાન છોડીને થોડેક દૂર ગઇ ત્યાં લંગણ કોઇને તેને અટકાવવાનો વિચાર પણ સુઝ્યો નહિ, એકેકે એક અગ્નિયણીમાં ગરકાવ થઇ ગયા, કોઇક તેની ચપળ ચાલ જોઇ રહ્યા હતા, તો કોઇ તેણે લાખેલું બવિંચ ખરું પડશે તો આપણું શું થશે એ વિચારથી નિરાશ થઇ ગયા, તો કોઇ ઐરંગઝેબની જોડાકી હથેલી ઝયાદા જોઇ વિજયાની માથેક તેની પડતીના પડ્યા સાંભળી રહ્યા. નીચી પાયરીના અમલકારો, ઐરંગઝેબનું નામ સાંભળી ડર ડર ડરકુઓ તેની હિંમત પર આક્રમીન થઇ ગયા તથા બા શાહ સલામતે તેને આટલું છતાં જતી કરી તે માટે તાજૂં થઇ ગયા. કારણ કે ઐરંગઝેબને આપેલું વચન પાળવાની દરકાર નહોતી. ઐરંગઝેબના વિચારના, હિંદુઓ પ્રતિ સાવ તિરસ્કારની નજરે જોનારા એ સમાન જાનૂજ હતા પરંતુ તેઓ પણ વિજયાનાં કુનેહ રીતભાત તથા કાળના મોમાંથી આવી સટરી જવાની તકબીરથી ચેદ ખાઇ ગયા. ઐરંગઝેબનાં મનને પણ ચહેન પડતું નહોતું વિજયાનાં કહેવમાં સત્ય લાગતાથી નરમાશ બતાવવાના વિચાર થતા હતા ને તરતજ દુર્ગદાસે આગેલી હાથતાળી આ પોતાના લશ્કરના થયલા કચડાણુનો વિચાર આતના વેર પૂરેપૂરું લઈ તોજ હું ખરો બાદશાહ એમ મનમાં યતું

હવે કાંઈક વાર જસવંતસિંહ તથા પૃથ્વીસિંહ સાથે પોતે કરેલા કપટનો વિચાર આવતાં તેના બાળ કુંવર પ્રતિ રહેમદિલી રાખવા વિચાર થતો હતો તો બીજી ક્ષણે દુર્ગોદાસ તથા રજપૂતોએ દિવાને ખાસ છોડી જતી વખતે ચલાવેલી તુમાખીબરેલી વર્તણૂક યાદ આવતાં તેમને જેમ અને તેમ સતાવવા યુક્તિ રચતો હતો. રજપૂતો એના ફરમાનથી દિલ્હી આવ્યા, દિવાને ખાસમાં હાજર રહ્યા એ બનાવ આંખ આગળ તરી આવ્યો. પોતે વાપરેલી અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ, દિવાને ખાસ છોડી રજપૂતો કુરનીશ પશુ બળવ્યા વગર ચાલતા થયા, તથા દુર્ગોદાસ અને વિજયાએ કરેલા તિરસ્કારનો ચિતાર આંખ આગળ ખડો થયો અને મસ્તક ભમવા લાગ્યું. સત્તાનો કેફ ધીરે ધીરે ચઢવા લાગ્યો અને બોલાઈ જવાયું “હું કેણું ? સુલતાન બાલ-મગીર. માફ નામ સાંભળતાં આ પૃથ્વી પર કયો માણસ છે કે જે ડરે નહિ ? એ બે બદામના ઠાકરડાઓ અને ભગીરદાસથી હું ડરી જવાનો ? એમની મદદની મારે જરૂર પડે છે તેથી એઓ ફાવી ગયા છે પણ બળજીતા નથી કે જસવંત પણ એજ મુજબ પોતાના જોરપર મુસ્તકાંત રહી મારી સામે થવા માંગતો હતો. મેં રહેમદિલી બતાવી ત્યાં લગણુ ટકી રહ્યો. તેનો એણે દુરુપયોગ કરવા ધાયો ને મેં એને પાડ્યો. એજ હાલ આ રજપૂતોના છે. હાથે કરીને મારી બોહાળી માથે બેઠારી લીધી છે તો તેઓ પણ જોશે કે ઔરંગઝેબ એવો નમાલો નથી કે પાંચ પચીસ ઠાકરડાઓથી ડરી જાય. બસ જાજીઆ સિવાય તેઓ કેકણે આવવાના નથી.”

જાજીઆનું જ્ઞાન થતાં વિજયા યાદ આવી, તે છટકી ગઈ તેનું સ્મરણ થયું. તેની યુક્તિ અને હિંમતનો ખ્યાલ આવતાં એવી જી તો રજપૂતોના ધરમાં ના શોભે એવો વિચાર આવ્યો. કુરાને શરીફનાં કસમનો ખ્યાલ આવ્યો ને વિચાર પાછો પડ્યો બેચાર સમક્ષ આવા કસમ ખાધા હતા કે હું પશુ ઇલાજ થાત. પરંતુ આ તો અગીર ઉમરાવ ઉપરાંત કાઝી, મોલાઓ વગેરે સભામાં બેઠા હતા, કસમ કુરાનના પોતે ના પાળે તો ધર્મ સંબંધનું પોતાનું ઝનુન તથા મહમદ પેંમબરના ફરમાનને અંગે હિંદુઓને જબરદસ્તીથી મુસલમાન કરવાનું કારણ નષ્ટ થઈ જાય, અને પોતાનું પોગળ બધું પુટી જાય. ખુદ મુસલમાન કામ પણ એવા વિચારથી વિરૂદ્ધ થઈ જાય એમ બીતિ થઈ, બાકી ઔરંગઝેબ બલે ધર્મને નામે ઝૂંડે ઉઠાવતો હતો પરંતુ સત્તાના કેકમાં તેમજ પોતાની મરજી મુજબ દુનિયાનું તંત્ર

ચલાવવામાં ધર્મ કે કર્મ કેંઈ પણ આડે આવે તે સહન કરી ચક્રતો નહોતો. સાચે જીહ્વે ગળ્યા જેવી એની સ્થિતિ થઈ. વિજયા આંખ આગળથી ખસતી નહોતી, કુરોને શરીર માર્ગે રોકી આડે આવતું હતું. વિજયા થોડેક દૂર ગઇ હશે, વખત રાતનો છે, રાત અંધારી છે, કાળાં કૃત્ય કરવાને ઉચિત છે, ઉ-તેજન આપનારી છે, ઉચિત પ્રસંગનો લાભ લેવો એ નીતિશાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે, ન લેવો એ કમઅચ્છલપણાનું કામ છે એમ વિચાર આવતાં, કચેરી એકદમ ખરખારત કરી માત્ર આસફખાનને પોતાની પાછળ આવવા ઇશ્વારત કરી ઔરંગઝેબ ચાલતો થયો. સલામનો એક પછી એક ઉઠી દિવાને ખામ છોડી ગયા, ઔરંગઝેબ તથા આસફખાનને મહેલના અંદરના ભાગમાં છોડી આપણે પણ ચાલતા થઈએ એમની ખાનગી મસલહત સાંભળ્યાનો અણસારો ઔરંગઝેબને જરા પણ થાય તો પાડાની કસૂરે પખાલીને ડામ દેવાય એ ન્યાયે દિલાવરખાનની બૂલનું પરિણામ આપણે બોગવવું પડે અને એના હાલ તેજ આપણા થાય, વળી વિજયી વિજયા જે રથને ઉભી રહી નહિ તે રથને આપણે પણ હવે ઉભા રહેવું ઉચિત નથી માટે ચાલો.

પ્રકરણ ૫

વિજયા

રાત્રિ ધોર અંધારી હતી. ઘરોમાં તેમજ મહોલ્લાઓમાં થપ્લા ફીવાઓનો મંદ પ્રકાશ એ અંધકાર દૂર કરવા આજે સમર્થ નહોતો. લોકો અહિંતહિં કોઈ હાથમાં ફાનસ લઇને તે કોઇ મીણુખત્તી લઇને અમુક દિશામાં જતા હતા. ગમગીનીમાં ગરકાવ થઇ ગયા હોય એવા તેમના ચહેરા આ અંધકારમાં વધારે બયાનક દેખાતા હતા. સ્ત્રીઓ પણ રાતનો વખત છતાં બહાર નીકળી પડી હતી. કેટલીક કદપાંત કરી મૂકતી હતી. ઘરોમાં રહેલા માણસોના પણ એજ હાલ હતા. દુઃખમાં ડુબી ગયા હોય એવું તેમનાં મોં પરથી લાગતું હતું. સ્ત્રીઓનો છાતીફાટ રુદનનો અવાજ ચોટે અને ચકલે કાને અચડાતો હતો, ગમે તેવા માણસ હૃદયના માણસથી પણ આ દેખાવ ખમી શકાય એવો, જોષ શકાય એવો નહતો. વિજયા એક સ્ત્રી હતી, કામળ હૃદયની હતી. આ દેખાવ જોઇ તેનું હૃદય બરાબ

આવ્યું. તેણે પોતે પણ બધાએ લીધેલા ભાગ તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. દિલાસો આપવાને થોભવાનો આ વખત નહોતો.

આખરે લડાઈનાં સ્થાને તે આવી પહોંચી. અસંખ્ય માણસો ત્યાં તેની પહેલાના આવી લાગ્યા હતા, તેમના શોકનો પાર નહોતો. ક્રોધનો પુત્ર તો ક્રોધનો મિત્ર, ક્રોધનો ભાઈ તો ક્રોધનો જમાઈ, ક્રોધનો પતિ તો ક્રોધનો પિતા લોહીની ચાલેલી નદીમાં સડ્યા કરતા હતા. ક્રોધનું કંઈ અંગ તો ક્રોધનું કંઈ એવું અવ્યવસ્થિત પડ્યું હતું કે બાકીનો ભાગ મેળવવાનો પ્રયાસ બધાનો નિષ્ફળ જતો હતો. શરીરથી ધડ આળીસ કદમ દૂર પણ દેખાતું નહોતું તો ક્રોધના હાથ પગનાં ઠેકાણાં નહોતાં. વળી ક્રોધ મરવાની આંખી પર હોવાથી અસંખ્ય વેદનાથી યુમરાણુ કરી રહ્યા હતા તો ક્રોધ ખાલી શ્વાસ ચાલતો જોઈ તેને તરત ઉપાય કરવામાં આવે તો કદાચ બચે એવી સ્થિતિમાં પડ્યા હતા. આમ તપાસ કરવા નીકળી પડેલા લોકોનાં હાથ, પગ, કપડાં પણ આ સ્થાનમાં આવ્યાથી જાણે ધુન કરી આવ્યાં હોય તે મુજબ લોહીલોહાણુ થઈ ગયાં હતાં. દેખાવ ખરેખર અસભ્ય હતો છતાં ધરમાં બીજું ક્રોધ અંતરનું સચું ના હોવાથી અથવા તો પોતાના અંતિમ પ્રેમને લીધે પોતે જે કામ કરી શકશે તેવું બીજું ક્રોધ નહિ કરે એવા વિચારથી બિચારી, સ્ત્રીઓને પણ આ રાક્ષસી જગમાં પોતાના વહાલાની શોધ કરવા આવવું પડ્યું હતું. તેઓનું કદપાંત જોતાં અંગનાં રૂવેશ્વાં ઉભાં થઈ જતાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં આવેલાં માણસોમાંનો ક્રોધ પણ પોતાનાં વહાલાંની લાસ શોધવાની ગરબડમાં ગમે તેમ ચાલી શકતો નહોતો કે વર્તન ચલાવી શકતો નહોતો. પોતાને જોઈતો અમુક ભાગ ના જડ્યો ને બીજી જગાએ શોધ કરવાની ઉતાવળમાં તે ભાગ પડતો મૂક્યોને પાછળથી અવાજ આવતો. “અરે ભાઈ, એ હાથને એમ અફાળતો નહિ. એ હાથની હુકં જતી રહી પણ એ હૃદયની કાળજતા ભુલાવાની નથી.” જો જો, તારે જોઈએ છે તે પેલી તરફ હશે. ધીરે ધીરે જજો હોં, ક્રોધને છુંદતો નહિ, ઠોકર મારતો નહિ.”

વિજયા એક વીર રજપૂતાણી હતી કામ પડે તો દેશને માટે • પોતાનો દેહ અર્પણુ કરવા તૈયાર હતી, છતાં આ દેખાવ તેનાથી જોઈ શકાયો નહિ. પોતાનાં અંતરના માણસોના શરીર પણ આ

સ્થાને પડ્યાં હતાં પરંતુ તેમાંનો કોઈનો દૂક મુદતમાં પ-તો લાગે એમ નહોતું. કારણકે રજપૂતોની સંખ્યા જીવ હોવાથી તેઓ મુસલમાન લશ્કરનાં અસંખ્ય મુઠાંઓમાં અટવાઈ ગયા હતા. તે કંઈ કારણસર અત્રે આવી હતી પણ હજી લગણુ કંઈ ફાવટ આવી નહોતી એમ તેના મોં પરથી લાગતું હતું. વિજયા રોકાતુર હતી તેમજ તેનાં મોં પર કોઈ પણ અલંકાર હતો. ઔરંગઝેબ આ સ્થિતિનું કારણ હતો. અને તેના પર એનો ગુસ્સો માતો ન હોતો. તે મનમાં ને મનમાં બળડી “અરે, નરપિશાચ, અહિં આવીને જો કે તું માને છે અને ધારે છે તે મુજબ નથી કોઈને અલકુરાનના કદમાંઓની પરવા કે નથી કોઈને મહમદ પેગંબરના ફરમાનની દરકાર. આ હિંદુઓ અને મુસલમાનો એકમેકમાં બેળા થઈ ગયા છે. નથી તેમને તારી હકૂમતનો ડર કે નથી તારા સૂત્રની કનવાર. તારી તાકાદ હોય તો અહિં આવીને તેમને જીદા કર. બેટીને સુતા છે, એમનાં લોહી પણ બળી જઈ આમથી તેમ વહે છે તે છુટું કર. આ પાક અને આ નાપાક એમ જીદું પાડ. તેમને જીદા પાડવાની, પ્રત્યેક માટે જીદો જીદો ધનસાદ આપવાની પરમાત્માને બલામણુ કર. ઓ કમઅક્કલના શાહ, અહિં આવ અને જરા નિરીક્ષણ કર. શરીરનાં આ અંગ જેમ એક એકથી છુટાં પડી ગયાં છે તેમ આપણે પણ એકજ કૃતિના જીદાં જીદાં અંગ છીએ. નથી આપણાથી એમ કહેવાવાનું કે આ હાથજ અને પ્રિય છે, પાક છે, માટે બીજા ભાગોનું મારે કામ નથી. તે નાપાક છે માટે કાપી નાંખીશ. તેમજ પરમાત્મા એમ નથી ધારતા કે આ કામ મને પ્રિય છે, એજ મને ખરા રૂપમાં ઓળખી શકે છે, બીજા કામો પ્રતિ મને લાગણી નથી, તેનું નિકંદન કાઢનારને સરપાવ આપીશ, સ્વર્ગમાં સ્થાન આપીશ. એટલું યાદ રાખજો કે હાલ તુરત જેટલી જીદાઈ કરવા માગે છે તેટલું તને અને તારા વંશજને પસ્તાવું પડશે. બેની લડાઈમાં ત્રીજો ફાવી જશે.”

આમ વિચાર કરતી હતી એટલામાં એટલાની બાજુમાં એક અશ્વને ઉભેલો જોયો. અશ્વનો માલિક રજપૂત હતો. માલિક રણમાં પડવાથી ઘેડો તે જગા છોડી જવા માટે રાજી દેખાતો નહોતો. જેતાંજ તે તરફ ચાલી અને સુવાર થઈ પ્રથમ તો નિમકહલાલ ઘોડાએ ચાલવાની આનાકાની કીધી પણ પછી ધીરે ધીરે ચાલવા માંડ્યું.

મહેલમાં ચૌરંગજેન તથા આસહખાન એક ગ્રુમ સ્થાનમાં બેસી સંકેત કરતા હતા. તે તેમનાં આચરણ પરથી જણાતું હતું.

ઐ.-આસહખાન, દિવાવરખાને હાથમાં આવેલી બાજી ખોઈ તમને રજપૂતોએ થાપ આપી તેના કરતાં એને વધારે આપી. તમારું તે વખતનું વર્તન સાચું બૂલભરેલું નહોતું. હવે આ વિજ્યા પાછી રજપૂતોમાં નિમય પાછી ફરે એ મારાથી સહન થઈ શકે એમ નથી.

અ આપ તેને ફાલ આપી ચૂક્યા એટલે બીજો ઇલાજ નથી કુરાને શરીફના કસમ તોડવાની કામની હિંમત નથી.

ઐ.-તમે પણ ધાર્યો તેટલા હોશિયાર લાગતા નથી. કસમની ખાખત નવી નથી. તેમજ તે ખાખત મારા મનમાં નહિ હોત તો હું અસાદેજ એને અહિંથી જવા ના દેત. પરંતુ એની સાથે જે સરત કરી છે તેમાંથીજ ઇલાજ સુઝી આવે એમ છે. વિજ્યા જોધપુરની રાણી ના હોય એમ મારા મનને સિદ્ધ થાય તોજ હું વચનથી બંધાયેલો છું. એ રાણીજ નહોતી તેની સાબિતી શું?

આ.-જહાંપનાહ, તો એજ સખએ એને રોકવાની જરૂર હતી. હવે, તો તે ક્યાંય જતી રહી હશે.

ઐ.-ભર સભામાં હું તેને રોકી શકું એમ નહોતું. વળી તે બહુ ચપલ સ્ત્રી હતી. એને કદાચ રાણી તથા એમ સાબિત કરવાનું કહ્યું હોતે તો એ એવો માર્ગ કાઢતે કે પછી આપણને આટલી પણ બારી રહેતે નહિ. આ તો બહુ પાટળથી આપણને બૂલ જડી આવી હોય તેમ એની પાછળ પડી એને પકડી લાવવી. વળી એ ખાખતની ઝાઝી ચર્ચા ના થાય એવા ઉપાય એના નથી. ચૌરંગજેનના મહેલમાં ગ્રુમ સ્થાનની ખોટ નથી, કામની પણ નજરે એ સ્ત્રી ના પડે એમ કરવું મુશ્કેલ નથી. કદાચ વાત બહેરમાં આવશે તો રાણીનું કારણ આગળ કરવું. માટે ચાલો, તૈયાર થાઓ. દુર્ગોદાસ વગેરેએ જે રસ્તો લીધો તેજ રસ્તે વિજ્યા પણ ગઈ હશે. તેમને તૈયાર રહેવાનું કહી પોતે મહેલના અંદરના ભાગમાં બીજી જોડવણી કરવા ગયા.

મુસાફર

મુસાફર

વિજયા લક્ષ્મીની ભૂમિ આગળથી નીકળી ને નમોસ્તુત પરથી રજા પૂત દેખાતા એવા બે મુસાફરો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. લોકોનાં જમાવ ત્યાં હજી ઓછા થયો નહોતો. રફનો છાતી ફાટે એવો અવાજ હજી કાને અથડાતો હતો, અસલ વેદનાથી પડાતા વીરાનું કદખંત હજી જાગી જ હતું. પરંતુ આ બે મુસાફરમાંના એક પર કોઈ પણ જાતના શોકની જાણ દેખાતી નહોતી. જે વિચારે તે નીકળ્યો હતો. તે ફેરવી ધર તરફ પ્રયાણ કરવા તેની ઇચ્છા ના થઈ. એનું હૃદય કોમળ બન્યું નહિ. વેરનું જ આ પરિણામ આવ્યું હતું છતાં વેરભય તેનામાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ. વેર લેવાનો વિચાર વધારે દલીભૂત થયો. તેના રાક્ષસી વિચાર પાછા સતેજ થયા અને જરા પણ ક્યાની દૃષ્ટિના ખ્યાલ વગર, જરા પણ થોભ્યા વગર, જરા પણ ગમગીની દાખવ્યા વગર તેણે પ્રયાણ કર્યું. સાથે રહેલા મુસાફરનાં મનમાં એવા વિચાર આવી જશે અને કદાચ તે પાછો ફરવાનો મનસુબો કરશે એ ખ્યાલથી પોતાનો ઘોડો મારી મુકી તેને પણ સાથે રહેવાનું ફરમાન કર્યું. બીજો મુસાફર તેની સત્તા હોય તેમ કહ્યા મુજબ જ દોરવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હોય એમ તેની વાનગીત પરથી દેખાતું હતું. ટુંક મુદતમાં તેઓ શહેર બહાર નીકળી પડ્યા ને મારવાડ તરફનો તેમણે રસ્તો લીધો. અનેક વાર એ બાંજુ પર જવાની ટેવ હોય એમ તેમની માર્ગ કાપવાની અતુરાઈ પરથી જણાતું હતું. રાત્રિનો સમય હતો. કોઈ મુસાફર યા આસપાસના ગામડાં યા શહેરમાં રહેનાર માણસ યા તો ખેતરમાં કામ કરનાર ખેડૂત કે મજૂર તેમને અંધારે મળી શકે એમ નહોતું. અમુક જગાએ ક્યે રસ્તે જવું તે પુછવાનું સાધન નહોતું છતાં પણ આ બન્ને મુસાફરોને પણ ખોટ જણાતી નહોતી. નિર્ભયપણે તેઓ ઘોડા દોડાવ્યા જતા હતા. રાત્રિ અંધારી હતી, કાળી હતી, પાપાણ્ણહૃદયના આ બેમાંના એક મુસાફરને અનુકૂળ હતી. આસપાસ આવી રહેલી ગીચ ઝાડી તેને કોઈનું ખુન કરવું હોય તો મદદ આપે એવી હતી. તેમના ઘોડા પણ સારો આરામ લઈને તમેલામાંથી નીકળ્યા હતા. થોડો વખત થોભવાની, વિશ્રામ લેવાની તેને આવશ્યકતા નહોતી. આમ આ બે

મુસાફરની સ્થિતિ જાણતી હતી તેમનીથી થોડે દૂર માર્ગ કાપનાર એક મુસાફરની સ્થિતિ ન્યારીજ હતી. તેના ઘોડા આખો દિવસ અમાગ મહેતત કરીને ચાકી ગયો હતો. ખુદી હવા હોવા છતાં તેના શરીર પરથી પાણીના ડેલા નીળતા હતા. તેના પર આરૂં થયેલા મુસાફરની એજ સ્થિતિ હતી છતાં કર્તવ્ય જાનવ્યા વગર છુટકા નથી એમ સમજી તે અથ અને તેના પર આરૂં થનાર, આમ તેમ જોયા વગર આરામની દરકાર કર્યા વગર, ચાલ્યા જતા હતા.

પેલા બે મુસાફર એક ગીચ ઝાડીમાં પેલા ને કંઈ વસ્તુની શોધમાં આવ્યા હોય તેમ થંબ્યા. દૂરથી તેમને કાને આં શાંતિમાં કંઈક અવાજ સંભળાયો ને તેઓ તે તરફ કુચ કરી ગયા. જે વસ્તુની તેઓ શોધમાં હતા તે બહુ દૂર હોય એમ હવે લાગતું નહોતું અને તેઓએ વધુ વેગથી પ્રયાણ કર્યું. વધુ નજીક આવી પહોંચતાં એક મુસાફર છુટા પડી ગયો અને ઝાડીમાં બેસી ગયો.

આપણા આગળ નીકળી ગયેલા મુસાફરને કાને પાછળથી ઝાડીમાંથી કંઈ અવાજ થતો સંભળાયો હોય એમ લાગ્યું ને પાછળ જોવની તેને ફરજ પડી. જોતાંજ ઘોડા પર એક માણસ સવાર થઈ આવતો હોય, તેનેજ મળવા માગતો હોય એમ લાગ્યું. કાણુ હશે તે તેને સમજાયું નહિ. કાંઈ પણ આવી મળશે એમ તેને ખબર હતી પરંતુ આવનાર મિત્ર હતો કે દુસ્મન તે સમજાયું નહિ. આજરે તેણે ઘોડાની લગામ ખેંચી અને થોડીક વાર તેને તેમજ ઘોડાને વિશ્રાંતિ મળી. એ ઘોડેસ્વાર તે કાંઈ નહિ પણ આપણી વિજયા હતી.

પાછળ આવેલો મુસાફર તેના પોષાક પરથી રજપૂત દેખાતો હતો. આવી અંધારી રાતે એક સ્ત્રીને આવા ધોર જંગલમાં એકલી જોઈ તેની અનન્યપી માઈ નહિ.

આવતાંજ તેણે પૂછ્યું: “ઓ વીર બાબા, તું કાણુ છે, ક્યાંથી આવી છે, ક્યાં જાય છે, આવી મોડી રાત્રે તું આ જંગલમાં કેમ એકલી પ્રયાણ કરે છે તે તને હરકત ન હોય તો કહે.”

વિ.-“હું એક રજપૂતાણી છું, અનાયાસે અહિં આવી પડી છું તથા મારા વતન તરફ જઈ છું.” પ્રશ્ન પૂછનારનો પોષાક રજપૂતનો હતો છતાં તે સ્ત્રીને કાણુ બાણે કેમ તેના પર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ તેથી તેણે પોતાનું નામ કામ બરાબર આપ્યું નહિ.

મુસદ્દર તોડું નામું શું તેથી તારું વતન ક્યાં છે એ હરકત ના હોય તો જાણુવ.

વિ. હું તમને જાણખતી નથી તેથી તમને મારું નામ હામ હોય તુરત ના જણાવું તે ખોટું લાગાડશે નહિ. મારે માથે આપત્તિ આવી પડવાનો મને ભય રહે છે. અને જ્યાં સુધી મિત્રની હદમાં હું પહોંચું નહિ ત્યાં સુધી કંઈ પણ ખુલાસો કરવા માંગતી નથી. તમે પણ રજાપૂત દેખાઓ છો, તમારે પણ આ તરફજ જવું હોય તો ચાલો અપણા બંનેનો રસ્તો ઝડપથી કપારો. સુરોંધ્ય થવા માંડ્યો છે. અને આપણે કોઇ શહેરમાં ટુંક વખતમાં દાખલ થઈ સફીશું, વીસાનો લઈ સફીશું.

દુ.-મારે એ તરફ જવાનું નથી, મારે દિલ્લી તરફ જવાનું છે, યોગનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી કાણુ હશે તે જાણવાની ઇચ્છા થઈ. હું જાસૂસ છું તથા કંઈ આતમી મેળવવા નીકળી પડ્યો છું. તમારું નામ હામ જાણી હું મારે રસ્તે પડીશ.

વિ.-હું પણ જાસૂસી કામ માટેજ નીકળી પડી છું. મારી જાણખ હું આપી શકું એમ નથી. મારે મને માફ કરો એમ કહી તેણે થોડો ચલાવવા માંડ્યો. મુસદ્દરની સ્થિતિ કફેડા થઈ પડી. સ્ત્રી કંઈ તેનાથી ઉતરે એમ નહોતી તે તેને સાફ જણાઈ આવ્યું. સ્ત્રીના માર્ગમાં આવી તે ઉભો અને બોલ્યો “સખ્ત તમારું નામહામ જણાવશે નહિ ત્યાંસુધી તમને જવા દેવામાં આવશે નહિ. તમે મિત્ર છો કે દુરમન છો તે જાણવાની જરૂર છે તથા તમારી જાણખ મળ્યાથી તમને કેના તરફથી શું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે તે મને સમજ પડે. વિજ્યાનાં મનમાં શંકા મૂળથી હતી તે દૂર થઈ.

“આસફખાનજી, બધી ચાલાકી જવા દો. તમારો પોષાક બલે તમારું ખર્ચ સ્વરૂપ ના દેખાડવા પ્રયત્ન કરતો હોય પરંતુ એક મુખ જોયું હોય તે હું વીસરી જતી નથી. તેમજ દરબારમાં થોડીજ વખત પર તમે કરેલા બાપણુને લીધે તમારો અવાજ હજી મારા કાન સાથે અથડાય છે. તમારું જાસૂસી કામ મારા બક્ષ બહાર નથી તેમજ મેં મારું કામ કેવી રીતે બજાવ્યું તેનો ખ્યાલ ખુદ મોરંગએમ જિંદગી સુધી વીસરવાનો નથી તો પછી તમારો તો શું ભાર? રજામાં તો બહાર પૂરી બતાવી ચૂક્યા, હવે જાસૂસી કરવાની બાકી રહે છે તો ચાલો તૈયાર થાઓ. તમારા બીજા કામને અંગે દરબાર બરવા

વરમાળા પહેરાવવા ઐરંગઝેબ રાહ જોતો હશે. રજપૂતોની સામે શરૂ જતાવાયું નથી તો એક સ્ત્રી સામે શરૂ જતાવી તમારું નામ અમર કરશે. ઇતિહાસકારો પણ ઐરંગઝેબના આસફખાન જેવા મોટા સરદારો વગર વાંકે એક નિરપરાધી બાળા સાથે લડાઈ કરી તેને મહાત કરી તેની વાહવાહ કરશે. કદાચ તમે મહાત થયા તો તમારું સ્ત્રી સંભાળીને તમારા બાળ બચ્ચાંઓને મોકલી દેશ, તથા તમારો શિરપેચ સાથેનો ફેટો દરબાર ભરાયો હશે તે વખતે બાદશાહને મોકલી આપીશ. ઐરંગઝેબ પોતાનો કાબ કવી રીતે પૂરો પાડે છે, કુરાન પર તેને કેટલી શ્રદ્ધા છે તેની ખુદ મુસલમાનોને કાઝીઓને પછી સંકા રહેશે નહિ. હું પડું તો મારા મૃત શરીરને તમારો કાયર હાથ અડકાડી બદલ કરશે નહિ. સ્ત્રી ઉપર ધા કરવાને તૈયાર થયેલા કાયર પુરુષના હસ્તસ્પર્શ કરતાં કાગડ અને ગીધ મારા શરીરને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખશે તે: હું સાંખી શકીશ. પરંતુ મારો એ સંદેશો તમારા બાદશાહને કહેજો કે જે એક રજપૂત વીરાંગના તારા જેવાને થાપ આંખી તારા સરદારોની આંખમાં ધુળ ધાલી તેના મનની ધારણા પાર પાડી ગઇ તો મારી એકલોનાં બળિદાનથી સંતોષ માની આખી રજપૂત કોમના વીરોને જગાડવાનો, સૂતેલા સિંહોને ઉઠાડવાનો ખ્યાલ મનમાંથી કાઢી નાખજે, રાણી તથા તેના પુત્રને પોતાના તાબામાં લેવાના વિચાર આ રાણીના મૃત્યુથી માંડી વાળજે.”

આ-શું ત્યારે તમે રાણીજી છો ?

ઝાદીમાં પણ ચેતન આવ્યું હોય તેમ આ છેલ્લા વાક્યથી સજીસજીટ થયો. બીજું કોઈ માણસ છુપાઇ રહ્યું હશે એમ વિજયાને સંકા થઇ પણ તેને હવે કોઈ જાતનો ડર રહ્યો હતો નહિ.

વિ.-આસફખાન, હવે તમને અથવા તમારા બાદશાહને હું કાણ છું તેની ખબર પડે તેની મને પરવા નથી. હું રાણી છું પણ રાણી નથી. જે વીરના હૃદયમાં હું બિરાજું છું, જેની હું રાણી છું તેની વીરતાનો, શુદ્ધિનો તમને, તમારા બાદશાહને તથા દરબારમાં બિરાજેલા અગ્રીર ઉમરાવોને પૂરો પાઠ મળ્યો છે. તેનીજ શુદ્ધિના પરિણામે તમારું આવું મોટું લશ્કર હોવા છતાં તમારી આંખમાં ધુળ નાંખી રાણી તથા કુંવર સટકી ગયાં, તેનીજ અઠક્કલ હોશિયારીને લીધે મને રાણી સમજી તમે બોળવાયા, અને તમારા બાદશાહે રાણી તથા કુંવર કેદ થયાં સમજી દરબાર ભરી પોતાની અઠક્કલનો ખ્યાલ કરાવ્યો. દિલાવરખાન તથા કમરુદ્દીનને જે શિક્ષા કરી તે શિક્ષાને ચોખ્ખા તમારે

બાદશાહ યોનેજ છે. એ એ જણ કરતાં કાંઈ રીતે વધુ હોશિયારી તેણે બતાવી નથી. હું કોણ છું, મારા હાથમાં શું છે તેની તપાસ કર્યા વગર દિલાવરખાન તથા કમરુદ્દીનને સરખાવ આપવા રોતોરાત દરબાર ભરવાની અછલ દોડાવનાર ઝોછો શિક્ષાને પાત્ર નથી. રજપૂતો દરબારમાંથી પણ લઇને નીકળ્યા હતા. રજપૂતો તેમનું વચન પાળવામાં બાદશાહ કરતાં ઘણા ચઢીઆતા છે તેનો અનુભવ બાદશાહને આજે પહેલી વાર થયો એમ નથી. અને તેથીજ હજી પણ તમારા બાદશાહને રાણી તથા કુંવરનો ખ્યાલ છોડવાનું કહેવડાવું છું. રજપૂતો બાદશાહના ઈરાવ્યા એમ ડરવાના નથી.

વિજય વધુ બોલી જાણી જોઇ વખતનો વ્યય કરવા માગતી નહોતી. રહવાર પૂરેપૂરી પડી એવો ભાસ શહેર કરતાં જંગલમાં વહેલો થાય. અત્રે પણ એવોજ ભાસ થયો અને વિજયાને લડવાની હવે પૂરેપૂરી ફાવટ આવશે એમ ખાત્રી થઈ. ઝાડીમાં સંતત રહેલા મુસાફરની ધીરજ ખુટી ગઈ. આસફખાને આટલી બધી ઢીલ કરી તે તેને પસંદ પડ્યું નહિ. વિજયા ખુદ દુર્ગોદાસની સ્ત્રી છે એમ જાણી તેનો અચંબો માયો નહિ. તેને જતી કરી એ એક ગંભીર ભુલ થઈ એમ તેનાં મનમાં સાદમાં કીધું. વિજયા તથા આસફખાન જ્યાં ઉભાં હતાં ત્યાં તરત જઈ પહોંચવાનો વિચાર તે રાકી શક્યો નહિ, એક પળનો વિલંબ તેનાથી ખમી શકાયો નહિ અને તે ત્યાંથી ઉપડ્યો.

આસ.-શું ત્યારે તમે દુર્ગોદાસની સ્ત્રી છો ? તમે બીજી દિશા તરફ જવાનો મનસુબો છોડી દો અને મારી સાથે ચાલો. બાદશાહના મહેલમાં જેવું સ્થાન તમને મળી શકશે તેવું દુર્ગોદાસ સો બવે પણ તમને આપી શકશે નહિ.

વિ.-તમારા બાદશાહની જહાંગીરી જહાનમમાં જાઓ એ મહેલના કુડ-કપટ, કાવાદવા તમનેજ મુબારક. એ બાદશાહતને હું લાત મારું છું. અમને અમારી ફકીરોજ પસંદ છે. તેમજ હવે વધુ બકવાટ ના કરતાં લડવાને તૈયાર થાઓ. તમારી શિખામણ મારે જોઈતી નથી. આ તમારા બાદશાહ આવે છે તેનેજ શિખ મણુ આપ્યાં કરજો એટલે બસ. એક સ્ત્રી સાથે લડવાને ઔરંગઝેબ તથા આસફખાન જે જણને મેદાન પડ્યું પડ્યું એ વાત જ્યારે બહાર આવશે ત્યારે તમને બન્નેને સરખાવ આપવાને તમે બંનેયો તે કરતાં બલ્ક દરબાર ભરવો. પડશે. પણ એટલું યાદ.

રાખજો કે વિજ્યા જીવતી તો તમારા હાથમાં આવવાનીજ નથી. માટે ચાલો તૈયાર થાઓ એમ કહી તેણે તલવાર આનંદમાંથી બહાર કાઢી અને આમતેમ પટા ફેરવવા માંડ્યા.

ઔરંગઝેબ તથા આસફખાન એકએકની સામું જોઇ રહ્યા. વિજ્યાને જતી કરવી એ વિચાર તો ઔરંગઝેબને આવેળજ નહિ. તેનું વિજ્યાએ અપમાન કરવાનું બાકી નહેતું રાખ્યું તેમજ દુર્ગા-દાસનુંજ આ બધું કારસ્થાન છે એમ જણાવા છતાં તેની આંતરે જીવતી છાડે એવો ઔરંગઝેબ ઘેલો નહોતો. બીજો કંઈ ઇલાજ ના હોવાથી તેણે તલવાર કાઢી. આસફખાને પશ્ચ ન છુટકે તેમજ કહ્યું.

આસફખાન એક મુસલમાન હતો, ઔરંગઝેબના લશ્કરની ટુકડીનો એક વડો હતો. અનેક લડાઇમાં તેણે ઔરંગઝેબની જોડે બાગ લીધો હતો છતાં તેનું હૃદય ક્રોધનું હતું. ઔરંગઝેબની નીતિ રીતિ તેને પસંદ પડતી નહોતી પણ બાદશાહને કંઈ પણ કહેવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. ખુદ જસવંતસિંહની સરદારી હેઠળ આસફખાને ધણી લડાઇઓમાં બાગ લીધો હતો. રજપુતોના સહવાસમાં તે બહુ સારી રીતે આવ્યો હતો અને તેથી આ વાર જાતની જોડે વગર કારણે દુશ્મનાવટ કરવી તે તેને જરા પણ પસંદ હતું નહિ. વિજ્યાને કહેલા શબ્દોની પણ તેના પર અસર થઇ હતી. એક સ્ત્રી સાથે લડી બહાદુરી બતાવવી તેને જરા પણ ઠીક લાગ્યું નહિ. પરંતુ ઔરંગઝેબે તલવાર કાઢી એટલે તેને પોતાનો બીજો આશ રહ્યો નહિ.

ઔરંગઝેબને આશાને જરાક અંશ મનમાં રહ્યો ગયો હતો. તે ધારતો હતો કે અમને તલવાર કાઢતાં જોઇ વિજ્યા આ હેવાથી ડરી જશે તથા અમારે શરણે આવશે પરંતુ તેની એ આશા સફળ થઇ નહિ. રજપુતણી તેના સંકલ્પમાં દબ હતી અને જે ભારે કામ તેણે માથે ઉપાડ્યું હતું તે પોતાનું માથું મૂકીને અને પ્રથમથી પૂરો વિચાર કરીનેજ લીધું હતું. દરબારમાંથીજ ને છટકવા માં તો તેને એક પુનર્જન્મ જેવું લાગતું હતું. ઔરંગઝેબે આખરે જોયું કે વિજ્યા તો લડવાને માટે બહુ ઈતેન્નર હતી ત્યારે તેણે આસફખાનને તેની સામે થવાને ફરમાન આપ્યું.

આસફખાને લડવું શરૂ કર્યું. પરંતુ કોઇ જાતે તે વિજ્યા લાગતો ન હતો કારણકે તેને એક આવી સ્ત્રી સાથે લડવું પસંદ

પડ્યું નહિ. વળી ઐરંગઝેબે પણ તેને આગળથી સૂચના કરી હતી કે લડવાનો આખરે પ્રસંગ આવે તો માત્ર બચાવવાને ખાતર જે કંઈ કરવું પડે તેથી વિશેષ કરવું નહીં અને વિજયા આખરે આકાને ચા તો ધાયલ થઈને જીવતી હાથમાં આવે એવીજ રીતે તેની સામા થયું. શાહના આ વિચાર લાંબો વખત ટકી શક્યા નહિ કારણ કે વિજયા એક શર રજપુતાણી હતી. આસફખાનની નરમાસનો તેણે પૂરેપૂરો લાભ લીધો અને આસફખાનને ખેચાર સખત ધા કર્યો.

ઐરંગઝેબ આ દેખાવ સહન કરી શક્યો નહિ. તે અકળાયો પણ વિજયાને મુકીને પાછા ફરવું એ હવે બની શકે તેમ નહોતું. વળી વિજયા પણ કંઈ કાચીપોચી નહોતી. તેણે પણ જીવતા ન પકડાવાનોજ સંકલ્પ કીધો હતો. એટલે જીવતા કેદ થવા કરતાં તે પોતાને હાથેજ પોતાનો પ્રાણ લે તો બાદશાહનું કંઈ ચાલે એમ નહોતું. આ વિચાર પણ ઐરંગઝેબના મનમાં હવે આવ્યો ને તેણે આસફખાનને હાથ પૂરો બતાવવા સૂચવ્યું.

આસફખાન પણ પોતાને થયલા સખત ધાથી પીડાતો, અકળાતો વિજયા પર તુટી પડ્યો. રજપુતાણી ચાકલી છતાં પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખી ડગી નહિ, હિમંત હારી નહિ. લડાઈ પૂર જોસમાં ચાલી. વિજયા સખત ધાયલ થઈ, આસફખાન પણ ઠીક રંગાચો ને આ લડાઈની બાજી બદલાઈ. જેને રામ રાખે તેને કાણ ચાખે ? વિજયા આજ્ઞા તદ્દન મૂકી દઈ પોતાનો પ્રાણ લેવાની તૈયારીમાંજ હતી ને ઝાડીમાંથી “સખૂર સખૂર” બવાજ સંભળાતાં ત્રણે જણની ઝાડી તરફ નજર ગઈ. નજર થતાંજ એક બાળયોગી તે ત્રણ જણની સમક્ષ ખડો થઈ ગયો.

સખૂર સખૂર

મકરણ ૭

બાળયોગી.

આ યોગીનો ચહેરો બહુ ભવ્ય હતો. શરીર બહુ ઝાડ હોવાથી આમ એકાએક ઢોટ મૂકી ચાલ્યો. આચો તેથી તેના મોં પર લાલાશ તરી આવી હતી. તે પોતાનાં તપ મહાકષ્ટ વેઠી આદરી બેઠો હોય તેમજ આધાપીધાની એજરા પણ કનવાર ના કરતો હોય, જે મળ્યું, જ્યારે મળ્યું ત્યારે ખાઈ લેવું એવા વિચારનો હોય એમ એના શરીરના આંધા પરથી લાગતું નહતું. પરંતુ તેના શરીરનો આંધો પોતાના

સહારનગરમાં જ વિશ્વાસ રાખનાર પ્રયેક કામમાં પ્રભુને જ દાખલ એમ સમજી પેતના કતવ્યમાં મગી રહેનાર, બાંધાં કાના, કીંગણાં મુલકને દેખાતો દતો એકબારામ ભોગવનાર એમ ના જેવું નું પેટ મોટું હતું પરંતુ કસરનો અભાસ હોય, તોડા ર એમવાનાં તેને હમેશની ટેવ હોય તે મુજબ કમર અને વાસા સાથે તે એતપ્રેત થઇ મળી ગયું હતું. તેના બહારના દેખાવમાં જીવી રીતે યોગીના લક્ષણ યા વિદ્યે દેખાતાં નહોતાં. દાયમાં ડમડળાં નહોતે એક બવાર હતી. બાળ દાયમાં ક નની પીરતોલ હતી તેને એ સ્થલે આગવામાં પશુ કદાચ પશુ વિલંબ થાય અને આદેય છેવટના એક પાસો ફેંકવાની જરૂર પડે એમ સમજી તેણે પારતો તૈયાર બરા રખી હતી. ભસ્મ, ત્રિપુડ, વગેરે કંઈ તેના શરારના કાંઈ લાગનાં અચારે નજર નહોતાં પડતાં. દૂકમાં આ નવ મુલકના દેખાવ સાન ભોગી જોવાજ દેખાતો દતો અને તેણે પહેરેલાં ગેર રંગના કપડાં સિવાય તેના શરીર પર એક પશુ વસ્તુ તેના જોગાપણાને સા ન કરવા સમર્થ નહોતી.

યોગીએ આવતાં વારનેજ ચક્રમકથી સજગાવેલ કાયાની દોરી રસ્તા પર ફેંકી દીધી અને ઔરંગઝેબ તથા આનંદપ્રાન તરફ કરડી નજર નાખી ઔરંગઝેબને ઉદ્દેશીને કહ્યું “શાખાસ ઔરંગઝેબ શાખાસ, સુલતાન, આલમગીર, શાખાસ, એક વંર અખાલા જોડે લડવામાંજ સક્તનતની મોટા આવી ગઇ હોય તો એટલેથીજ અટકવા જરૂર નથી. હજી તો બધીએ રજપૂતાણી તમારા મોટાઈ વધારવાના વિચારને અનુમોદન આપી શકે એમ છે. તમા દંડયુક્તો કંઈ અઘ્યાસી નથી. તારે તો છળ કે બળ વાપરી એક જણ પર પાંચ પચાસ તુટી પડી કાર્ય કેમ સાધવું એ ઉ શ છે તો આટલી પણ નરમાસ વાપરવાની જરૂર કેમ વિચારી તે હું સમજી શકતો નથી. એક રજપૂત વાર અખાલાની જોડે લડવાને સક્તનતના મોટામાં મોટા સરદાર તથા ખુદ સુલતાનને બે જણને મેદાન પહોં પડે તો એક રજપૂત વીર જોડે લડવાને કેટલા માથુસની જરૂર પડશે તેનું પ્રમાણ માંડવાની જરૂર છે. આસફખાનજ તમારા જેવા સરદારો જ્યારે સુલતાનને ખરી સલાહ આપી આડે મર્ગે દોરવાનાર નહિ અટકે તો પછી સન્તનતનાં અવિખનું શું થશે તેનો કંઈ વિચાર કર્યો ? અનેક લડાઇમાં રજપૂતોની સરદારી નીચે તમે સક્તનતના દુરમનો સામે પરાક્રમ બતાવ્યું છે, અનેક પ્રસંગમાં

રજપૂતની વીરતા, ઉદારતાનો પાઠ તમે બણ્યા છો છતાં તમે પણ એક પૂતળાંની માફક સુલતાનની આજ્ઞાનો વિચાર પણ ના કરતાં એક રજપૂત બાળા જેડે મેદાન પડ્યા છો એ કંઈ એણું શાયનીય નથી. નોકરીને છેક ગુલામગીરીમાં બેસાડતા તમારા જેવા મુસલમાન વીરો નહિ સમજે તો આવા દયોદીન, સમજદીન પોતાનાજ સ્વાર્થમાં મંચી અને પચી રહેલાને સ્વાર્થ અને કપટ અને કાવાદાવા કરનારા અંધ બાદશાહેને કુવામાં પડતા કાણુ અટકાવશે ?

ઔરંગઝેમ—અરે જોગટા, તું કાણુ છે અને આટલી બધી સવારી કેમ કરે છે ? તને ખબર છે કે તું કોની આગળ ઉભો છે ?

યોગી—આટલું આટલું કહ્યું છતાં કોના આગળ ઉભો છું તેની મને ખબર નથી એમ કહેનારને શું ઉપમા આપવી તે હું સમજી શકતો નથી. એક ઇસારત માત્ર કરતાં લાખો માણસનું લગ્નકર ઉભું થઇ શકે એવા સ્થાનમાં ખુદ કાગળાં મોંમાં જવાનું છે એમ સમજવા છતાં, તારા આમંત્રણને ખાતર આવી, બર દરબારમાં, તારી આંખમાં ધુળ નાંખી તારી આજ્ઞા કે ત્રાસની જરા પણ પરવા ના કરતાં, તારી માંગણીનો નિરસ્કાર કરી ચાલી જનાર વીર રજપૂતો ના ડયો તો મારે કરવાનું શું કારણુ છે ? અત્રે તારા હુકમ સાંભળનાર આસફ-ખાન સિવાય બીજો કાઇ છે નહિ અને મારી સત્તા કેટલી છે તે જોવાની તારી તીવ્ર ઇચ્છા હોય તો તે પૂરી પાડવા તૈયાર છું. પણ હિંદુઓ એવા નમાલા નથી થઇ ગયા કે એક માણસ સગે લડવાને પચાસ માણસને બેગા કરે. જે સલ્તનત મેળવવાને આટલી આટલી મહેનત વઢાવવી પડી, અનેક પ્રયત્ન કરવા પડ્યા, તે બોગ-વવાની ઇચ્છા હોય તો મારી સરત કબુલ રાખી રસ્તે પડવામાંજ સાર છે અને તેમ નહિ તો તૈયાર આ તલવાર છે.

ઓ.—તું કાણુ છે તે તે મને હજી જણાવ્યું નથી.

યોગી—હું એક યોગી છું.

ઓ.—યોગીના હાથમાં તો કમંડળ, ગળામાં રુદ્રાક્ષની મળા. કાનમાં કુંડળ, કપાળમાં અને આખે શરીરે ભરમ એવુંજ જોભે.

યોગી—વાત તો ખરી છે. અત્યારે તું શું બોલે છે તેનો તને ખ્યાલ નથી. યોગીઓને તલવાર લઇને ફરવું પડે છે એજ તારા રાજ્યની ખુબી છે. ઇશ્વરસ્તવનમાં આનંદ માનનારા, એકાંત રહેનારા, જે મલ્યું તે ખાધપીને સુધ રહેનારા વનમાં રખડના યોગીનું સુખ

પણ તું સાંખી શકતો નથી. તારા લોભની પરિસીમાંજ નથી. હવે તમને તકરાર કરવાની જરૂર નથી. જોઈએ તો સરત કશુંલ કર કે જોઈએ તો લડવાને તૈયાર થા. પણ એટલું જરૂર યાદ રાખજો કે આપણા બન્નેનાં હૃદયુદ્ધના પરિણામ પરજ તારી સલતનતનો આધાર છે. આસફખાન જોડે લડવાનું કામ તો આ વીર બાળાજ કરશે. અબજ સાથે લડનારની જોડે હું લડતો નથી ને લડવા માગતો પણ નથી.

સરદાર આસફખાનજ એક વીર મુસલમાન હતો. મૂળથીજ વિજયા સાથે લડવામાં રાજ નહોતો. તે બિચારો તો નીચુંજ જોઈ રહ્યો. ઔરંગઝેબને કંઈ પણ સૂચના કરવાની તેની છાતી ચાલી નહિ. બાકી આ લડાઈનો જલદી અંત આવે એમ તેની ઇચ્છા હતી.

ઓ—તારી શું સરત છે ?

ચોગી—તમારે બન્નેએ તમારી તલવાર અમને હવાલે કરી દેવી તેમજ તારી તલવાર દેખાડનારને બલિયમાં અબયદાન આપવું.

એટલે ? ઔરંગઝેબે બ્રુકટિ ચલાવીને કહ્યું.

ચોગી—એટલે એજ. અબજા સાથે લડવાનું પ્રાયશ્ચિત, તેમજ સલતનત બચાવવાનો એકજ ઇલાજ.

ઓ.—આલમગીર કોઈ જોડે લડતાંડરતો નથી.

ચો.—તો હું મર્યા કે માયો વગર પાછો હઠતો નથી.

ઓ.—તમે તમારે રસ્તે પડો, અમે દિલ્હી પ્રયાણ કરીશું.

ચો.—ઔરંગઝેબના કાલનો અમને વિશ્વાસ નથી તેમજ જ્યાં સુધી મારો હાથ ઉપર છે ત્યાં સુધી છુટછાટ મૂકવા હું તૈયાર નથી.

ઓ.—હીક છે. બીજો કોઈ પ્રસંગે તને તેમજ રજપૂત કોમને મારો હાથ બતાવી આપીશ તેમજ તારાથી ડરીને નહિ પણ આ બાળાની બહાદુરી ખાતર મારી તથા આસફખાનની તલવાર તમને સોંપી દઉં છું. બાર કલાકથી વધુ તમારા બેમાંના એકને પણ મારી હદમાં કોઈ પણ મારો માણસ જોશે તો તમને પકડશે.

ઔરંગઝેબે તેમજ આસફખાને પોતાની તલવાર મૂકી દીધી. ચોગીએ તો ઔરંગઝેબવાળીજ તલવાર લઈ લીધી તથા બીજી તલવાર બાઈ લેવાને વિજયાને સૂચના કરી. એ તલવાર તમેજ લઈ લો, મારે લઈ લેવી હિચિત નથી. આસફખાનજ, બાદશાહની દગેક આજ્ઞા પાળતા પહેલાં સાગનસ્થાનો વિવેક હવે પછી બૂલી જશે નહિ તો મારા કહેવાની તમારા હૃદયપર અસર થઈ એમ માનીશ. બાકી યથા રાજ

તથા પ્રજા ના જ તમરો માર્યા હોય તો તપાસી મોજા. માતૃશ્રી,
આમળા વાસો. ઘોળર વાર વહ વિજવા આગળ નાકળી. બન્ને
જણ થોડેક દૂર નીકળ્યા પછી થોળી પોતાના ઘોળા ઝડ સહ
આંખો દતો તેને ઘાડી તે પર સ્વર થયો તે વિજવાએ પૂછ્યું. તેજ-
સિંદ સદર્શના કન્યા આ પ્રમાણે પગલું બરવું શું કામ ? શું શું
ઔર મહેનતી કરી ગયો ?

તેજસિંદ માતૃશ્રી, રાણીજીના હુકમના ખાત મારે બીજો
આગે નહિ. આકા લડવાયા કે મો થી કરે નથી તે તેમને
અજાણ્યું થયું. આ રાજાને ખેં રાણીજી તથા સરદારને આપ્યા કેડે
તથા હું તેમની વાન જોઈ બેલો હોવાયા અને આરામ થોડો થયો.
મળ્યો સમજી તમારા બચાવ ખાતર મને મોકલવા નહી થયું.
પરંતુ રાણીજીને પોતાને ખાતર તમને સંકટમાં નાખ્યા તેનો એને
પશ્ચાત્તાપ થયા ક્યો કે ગમે તેમ કરી તમને એમની કને લઈ જવાનું
મારી કને વચન લેધું. બીજો કોઈ પણ સરદાર તમારો પાળ પડ્યો
તો તેને મહાત કયાં રંગ હું પાછો ફરત નહિ પણ ઔર ગમે અને
જોતાંજ હું વિચારમાં પડી ગયો. સાહે થયું કે પિતાજીએ આગળથી
મને એ બાબતમાં દસારો ક્યો હતો. આસહખાન પણ વીગ પુરુષ
છે. પિતાજી સાથે અનેક જગાએ સાહે થયા ન એણે બતાવ્યું છે.
ઔર ગમે છે લો ઘડીએ કાઠ પણ જાતનું કપડ કયાં વગર રહેત
નહિ અને અતિ અપણનેજ નિરાશ થયું પડ. રાણીજીનો દેહ તમારા
વચર ટક. રાક નહિ, આજ રાજાને પણ તેથી કન્યા દાનિ પહોંચે
એ બહી જવ જે ના ન હતી. રજપૂતના એક પણ ન હવે
એ નતે મરવની જરૂર નથી. આપણો રસાલો પણ દૂર નીકળી
ગયો જ, તેમન વખતતર મળી જઈ આપણે આપણ કન્યા જવાનું
છે મારે નાલો, ઘોડા મારી મૂકા.

પ્રકરણ ૮

જહીઆ

શસ્ત્રમાદાય નિવૃત્તિરિપુવલ્લુધા ।

નિસિતુમિચ્છન્તિ કુદયા વિરોધયન્તિ તમ ॥

મારો પાટો બાજીમ અનેક વંદ પુરો તથા અ.એ.એ.
પોતાના મવ આપ્યા ને સંકેત લઈ મુખા છે, કંઈકના નસંતાન

અચાથી વંશના વંશ ઉખડી ગયા છે. મુસલમાન રાજા હિંદમાં જે ઉતરી આવ્યા તેમાંના કેટલાકે જૂનમાં અનેક નિર્દોષ સ્ત્રી પુરુષોના જીવન એ જૂનને અંગે લીધા છે. એકની જૂન ખીજને મારી મચડી મુસલમાન કરવામાં સમાધ રહી છે તો ખીજની પણ પોતાનું રક્ષણ કરવામાં, પોતાનાં ધર્મને વળગી રહેવામાં, પોતાનુંજ સાચવી રાખવામાં, તેમાં હરકત આવતાં તેની વિશ્વ થતાં પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી પોતાનો નેક, ટેક, ધર્મ કાઢી પછુરીતે પાળવામાં હા છે.

ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં આવી અનેક લઘાઈઓ થઈ છે. ભારતવર્ષના મુસલમાન રાજાઓ તરફથી હિંદુ ધર્મને નષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ મેં જોયો નથી પરંતુ આ છેલ્લામાં છેલ્લો હતો. અન્ય મુસલમાન પાદશાહોને જે હિંદુ જૂન સામે થવાનું હતું તેનાં પ્રમાણમાં ઔરંગઝેબનું કામ ઓછું દુર્ઘટ હતું. અકબરની રાજ્યનીતિએ મેવાડ સિવાય અન્ય રજવાડાના હિંદુ ધર્મના આચાર તેમજ વિચાર સિથિલ કરી નાંખ્યા હતા. ગર્વી મેવાડ પણ અકબરના પુત્ર જહાંગીર અને પૌત્ર શાહજહાનના સમયમાં રાણા પ્રતાપના જેટલું જ અને અચળ રહી શક્યું નહોતું. જહાંગીર અને શાહજહાન અકબરના પ્રમાણમાં રાજ્યનીતિમાં ઓછા પ્રવીણ હતા. લહેરી જહાંગીર અને કળાકોશ યાદ ઉત્તેજક, નવો નવી તરેહના રાજમરેલ આંધનાર, તાજમહેલના ઉત્પાદક શાહજહાને અકબરની રાજ્યનીતિને વળગી રહેવામાં પોતાનું ડહાપણ માન્યું એ બંને બે શાહે હિંદુ ધર્મ તરફ તેમજ અન્ય ધર્મો પ્રત્યે ઔરંગઝેબના શબ્દોમાં કહીએ તો સિથિલ રહ્યા જહાંગીર હસુશ્ચિરતને પણ માનતો હતો એ ઇતિહાસના અંતે જાણ્યું બહાર નહિ હોય. ઔરંગઝેબ એક ચુરપ મુસલમાન હતો અકબરની ધર્મનીતિ, રાજ્યનીતિ એને લીધી પોતાની હતી. મદમદ ગીતની, શરણુદીન મોરી, અલા દીન ખિલજી, તેમજ સેનના રાજા નિ એને વધારે પસંદ હતી. હિંદુ ધર્મને નષ્ટ કરવાનું એ ધર્મ સમજતો હતો. એ મદાન ઔરંગઝેબ પણ અકબરની રાજ્યનીતિને વળગી રહ્યો હોત હિંદુઓને પોતાના રાજ્યમાં ઉચા ઓછા આપ્યા હોત, હિંદુ રાજ્યને તરાબર રાજ રાખ્યા હોત. તો કરી લીધા હોત તો હિંદુ ધર્મનું નામ કામ ધારે પણ પસાઈ ગયું હોત અને હિંદુ ધર્મના દુર્લભાને નિવાત કંઈ જુદોજ બખાલો હોત. ઔરંગઝેબ, જહાંગીર અને શાહજહાન કરતાં શુદ્ધિમાં, નાનિમાં ચઢાઆતો હતો. તે બહુ સરો હતો. ને બાબ,

લખાનો શોખીન નહોતો. રાજ્યનાં ખાસ પ્રસંગ વગર મયુરાસન
 ૧૨ ખિરાજતો નહિ, દાડ અને દમામથી ફરતો નહિ. રાજ મેળવવામાં
 ના ત્રણ ઉદ્દેશ હતા. (૧) રાજ્યના અગીર ઉમરાવોની નીતિ
 કુધારવી. (૨) હિંદુઓને અકબર, જહાંગીર તથા શાહજહાનના
 સમયમાં મળેલી ઉંચી પદવીઓ તેમની પાસેથી ખુચવી લેવી તથા
 તેમને નીચા સ્થાનમાં લાવવા. (૩) દક્ષિણ હિંદુસ્થાનનાં જે શીખા
 ખુસલખીન રાજ્યને કચડી નાંખવા.

મુસલમાન ધર્મનો ફેલાવો વિશેષ ચાપ એ ઉદ્દેશથી અનેક
 લડાઈ તેણે વહોરી લીધી હતી, રાજ્યલોભ એ એનો ખાસ ઉદ્દેશ
 નહોતો. દિવસમાં નહીં કરેલા પ્રત્યેક પ્રસંગ પર તે બંદગી કરતો
 અને શુક્રવારે જુમામસીદમાં પ્રાર્થના કરતો. રમજાન મહિનામાં તે
 અપવાસ કરતો કેટલીક વાર આખો મહિનો તે માત્ર બાજરીની
 રોટલી ખાતો, માત્ર પાણી પી રહેતો તથા ઓઢવાને માટે બ્યાધયર્મ
 વાપરતો. મહમદ પેગંબરના ફરમાનને માન આપી આરામને પ્રસંગે
 તે ટોપી બનાવતો. કુરાન એને મોંઢે હતું. નીતિના પાઠો તે કંઠે
 રાખતો. તે ઉત્તમ લહીઓ હતો. પોતાને હાથે તેની બે નકલ કરી
 તેણે મહા અને મદીના મોકલી હતી. તે કુરાનની નકલો વેચતો
 કેમકે આજમમાં પડી કાષ્ટથી મહેનતથી ખાવું તેને એ પાપ
 સમજતો હતો.

તે ઉપરાંત નિયમસર તે ન્યાય આપવા બેસતો. કામને પશુ
 તે સમયે કંઈ કહેવું હોય તે પૂરું સાંભળતો. તે સમયે ત્રણે બેલવાનો
 કામને અધિકાર નહોતો. ખુશામદ તેને પસંદ નહોતી. કવિઓ
 અસલને સલ કરી બતાવે છે માટે કવિ તરફ તેને પ્રેમ નહોતો.
 સંગીત ને નાચ ગેનો તેને શોખ નહોતો. રાજ્યમાં અંરજીઓ આવતી
 તેના જવાબ પોતાને હાથેજ લખતો.

દારા, શુખ અને મુરાદની કતલ કરનારને ધર્મરૂપી દંભ
 બતાવ્યા વિના આરો નહોતો અને એ દંભથી એ સાવ અંધ
 બની ગયો. રાજ્ય મેળવવામાં જે જે પ્રપંચ, મુક્તિ અને જીજ તેણે
 વાપર્યાં, પોતાના ભાઈઓના સરદારને કામને કળથી તો કામને બળથી
 વહા કરી લીધાં એ અનુભવે તેને વહેમી બનાવ્યો અને મોટામાં
 મોટો ઉમરાવ કે વજીરનો તે વિશ્વાસ કરતો નહિ. વગર કંઈએ
 એવા અમલદારો તે અદલબદલી કરતો. આથી કરીને

મોટામાં મોટા અમલદારોને, મુસલમાન અને રજપૂત સરદારોને ઔરંગઝેબ માટે પ્રેમ નહોતો. હહેરી, જુલામતીઆ, અને શાખીલા જહાંગીર અને શાહજહાનના વખતના અમલદારોને ઔરંગઝેબ અત્રિય થઈ પડ્યો હતો. તેનું નીતિનું શિક્ષણ, તેનું નીતિનું પ્રમાણ તેમને પ્રસંદ નહોતું. માત્ર રડ્યાપડ્યા ખરા મુસલમાનોએ એની વાદવાહ બોલતા હતા.

રખેમનના બીજા કિલિપ કરતાં તે વધુ શુદ્ધિશાળી અને મજબૂત નીતિમાં વધારે કુશળ હતો. રખેમનનાં અને હિંદના વાતાવરણમાં પણ ફેરફાર હતો. ઔરંગઝેબની સ્વતંત્ર, નિરંકુશ રાષ્ટ્રીય સત્તા વિરુદ્ધ હિંદમાં કોઈ પણ થઈ શકતું નહોતું. તેમજ કોઈ પણ નવા ધર્મની સામું તેને કિલિપની માફક બંડ ઉઠાવવાનું નહોતું ઔરંગઝેબની ઝુબેસ પ્રતીન હિંદુ ધર્મ તેમજ શીઆ મુસલમાન વિરુદ્ધ હતી. તે ડાહ્યો અને રાજ્યનિપુણ હોત તો અકબરની રાજ્યનીતિ અદ્ય કરી, તેની ધર્મનીતિને જગલે ચાલી લોકોના મન હરી લખતો પોતાનો ધર્મનો વાવટો ઉઠાડી શકતે અને મુસલમાન ધર્મનો પાયો મજબૂત કરતે પણ તે નીતિ એને પ્રસંદ પડી નહિ. તેણે એને હિંદુ ધર્મનો નાશ કરવાને બદલે પોતાને હાથેજ તેનો પાયો મજબૂત કર્યો. પ્રતાપ જેવો પણ અકબરની નીતિની સાથે ચતાં છેવટ કંટાળી ગયો હતો ને મહા મહેનતને પોતાનો ટેક છેવટ સુધી સાચવી રહ્યો હતો. બે ત્રણ એવા મોગલ બાદશાહ ચતુર્થ હિંદુ ધર્મનો પાયો નખલો પડી જતે અને ઔરંગઝેબ જેવા કનેહબાજ શુદ્ધિશાળી બાદશાહ ધારતે તો લોકોનાં મન હરણ કરી પોતાના ધર્મનો વાવટો ફરકાવતે પરંતુ જે ધર્મનો નાશ કરવા તે મથતો હતો તેજ ધર્મનો આડકતરી રીતે તે પોતે ઉદ્ધાર કરતો હતો.

પહેલાં વીસ વર્ષ તો પિત્રોહ, બાત્રોહને જુલાવવાને તેણે આંતિથી પસાર કર્યા. બનારસ અને મથુરાંજ માત્ર એના ધર્મોપ-પણ્યનો ભોગ થયાં હતાં, પરંતુ અગ્નિ પર પડતું ઘી જેમ ટુંક મુદત માટે તેને નિસ્તેજ કરી એકદમ સતેજ થઈ લાડકો કરે છે તે મુજબ એની ધર્મની ઝંડપણ પણ ટુંક મુદત સુધી મંદ દેખાતી હતી. રાજ્યમાં કોઈ પણ જાતનો કાંટો રહ્યો નથી એમ એણે તેણે પોતાનું લક્ષ્યબિંદુ ધર્મ તરફ ફેરવ્યું, અને તેના પ્રથમ ભોગ વીર જસવંત-સિંહ થયો. તેના પુત્રને પોતાના કબજામાં લેવાની આમણીથી તેણે

હિંદુ ધર્મ સામે પોતાની કુખેશ ઉઠાવી, અને તેમ કરવામાં તેણે પોતાની સામું ત્રણ મોટામાં મોટા દુરમન ઉભા કર્યા. ઔરંગઝેબના જીવનનો જ્યોતિ પ્રકાશતાંજ, દક્ષિણમાં શિવાજી, મેવાડમાં રાજસિંહ અને મારવાડમાં દુર્ગોદાસ એમ ત્રણ હિંદુ ધર્મના લોપ થતા અટકાવવા ઉભા થયા. શિવાજી અને દુર્ગોદાસ બન્ને સાધારણ સરદાર, જંગીરદાર હતા. પરંતુ તે બંને જણાએ ઔરંગઝેબની નીતિરીતિની વિરુદ્ધ થવાને ખીકું ઝાડ્યું. બુદ્ધિમાં શિવાજી અને દુર્ગોદાસ એમાંથી કોઈપણ ઔરંગઝેબ કરતાં ઉતરે એમ નહોતા, દરતા અને આમદમાં તેના સમોવડીઆ દત્તા ફાવે તો બળ, ના ફાવે તો હળ વાપવામાં પણ ઔરંગઝેબ કરતાં ઉતરે એમ નહોતા. ઔરંગઝેબ તેમને જરા પણ વિશ્વાસ નહોતો. તેના વચનમાં તેમને બરાસે નહોતો. રાજસિંહ ઉદેપુરનો રાણો હતો, મહાન સમરસિંહ, પ્રતાપનો વંશજ હતો ને સ્વભાવે ભલો હતો. મેવાડના એ પ્રતાપી સિંહોએ દુરમનનો વચનમાં વિશ્વાસ રાખી હાથથી આવેલી બાબુ અગાડી નાંખી હતી. અને કપટના ભોગ થઈ વિજયને બદલે હારની માળા વગર કારણે પહેરી લીધી હતી.

દુર્ગોદાસ અને શિવાજી એ મુઠ્ઠા ઔરંગઝેબની જાગમાં સપડાય એમ નહોતા. શિવાજીને મૌત્ર એકજ ૧૨ ઔરંગઝેબના વચનનો અનુભવ થયો હતો. અને તેથી તે પરપુરે ઔરંગઝેબને ઓળખી ગયો હતો. ૧૬૬૩ જસવંતસિંહનો જમણો હાથ હતો અને પોતાના રાજા પર વર્તન કરથી તે ત્રાસી ગયો હતો. બળ સત્રે બળ, અને કળ સામે કળ અને હળ સામે હળ એજ બન્નેના સિદ્ધાંત હતા અને પાતંગ આવે સત્વતનની સાથે મેદાન પડવાની રાહ જોત. હતા. ઔરંગઝેબ ને પ્રસંગ નજીક આણી દુર્ગોદાસ અને આખી જંગપૂત કોમ પર વેર લેવાને ધર્મની જનૂતમાં ને જનૂતમાં આ અગાધ જામનો વિચાર ન કરતા. મરત હિંદુ કોમ પર, સાધુ, સત, સત્સંગ ઉપર જંગીઆ પેરો નાંખ્યો અને મંદ થયેલો અગ્નિ આખા હિંદુશાનમાં પ્રદીપ થયો અને ભારતમાં એક મોટા હોળી. આ અગાવી. જે રજપૂત વંશો બંના ત્રાસથી દૂર ખેંચી રહ્યા હતા, ચૂપ રહ્યા હતા તેમને ઉઠવતું બાત કરાવ્યું અને રાણા રાજસિંહ શિવાજી તથા દુર્ગોદાસ એમ ત્રણ સિંહોને એકી વખતે જગ્યા...

દેશપ્રદેશના ઔરંગઝેબનું દુરમાન પહોંચતા બળબળાત મમી રહ્યો. એ દુરમાન મુઠ્ઠા (૧) ગોહત્યા એ પાપ નહોતું (૨) રાજા

અને પાલિકાઓએ સિક્કા પોતો નામના ન પાડતા મહત્ત્વ આરં-
ભીએ નામના પાડવાના હતા. જ્યાં જ્યાં હેરા હો તો પાડી
પાડીને રાજ્યો મસજીદો ચણાવવાનાં હતી અને કુરને ચણવા કરમાન
મુજબ ન્યાયનું પેરણ રચવાનું હતું.

હરમનનાં કુરમનને જે માન આપ નહિ તે કામ માણસ-
ને પાડવા ને ના તથા ગરીબને ના મથાવેરા આપવે, દિંદુ-
ઓથા બાદશાહના પરનાના વગર પાલખીમાં બેસાતું નહિ અને આરબ
થોડા પર સાર થવાતું નહિ.

આ નાજસિંહને આ કરમાન મળતાં તેણે "હુ મારી કાષ માં
જવાન આપ્યો છે તથા આરંગઝેબના ત્રાસથી ડરી ગયા, તેની
આગળ હજી હા કરનાના પોતાના બાદશાહની ગંજીરમાં ગંજીર બૂલ
ન સમજનારા સમજવા છતાં તે બાબતમાં સલાહ ન આપનારો
અમીર અને હિમરાયનું કાર્ય પોતે કરી આરંગઝેબને તેની સલાહન-
ને બચાવવાને પત્ર લખી બાદશાહને તેની પ્રજા તરફના ધર્મનું જાન
કરાવવાનું તે ના બાક નથી રાખી અને નીડરપણે પોતાના વિચાર
દર્શાવી ક રજપૂત વાર તરીકેનું પોતાનું પાણી બતાવ્યું છે. x એ
પત્ર અન્ય સ્વયે છપાઇ ગયો છે એટલે એનું ફરી પીઞ્જણ કરવાની
જરૂર નથી.

નામ માનની ખખડ ફેલાતાંજ દેશપ્રદેશમાં દિંદુઓએ હુલ્લડ
મચાવતા મુકયાં અને ખુદ બાદશાહનું ગાદનગર પણ એ ચેપમચી બની
શક્યું નહિ. થમ એવા કાઠા પણ પ્રસંગે બાદશાહ જ્યારે સવારે
મહેલના ઝાંખામાં બારીએ ઉભો રહી પ્રજાને દર્શ દેવા ચારે પ્રજા
એક અંગ નહીં પાસે દાદ માગતી. આરંગઝેબ પહેલ થોડાં વર્ષ
તો એ જ ઝાંખામાં ઉભો રહેતા પણ પાછળથી ધમની વધુ ચાર
આવે નહીં તે સુધી પહોરમાં તેને જોવામાં ને
હીણાં લાગ્યું. ઝાંખામાં ઉભા રહેવાનું પોતે તોષ હતું હતું.
એમ છતાં પણ મહેલ આગળ અનેક દિંદુનાં હાથ જામી
અને એ દર કાંઈ નામગની આજીજી કરવાનું તેમજે આકી ના
રાખી સુત્રમાં થયલી અસર થઈ એમ તે મુજબ મલનાનો
મુહર. નામ ત્રણેક દિવસ નીકળી ગયા ને કાલ પણ નહીં
એને દાદ મળી નહિ. આખરે શુક્રવાને દિવસે બાદશાહ જુનામસીદ

માં નિમાત્ર પડવા જાય તે વખતે તેના માર્ગમાં પડી દાદ મેળવવાની ફેટલાકે હિંમત કરી અને એક બિચારી વૃદ્ધ ડોસીએ તેમાં આગેવાની કીધી. કઠોર ઔરંગઝેબનું હૃદય આ દેખાવથી કોષ પથ્થુ રીતે પીગળ્યું નહિ ફેટલાકે આગળ ચાલતા સવારોના ભોગ ચૂર્ક પડ્યા કોષકનાં તલવારના ઝટકાથી ધડ ભુલું ચર્ક ગયાં. કામ બંદગી કરવા જવામાં પથ્થુ કાલે આમની જરૂર હોય, કુરાને શરીરનું ફરમાન હોય તે મુજબ બકરાની માફક ઊરાડી મુકવાની આજ્ઞા કરતો ઔરંગઝેબ દાદ આપ્યા વિના, ફરિયાદ સાંભળ્યા વિના આગળને આગળ ચાલ્યો. બિચારી વૃદ્ધ ડોસી આ કતલમાં આખરે જીવને અયો મુકી, બાદશાહના હાથી આગળ આવી પહોંચી. તેનું કદમાંત સુધી કઠોરમાં કઠોર માણસ પથ્થુ એક પણ માટે થંભ્યો હોત પથ્થુ ધર્મના જગ્નને ઔરંગઝેબનું મસ્તક ભગાવી દીધું, હિંદુઓની માગણીને તેણે પોતાની ધર્મન સાથેનું બંડ ગણી કાઢી મહાવતને હાથી મારો મુકવા કુકમ કમો અને ગરીબ બિચારી વૃદ્ધ ડોસી.....

હા, હા. વાંચનાર, ડોસી જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ એ જાણતાં, વાંચતાં ત્યારે હૃદય પથ્થુ દ્રવે છે પથ્થુ ઔરંગઝેબનાં નિષ્કુર હૃદયને કોષ પથ્થુ જાતની ગલાને ચર્ક નહિ. પાછળ ફરી તેણે જોયું પથ્થુ નહિ. જે બિચારી ડોસીના જીવનો ભોગ લઈ તે પોતે ખુદાની બંદગી કરવા જતો હતો, તેજ પરમ કૃપાળુ પરમમાની હમેશને માટે સ્તુતિ કરવા, તેનાજ ચરણ કમળમાં રહેવા, પોતાના બાદશાહની પાસેથી દાદ ન મળવાથી તે બાદશાહના પથ્થુ બાદશાહ, માલિકના પથ્થુ માલિક શ્રી-પ્રજ્ઞની પાસે ન્યાય મેળવવા તે હમેશને માટે ગઈ હતી. તે લોહી-લોહાણુ ચર્ક ગઈ હતી અને તેના શરીરનો છુંદાઈને કચડાણુ નીકળી ગયો હતો.

લોકો આ કમકમાટ જાણક સ્થિતિ, ઝાહાલીલરી રીતિ સાંખી શક્યા નહિ અને મને કે કમને વીખરાઈ ગયા. કોમળ હૃદયના મુન્દલામનો પથ્થુ આ બનાવ જોઈ કંપી ગયા. પથ્થુ બાદશાહ આગળ એક પથ્થુ અક્ષર વિરુદ્ધમાં બોલવા તેમની જીભ ઉપડી શકી નહિ. ભુમામસીદમાંથી પાછાં ફરતાં હિંદુઓનું ટાળું વીખરાઈ ગયું જોઈ, પોતાનો વિજય થયો સમજી, હરખાતો ને મલકાતો, ટુકાતો અને મૂંઝ પર હાથ ફેરવતો, મતાંધ, ધર્મી ધ ઔરંગઝેબ મહેલ તરફ પ ટો વળ્યો. બહારનું વાદળ વીખરાઈ ગયું હતું પરંતુ અંતરમાં જે ધુમાડો ધુધવાતો હતો તેની બાદશાહને અબ્બર નહોતી. પોતાનેજ રાજ્યનું કેન્દ્ર બનાવવામાં પોતે માનેલો તેજ ધર્મ

અને તે મુજબ અન્ય પોસે મનાવવામાં રાષ્ટ્રમાં એક જ ધર્મ સ્થાપવામાં
અને તેને અંગે અનેક બહાણ વહેરી સેવામાં એજ સમયમાં થયલા
ક્રાંતિના ચાલનાં લુધની સાથે ઔરંગઝેબની સરખામણી અયોગ્ય
ગણાશે નહીં. અંગ્રજ લેખકોએ તે બંનેને ધણી બાબતમાં સરખાવ્યા
છે. બંનેની પડવી પણ એક જ સરખી રીતે થઈ, અને છેવટ સુધી
ઔરંગઝેબ કે ચાહમો લુધ સમજ્યા નહિ. કેન્દ્ર કેન્દ્રને ઠેકાણે રહી
જશે અને પોતાના મરણ પછી પોતાના દેશ, આશય પણ મરણ-
પથારીએ પડશે.

આખરે એ જગીઆ વેરાળ, એ ધર્મધણ્યજ, એ રાજ્ય-
નીતિજ મોગલ વંશની પડતીનું મુખ્યમાં મુખ્ય કારણ થઈ પડ્યું અને
ઔરંગઝેબે કરેલી જોહાડીની હમારતો આકાશ તરફ નજર કરતી,
હવામાં તે । ગુણ ગાતી માત્ર ચિરસ્થાયી રહી.

મુકરણ ૯

રત્નસિંહ

રાણા જસવંતસિંહને સંબોધી ઔરંગઝેબે રાજ્યસભામાં વીર
કુર્બાનસને ટાણો માર્યો હતો કે જે મુજબ હું મારા બાઈએને મૂકી
રાજ્યગાદી પર બેઠો તેજ મુજબ જસવંતસિંહ પણ ખરા દક્ષદારનો
હક્ક કુબાવી, છીનવી લઈ જોધપુરની ગાદી પાવી બેઠા હતા. વસ્તુ-
સ્થિતિ ખરું જોતાં તેમ નહોતી. જસવંતસિંહના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા અમર-
સિંહ ધણાજ તીખા મગજના તુંડમિનજ, સાલસિક, શરવીર કુમાર
હતા. પિતાશ્રી વારંવાર પુત્રને માટે થતી ફરિયાદો કંટાળી અમરને
દેશવટો દીધો પિતા ગજસિંહનો પ્રેમ હાવક અને વી જ વંતિંહ
અતિ વિશેષ હતો. રાજસ્થાનમાં પાટવી કુંવરને બળુએ મારી તેનાથી
કનિષ્ઠ પુત્રને ગાદીને વારસ ઠેરવવાનો પ્રયત્ન પહેલો નહોતો અને
જસવંતસિંહનેજ વારસ તરીકે મહારાણા ગજસિંહે દેરવ્યા હતા.
અમરસિંહે પોતાના કેટલાક બોલીઆઓ તથા દેશવટો લઈ જોધપુર
છોડી, શાહજહાનની નોકરી સ્વીકારી હતી. ત્યાં પણ તે પોતાનો
સ્વભાવ બતલાવ્યા વગર રહી શક્યો નહિ.

એની વીરતાને પરિણામે ત્રણ હજારનો તે નાયક હતો. વાત્ર, અને
જુડના શિકારનો તેને અત્યંત શોખ હતો અને એ શોખને પરિણામે
હરખારમાં પંદર દિવસ સુધી તે ગેરહાજર હતો. સારજહને તે

તેની બેઠકારી માટે દંડો આપ્યો તથા ફરી એ મુજબ બનશે તો દંડ કરવાની ધમકી આપી. અમરે તુમાપીય જ બન્યો આપ્યો કે હું તો માત્ર શિકાર કરવા નીકળી પડ્યો હતો અને દંડ માટે તો હું તલવાર સિવાય કંઈ લક્ષ્મી રાખતોજ નથી. શાહજહાને આથી ફરીને એને દંડ કરવા નિશ્ચય કર્યો અને સલાબતખાનને અમરસિંહને મુકામે દંડ વસુલ કરવા મોકલ્યો. સલાબતખાન એને અમર વચ્ચે વાફ્યાણ ચાલ્યું અને આખરે સલાબતખાનનું અપમાન ફરી તેને અમરે કાઢી મુક્યો. સલાબતખાને જઈ બાદશાહને મીઠું મરી બહારની વાત કરી અને બાદશાહે અમરને દિવાને ખાસમાં અવવા કરમાન કાઢ્યું. અમર ફરમાન મના આપી દિવાને ખા માં આવ્યો. આવતાં તેણે જોયું કે રાતા અને પંજા થઇ ગયલા શાહજહાનને સલાબતખાન કંઈ કહેતો હતો. અમર પણ જાણે બાદશાહને કંઈ અરજ કરવા માગતો હોય તેમ એનાથી મોટા હુકમો આપેલા હતા તેની અવગણના કરી તખ્ત પાસે ગયો અને બાંયના હુપાનેહું ખંડર સલાબતખાનના પેટમાં ભોંકી દીધું. સલાબતખાન રા અરજ થયો. પછી તલવાર ખેંચી કાઢી અમર બાદશાહ પર ઘા કર્યો. તખ્તના સ્તંભને લગતા તલવારના કટકે કટકા થઇ ગયા અને શાહજહાન તખ્ત પાડી અંગના ભવનમાં પલાયન કરા ગયો. શાહજહાનના સુવર્ણપૂરી અને રત્નપૂરી દિવાલે ખાસમાં માણિક્ય ઉણપ રહી ગઈ હશે તે અમરે પુરી કરી. દિવાને ખાસ રક્તમય કરી નાંખ્યો. દિવાને ખાસમાં ગબરાટ ફેલાઈ ગયો. પાંચ સાત મોગલ સરાર અમરને અંકુશમાં રાખવા આવ તો તેની કતલ કરવા બહાર પડ્યા. અમરે તેમને સ્વધમ પહોંચાડી દીધા.

અંતે મહા મહેનતે એક રજપૂત સમજાવવાને મસે અમરસિંહને ઠાર કર્યો. અમરનું આમ મૃત્યુ થવાથી તેના સાથી-ઓએ પણ કેશરીયાં કર્યો અને લાલ કિલ્લામાં પાત્રી લગાઈ સર થઈ. શાહજહાનના માણસોમાં ફરવતોવી તેઓ મુઘ્યા અને અમરસિંહની આજતે આવી પોતાના સ્વામીના મૃત શરીરને સમજાનશ્રમિમાં લઇ જઈ પોતે પણ તેની જાણે બળી મરી. જોરગણના રાજ્ય અમલમાં આ બનાવ બન્યો હોલ તે અમરસિંહ તેના પુત્રો, પ્રવૈત્રોનું નામનિશાન પણ રહેત નહિ, ને તે બધાને ઠાર કરવાનો હુકમ કરતો. પરંતુ શાહજહાને તેમ ના કરતાં નાજોરની જગીર અમરસિંહના વંશજને આપી. આવાં આવાં કાર્યોનેજ પરિણામે રજપૂતો મોગલાઈ વંશ

તરફ સહનશીલતા અને માનની લાગણીથી જોઈ રહ્યા હતા અને હાથને પ્રસંગે પોતાના છવને જોખમમાં આણી સહેનશાહત પ્રતિ પોતાની લાગણી બતાવી આપતા.

રત્નસિંહ એ અમરસિંહનો જસવંતસિંહના જ્યેષ્ઠ બંધુનો વંશજ હતો અને નાગોર તેના કબજામાં હતું. એ નાગોરના કિલ્લામાં રત્નસિંહ સાથે ચાલેા આપણે પ્રવેશ કરીએ.

રત્નસિંહ અવારનવાર પોતાની દાદીના વાળ સમ્મ કરતો, મૂઝ પર તાલ દેતો, મલકાતો ને પુલાતો, એક હાથનાં ફુકો લઈ ગાદી પર બેઠો છે. ગાદીપર એક પત્ર પડ્યો છે. એસતાની સાથે તેણે પોતાના કુમાર ઈદ્રસિંહને બોલાવવા એક પાસે ઉભેલા સેવકને આજ્ઞા કરી.

આજ્ઞા થતાંજ ઈદ્રસિંહ આવી પહોંચ્યો અને પિતાને તથા માદીને નમન કરી એ પગ વાળી બેઠો.

રત્નસિંહ—ઈદ્રસિંહ, આપણા ભાગ્યનો ઉદય થવાનો વખત પસે આવતો જાય છે, આપણી હોશયારી તથા બહાદુરી પરજ માત્ર તેનો આધાર છે, મહાન ઔરંગઝેબને આપણી મદદની જરૂર છે.

ઈદ્રસિંહ—ઔરંગઝેબ આપણી મદદ માગે છે? શાને માટે? આપણુનેજ મારવા માટે, આપણુજ કાસળ કરવાને માટે, રજપૂતાણ ને રંગવા માટે. પોતાના ભાઈ મુરાદને મદદ આપી તેવીજ મદદ આપવાની એની મુરદ છે કે? જે હિયકારો, બેવચની પોતાના પિતા, ભાઈ, ભત્રીજાઓને દુઃખ દેવામાં ફાવે તેની કતલ કરવામાં મથરનેા ડર નથી રાખતો તેને, હું મહાન ગણ્યુતો નથી.

રત્નસિંહ—બલે આપુ બલે. પરંતુ કાવાદાવા તેમજ ખટપટ વગર, વગરવાંકે ગુમાવેલું રત્ન, ગયલી રાજ્યલક્ષ્મી પાછી મળી શકે એમ નથી. ઔરંગઝેબની મદદ માગવા આપણે જતા નથી. રાજદ્રોહી આપણે થતા નથી. આ તો આપણે ખરા હક્કદાર છીએ એમ સમજી શહેનશાહ ખુદ આપણને મારવાડના અધિપતિ ઠેરવે છે અને તેમાં કાંઈ પણ આડે આવશે તો તેને પોતાના ભરકરની મદદવડે શાસન આપવા તે તૈયાર છે.

ઈદ્રસિંહ—આપણે ખરા હક્કદાર છીએ તેની ખબર ઔરંગઝેબને બહુ મોડી પડી. કાકાત્રા જસવંતસિંહનો કાટો ફૂર કરી તેના બાળકને પોતાના કબજામાં લેવાની, એક રજપૂત કુમારને મુસલમાન બનાવવાની ઉમેદ પાર ન પડી એટલે એણે આ યુક્તિ શોધી કાઢી.

રત્નસિંહ જે બાપાર સુધી પુત્રને પોતાની તરફથી લેવા માટે
જે કંઈ કહેતું તે બોલે તે સહન કરી જતો હતો, તે આ બનાવથી
અહમ્મયો, લાલપીયો થઈ ગયો.

“અરે તારાં તે આ કું કાણું” તેને અમર છે કે શિખાં કું
કહું ?” કહી બાપાની મદદર સાથેનું અને તમા મારા વચ્ચેને જોમ-
પુરની ગાદી આપવાનું કરમાત કહું” તેને તે બાળને અસ્ત્ર કરી
નાંખ્યું.” એમ કહી ઉભા થઈ, આનમાંથી તલવાર કાઢી રત્નસિંહ
દરેર ચાલ ગયા.

ઈંદ્રસિંહ—પિતાજી, આટલા બધા ઉરકેશવાની જરૂર નથી. જે
લખોટાને આધારે રાજ્યભોજને અંગે, રજપૂતોનું, આપણા બાહ્ય-
એસનું ક્ષેત્રગંજેબને કાચે તમે બળિદાન આપવા તૈયાર થયા હતા
તે લખોટાને ચોખ્ખા સન્માન મેં આપ્યું છે. એ લખોટો અસ્ત્રીકૃત
અર્થથી તમારી આજ્ઞાઓ પશુ સાથે બળીને અસ્ત્ર થઈ જાય એવીજ
મારી ઇચ્છા હતી. બીજી કેમ પશુ બાળતમાં આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ
જવા કું માગતો નથી એમ કહી પોતાની તલવાર, બાલા વગરે
પિતાના અરજી આગળ મુકી દીધાં અને તેની આજ્ઞાની રાહ જોતો,
નમન કરતો ઇંદ્રસિંહ બેઠો રહ્યો. આટલું થતાં પશુ રત્નસિંહની
રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છા ઇચ્છા કાંત થઈ નહોતી ને તેણે ઇંદ્રસિંહને
કહ્યું તો શું” તમે મારા કહ્યા મુજબ આશરો ?”

ઈંદ્રસિંહ—પિતાજી, ઔરંગઝેબની મદદથી મારવાડની ગાદી મેળવવા
સિવાયની આપના જે કંઈ આજ્ઞા હોય તે મને સત્વર જણાવી દો.
જો આપને એવેજ વિચાર હોય કે એક નાના લશ્કરની મદદ લઈ,
આપણા બાહ્યએને મળી જઈ ઔરંગઝેબની સામે થવા હોડીજવું” તો
એક પળ પશુ વિચાર ના કરતા કું” તેમ કરવા તૈયાર છું. તે
ઉપરાંત બીજી કેમ પશુ ઇચ્છા હોય તે જણાવી દો.

રત્નસિંહ—કુંવર જ્યાં સુધી મારી આજ્ઞા હોય ત્યાં સુધી તમારે
બંદીબાનામાં રહેવું.

ઈંદ્રસિંહ—પિતાજી, સમજ્યો. બસ, રજપૂતાઈ રંગાઈ ગઈ. મહં
આટલું કહેવું તમારે મન રૂંધું નહિ. મારવાડની ગાદી મેળવવાના
લોકો તમને ગંડા બનાવી દીધા છે. કું” પશુ આજરોજ પશુ લઈ
છું” કે ન કરે નાગવશ્યને તમારી ઇચ્છા મુજબ મારવાડની ગાદી
મળે અને આજ્ઞા વાસ્તે તરીકે તે ગાદી અને મળે તો મારે બાળ-

સળ થા તેના વંશજ ને હોય તેને ગાદી સોંપી દેવી. મારવાડની ગાદી અને શિવનિર્મોલ્ય છે. પિતાજી, સ્વાર્થ સાધવામાં દેવલ અંધ થતાની જરૂર નથી. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી એકેએક હિંદુને જોતાં આવડે નહિ ત્યાં સુધી આપણો વિજય નથી. ધર્મોભિમાન વચર એ દૃષ્ટિ આવવાની પશુ નથી. પિતાજી, રજપૂતોની લાજ રાખવાને એક શુભ પથ હજાર વાર કંઠમાં જવા તૈયાર છું. મારી વધુ આડખીસી તમને લાગતી હોય તો લો આ તલવાર ને મારું શીશ છેદી નાંખો. રજપૂતાણનો ટેક સાચવવા માટે આ શીશ નિર્મોલ્ય થયલું છે. સંસારની કાંઈ પણ વસ્તુ, નાની કે મોટી, એ વિચાર મારો ફેરવી શકે એમ નથી તેમજ કાંઈ પણ વસ્તુની અને તૃષ્ણા નથી.

રત્નસિંહ-કુંવર, હાલ તુરત તો મેં કહ્યું તેમ કરો. તમારા શસ્ત્રો અહિં મુકી જાઓ. બાકીનો બંદોબસ્ત હું સાંજે કરી નાંખીશ. બાદશાહનો સવાર બહાર ઉભો છે તેને યોગ્ય જવાબ આપી દઉં.

ધંદ્રસિંહ પિતાજી, વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ એટલું હૃદયમાં બપો રાખજો. હું જોડેનાજ દિવાનખાનામાં બેઠો છું.

ધંદ્રસિંહનાં ગયા પછી રત્નસિંહે ઔરંગઝેબનાં પત્રને અનુકૂળ જવાબ બપો દીધો તથા મારવાડ પર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરવા હુકમ કરી દીધો.

પ્રકરણ ૧૦

સમકાલીન વીરલા

ભારતની દુર્દશા કરવાને હિંદુઓનાં જીવને નષ્ટ કરવાને, પાકદીનનો ઝુંડો ઉઠાવ ને, ઐઃઃ ગાદીએ બેઠો સારથી જુદા પિતાને કરેલા અન્યાય તથા લાઘવોનાં, બત્રજનાં કરેલાં કરપીણ ખૂનોનાં પાપ ધોવાને મથન કરી રહ્યો હતો તે સમયે સારા નસીબે રજપૂત અને મરાઠા વીરોએ સ્વાર્થનો લગ કરી, પોતાના જનની જરાએ પરવા ના રાખતાં, પોતાનાં લોહી રેડવામાં બાકી ના રાખતાં ઔરંગઝેબ સત્તે ઝુંડો ઉઠાવવામાં જરા પશુ કચાસ ના રાખી અને તેનેજ પરિણામે એક ખરા અણીના સમયે હિંદુઓ બચી ગયા. એ દરેક વીર જુદી જુદી રાજ્યનીતિ ચલાવી. કાંઈએ મૂળે મોંએ તો કાંઈએ સામા મેદાન પડી જેમ જેને ફાવટ આવી તેમ એ બધામાંથી

મુક્ત થવા મુક્તિઓ અજમાવી. ઔરંગઝેબ ॥ પાસે રહી તેના થઇ, તેની સામે થવાનું પ્રથમ બીડું મહારાણા જ સવંતસિંહે ઝડપ્યું અને તેમ કરવામાં કોઈ પણ જાતની ન્યૂનતા તેણે ના રાખી. ધણીવાર તેણે આડકનરી રીતે વીર શિવાજીના કાર્યમાં છુપી છુપી મદદ આપી અને ઔરંગઝેબના સુલતાન મુઆઝીમ જોડે મળી જઇ તેને બહેરી જૂત કરી. ઔરંગઝેબ સામે બંડ ઉઠાવી, તેને ઉરફ્યો. બાપના ત્રાસથી લયબીત થયેલા, પિતાના કોપનો અનુભવી, નળજા મનનો મુઆઝીમ અધવચ્ચ ડરી ગયો, ને બાજી પસારાઈ ગઇ. શિવાજી અને જસવંતસિંહની છુપી મસલતની પૂરી ખાતમી ઔરંગઝેબને મળી ગઇ ને તેણે મુઆઝીમને નજરકેદ કરી જસવંતસિંહને ઉત્તર મોકલી દીધો. તેનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું તે આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ.

અંબરના જયસિંહને મીરઝા રાજનાં ઉપનામથી બધાએ ઓળખતા હતા. ઔરંગઝેબે કરેલી અનેક લડાઈમાં તેણે પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી. જસવંતસિંહ પર અવિશ્વાસ થયા પછી ઔરંગઝેબે એને દક્ષિણમાં શિવાજી સામે મોકલ્યો હતો અને ત્યાં પણ તેણે શિવાજી સામે પરાક્રમ બતાવવામાં કયાસ ના રાખી. આખરે શિવાજીની હંમત, ટેક, વર્તન પર પ્રસન્ન થઇ આવા દુશ્મન સામે લડવા કરતાં પોતાનો મિત્ર કરી લેવા તેને વિચાર થયો અને શિવાજી સાથે સંધિ કરી ઔરંગઝેબ પાસેથી માન અપાવવા માથે લીધું. જયસિંહમાં દૃઢ વિશ્વાસ મુકી ઔરંગઝેબને કોઈ કાળે પણ વિશ્વાસ ના કરનારા શિવાજીએ જયસિંહની વાત કબૂલ રાખી તેની જોડે જવા કબુલાત આપી. પણ એકલપેટા, સ્વાર્થી ઔરંગઝેબને ઓળખવા જયસિંહે બૂલ કરા હતા. દારા સામે લડતી વખતે ઔરંગઝેબને જયસિંહની મદદની જરૂર હતી. તે સમય હવે વીતી ગયો હતો. કુટુંબમાં આડખીટી રહી નહોતી ને જયસિંહની ઔરંગઝેબને પરવા નહોતી.

શિવાજીને ઔરંગઝેબ સમક્ષ બોલાવવામાં આવતાંજ તેની અવગણના કરી તેને એક પર્વતનો કોળ, લૂટારો સમજી તેનું માન ન સાચવ્યું. વળી શાહિસ્તાખાનને ઠાર કરવા મટે તેની બેઝમ વગેરે શિવાજીને આજ વખતે ઠાર કરવાની પેરવીમાં હતા ને તે સર્વેએ ઔરંગઝેબને બહેરી જૂત કયો હતો, ઔરંગઝેબને તો લાંબી દૃષ્ટિજ નહોતી. કપટ, કાપાદવા એની ખોટ એના વર્તનમાં હતીજ નહિ. શિવાજી બધી ગત સમજી ગયો, તેનું લોહી ઉકળી ગયું,

અપમાન તેનાથી સહન થઇ શક્યું નહિ. રજેરગમાં ક્રોધ વ્યાપી રહ્યો અને છાતી આગળ કાઢી, કટાર ખેંચી ઔરંગઝેબના સિંહાસન તરફ એ ધસ્યો. પુદ્ગલ ઔરંગઝેબનો ચીતાર તે સમયે જોવા જોવા હતો. શિવાજીના એક એક ક્રોધના આવેશમાં થયેલા આક્રમણથી તે ગભરાયો. પરંતુ શિવાજી કંઈ ઔરંગઝેબનો પ્રાણ લેવા ધસ્યો નહોતો. તે કંઈ એવો કચો પોચો નહોતો કે આવી બર કચેરીમાં, દુશ્મનોનાં ફળમાં ઔરંગઝેબનો જન લેવા તૈયાર થાય. તેણે તો ત્યાં એક નવોજ ખેલ બજાવ્યો, અને જનસ્વભાવની પરીક્ષા એને ઔરંગઝેબ કરતાં પશુ ઉંચા પ્રકારની હતી તે બતાવી આપ્યું. પોતાના પેટમાં કટાર ખોસી આપઘાત કરવા તે તૈયાર થયે. ઔરંગઝેબ આ ખેડનો મર્મ સમજી શક્યો નહિ, તે તેની બહાદુરીથી તાજી થઈ ગયો. વચનથી બંધાયેલા જ્યાસિંહ વગેરે વચ્ચે પડ્યા. ઔરંગઝેબે તેની કંદહાર પર ચઢાઈ કરવા મદદ માગી ને તેણે પોતાનાજ લશ્કરની સરદારી નીચે જવા કબૂલ કર્યું. આ રીતે પોતાનું લશ્કર દિલ્હીની જેમ અને તેમ પાસે આવે, લાગ આવે તો પોતાને મદદ કરે એવી યુક્તિ તેણે રચી. તરતને સમયે તો શિવાજી તથા તેના પુત્રને કેદ કરવામાં આવ્યા. તેઓ કેવી રીતે માત્ર મોઢાંધના ટોપલામાં ચાલ્યા ગયા ગટલું તો આપણા ઇતિહાસકારોએ આપણને શીખવી દીધું છે. પરંતુ શિવાજીએ દિલ્હી આવતાં પહેલાં કેવી જાતની તૈયારી રાખી હતી તે આપણને ખબર નથી. કોઈ પણ જાતના પત્ર પર વિશ્વાસ મુકવાની તેના સરદારોને તેણે ધસીને ના પાડી હતી. ઔરંગઝેબની ઇચ્છા મુજબ કંદહાર જવાની સૂચના આપનારા પત્રો ઔરંગઝેબના કલ્પા મુજબ તે પોતાના સરદારોને લખ્યાં કરતો. પરંતુ સરદારો મૂળથી ચેતેલા તે મુજબ તેમાંના એક પણ અક્ષરમાં વિશ્વાસ રાખતાજ નહોતા. અતે લાગ જોઈ પોતાના એક વિશ્વાસુ નોકરને પોતાની ધાવણી તરફ રવાના કર્યો અને આથી તરફ જયસિંહની તેમજ તેના પુત્રની મદદથી છટકવાની બારી શિવાજી મહારાજ શોધવા મંડી પડ્યા. આખરે લાગ શોધી શિવાજી તથા શંભાજી દિલ્હીમાંથી ઔરંગઝેબની નજર આગળથી તેને હાથતાળી આપી સટકી ગયા ને શિવાજીને કંદહાર મોકલવાના વિચાર ઔરંગઝેબને મોંડી વાળવા પડ્યા.

આ બધું જયસિંહનું કારસ્તાન છે એ વાત ઔરંગઝેબનાં મગજમાંથી ખસી નહિ. અધુરામાં પૂરું જયસિંહ પણ પોતાની સત્તા, વીરત્વમાં હલકાવામાં માંડ્યો. તે બર કચેરીમાં તેના બાવીસ સરદારો

વધે સાથે યોદ્ધા બે કાચનાં પવાનાં લઇ કહેતો કે આ મારે કે કોઇમાં દિલ્લી છે, ખીજા (ડાબા) હાથમાં સારા છે. ડાબા હાથમાંનું પવાલું ફેંકી દઇ ફોડી નાંખી કહેતો કે સતારાને તે રામશરણ કરી દીધું અને તેવીજ રીતે દિલ્લીને પણ કબજામાં અને કોઇ પણ આડે આવી શકે એમ નથી. આ વાત તેમજ શિવાજીને વસાડવામાં આપેલી મદદની વાત ઔરંગઝેબને કાને પહોંચી હતી. તેણે જયસિંહને કાંટો ફેર કયો. રાજ્યના લોકો પિતાને કેદ કરનાર, બાઇઓ પૂન કરનાર ઔરંગઝેબે એજ લોકો આપી જયસિંહને ઝેર આપી એક સાળ ઓછું કર્યું ને પૂનીને પૂનના બહામાં વચન પ્રમાણે રાજ્ય ના આપતાં મોટા બાઇ રામસિંહને ગાદી અપાવી. પિતાનું પૂન કરનાર એ જયપૂરના કલકિત રાજકુમારનું નામ ઇતિહાસમાં આપેલું છે પણ તેનું નામ આપી મારી કલમને હું કલકિત કરવા માંગતો નથી, તેમજ વાંચનાર, આવા કાપર પુરુષનાં નામનું શ્રવણ કરી તારા કાનને અપવિત્ર કરવા તારી પણ ઇચ્છા નહિજ હોમ.

આ બે રજપૂત વીરલા કરતાં, દક્ષિણના વીરલાનું કામ કંઇ જુદીજ તરેહનું હતું. રજપૂતોનું મોળપણ શિવાજીમાં હતું નહિ. મુકિત પ્રમુકિત જેમ કાવટ આવી તેમ અજમાવી તે ઔરંગઝેબને થાપ આપતો. રજપૂતમાં દુર્ગોદાસનીજ માત્ર નીતિ એવી હતી, છતાં પણ તે કેટલીક વાર પોતાના અસલ ખવાસ પર ઉતરી જતો, ને હજી વાપરતો નહિ. શિવાજી અને દુર્ગોદાસ એ બન્ને વીરો ઔરંગઝેબનાં હૃદયને વધારે સારી રીતે પારખી ગયા હતા, અને બન્ને જાણે એકજ થાપ પડી પછી કોઇ પણ કળે, કોઇ પણ વખતે ઔરંગઝેબના બેલમાં, વચમાં વિશ્વાસ મુક્યોજ નહિ. ઔરંગઝેબને એ બન્ને વીરોનો બહુ ડર હતો અને ઉપમાં કેટલીક વાર એની શાંતિ જતી રહેતી એ બંને વીરોને જીવતા અને ભગતા જોઇ એનાં મગજ પર પણ બહુ નબળી અસર થતી. શિવાજી કરતાં પણ દુર્ગોદાસની શેઠ તેને વધારે લાગી હતી. ચિત્રકળાના વિરોધીને, મૂર્તિપૂજના કદા દુરમનને પોતાના હડહડતા દુરમનોનો ચિતાર આંખ આગળ ખડો કરવા ઇચ્છા થઇ. તેણે પોતાના વિલાસજીવનમાં મુકવા માટે આ વીરોની બે છબિઓ ચીતરાવવા હુકમ આપ્યો. ચિત્રકારે દૂંધ મુક્તમાં તે તૈયાર કરી. એકમાં, એક * સાદા મંચ પર શિવાજી મહારાજ બેઠેલા નજરે પડતા હતા અને બીજામાં થોડા પર સવાર થયેલ, ઔરંગઝેબ ગમે તે વખતે આક્રમણ

કરે તેને મળવાને હમેશ તેમાર અને ઉત્સુક, વીર દુર્ગાદામને પોતાના બાલાવતી મહાધના સાંઠા સળમાવી તે પર રાટલા કરતો કલ્પવામાં આવ્યો હતો. તે હબિઓ પર નજર પડતાંજ ઐરંગઝેબ બોલી ઉઠ્યો કે “એક એકને તો મારી નળમાં ફું ફસાવી સફાઈ પથ્થુ આ કુતરે! ના મારી પાછળ પડ્યો છે તે મને છોડવાનેજ નથી.”

કાળે કે : પાછળ નવું મિમજ. સેવાજી મહારાજનો બહુ નાની ઉંમરે ૧૬૨૦ ની સાલમાં અનેક લડાઈઓના પરિશ્રમથી થાકી, માંદગી બોગવી કવખતે અંત આવ્યો. ઐરંગઝેબ એને નળમાં ફસાવવામાં ફાવતે કે કેમ એ તો એક ગંભીર સવાલ છે. પૈસાની અવાર નવાર જરૂર હોવાથી, ખીજાપુર અને ગોવલકાંડાથી પડોસ-માંજ આવેલા બચથી, શિવાજી મહારાજ કેટલીક વાર લડી જતા, અને તે પથ્થુ પોતાનો પગ બળવત્તર કરવાને માટેજ. આડી દિલ્હીમાં બોલાતા એમની થયલી પરોણાગત મરતાં સુધી જુઝ્યા નહોતા અને ફરીથી ઐરંગઝેબે એની નળ પાથરેલી ત્યારે ચોકખું પરખાવી દીધેલું કે એકવાર મહા મહેનતે છટકેલો શિવાજી કંઈ વારંવાર દુશ્મનના હાથમાં નળ એવો ઘેસો નથી.

ઇતિહાસના શોખીનોને, હિંદના વીર પુરુષોનું જીવન નજીવા માગતા ઉત્કેષે શિવાજી મહારાજનું ચરિત્ર ખરાખર નજીવાની આવશ્યકતા છે. પોતાની રહેણીકરણીમાં અત્યંતજ સાદ, આવા પીવામાં, પેહેરવામાં બહુ કરકસરથી રહેનાર, ગર્વ ઉદ્દનાઇથી વિમુખ શિવાજી મહારાજ ખરેખર એક વીરલા હતા. રૈયતનું બહુ એજ એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. રાજ તરીકે હમેશ માયાળુ વર્તન તે રાખના. શરણે આવેલા અને એની કુમક તળે રહેવાની ઇચ્છા રાખનારને કોઈ પથ્થુ રીતે સતાવતા નહિ. મોગલ રાજ્ય, ખીજાપુર અને ગોવલકાંડા ફાવે તેમાંના એક યા બે યા બધા પાસેથી માલમિલકત પચાવા પાડી તેમની સામે થવા હમેશ તત્પર રહેતા. પૈસો લાંચી વાર ખુરી પડતો. ગળ્ગર દુશ્મનોનાં ફળ સામે ટકરાને લશ્કરના ખર્ચને પુગી વળવાનું કામ બહુ બારે થઈ પડ્યું. માત્ર જીવિતાજ પ્રભાવે નવી બાજી રચી, નવી યુક્તિ વાપરી, લક્ષ્મીદેવીની પ્રસન્નતા મેળવતા. થોડાઓ ખુરી પડે ને દુશ્મનો માટે દૂર દેશથી આવતા નવા ખરી-દાયલા થોડાઓ કંઈ દિશાએથી આવે છે તે નજીવી લાઇ દુશ્મન પર હલ્લો લઇ જતા ને પોતાના બળમાં વધારો કર્યો જતા. એમનાં લશ્કરના થોડેસ્વારને કોઈ પથ્થુ જાતના જીન વગર ગાઉઓની મુસા-

(ચિત્રકાર-શ્રી. ઘોઠિંગ.)

જુઓ પૃષ્ઠ ૬૮.

[કૌશીક દીક્ષિત.]

The Manoranjan Press, Bombay.

ફરી કરવાતી ટેવ પડી હતી તથા રાસ તરીકે પણ એકલી તલવાર હોય તો સિપાઈઓ ચલાવી લેતા હતા.

એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખે છે કે શિવાજી અને એના મરાઠાઓ વર્ષવામાં આવ્યા છે, લખેને લીધે કદાચ વર્ષવામાં આવ્યા છે તેવા ખૂનામરફીને પસંદ કરનારા નહોતા. એમના માર્ગમાં કોઈ આવે ન આવતું તો તેને છોડતા નહિ, સામે થનારને યે એ શાસન આપતા, ધનાઢ્યનું ધન છુટી લેતા. ચાલુ મુરોપના વિગ્રહ સમયે કર્નલ શેકસપીયર તથા એચ. જી. રૉલિનસન તરફથી એ પ્રસ્તુતી લહાર પડ્યાં છે તેમાં શિવાજીને આપવામાં આવેલી છુટારાની ઉપાધિને હસી કાઢવામાં આવી છે તથા તેની નીતિ, વીરતા, વિદ્વર્ત્તિ તરફની સહનશીલતાના વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. તેજ સૈકામાં મુરોપમાં થયેલા રાજાઓ કરતાં તે કેટલી ઉંચી કક્ષામાં મુકવાને લાયક છે તે બતાવી આપ્યું છે.

શિવાજી દુરમનની દરેક હીલચાલ, દરેક ઇચ્છા જાણવા માટે કોઈ પણ જાતની ન્યૂનતા રાખતા નહિ. નજીવી વાત માટે પણ તે કાળજી રાખતા. જે શહેરો પર મરાઠાઓનું આક્રમણ થતું તે શહેરોના ધનાઢ્યનાં ઘરો, તેમનો ખજાનો બરી રાખવાની છુપામાં છુપી જગા વગેરેની ખાતમી શિવાજી મહારાજ સચોટ જાણતા. ઔરંગઝેબના મોટામાં મોટા અમલદારો પણ એની લાંચ રૂચતથી ગમ ખાઇ બેસી જતા, ને ખદ ઔરંગઝેબનો શાહજહાં સુવ્રતાન મુઆઝીમ પણ શિવાજી મહારાજની કને લાંચમાં અંગ્રમ જતો.

જેવા પોતે સાદા હતા તેવાજ પોતાના દરેક અમલદારને પણ તેમ કરવા ફરજ પાડતા. જોઈએ તે કરતાં વધુ તેમને પગાર મળતો નહિ, એશઆરામની ચોજોનો ઉપયોગ તેમને કરવા દેવામાં આવતો નહિ. પગાર તેમને લાયકાત મુજબ પેટ પુરતોજ મળતો ત્યારે પોતાના તાબાના મુલકનાં રક્ષણાર્થે લાખો રૂપિયા ખરચવા ચુકતા નહિ.

સેનાના નાયક તરીકેના તથા રાજ્યતંત્ર ચલાવવાના દરેક ગુણ શિવાજીમાં હતા. ઘણીવાર એવું બનતું કે એક નાનામાં નાના કિલ્લા પર તે આક્રમણ કરતા, અને તેમ કરવામાં એમનો શા મુદ્દો સરવાનો હશે, બીજા કયા બાગને સર કરવામાં તે સદાયબૂત થશે તે માખતમાં એમના દુરમનો સાવ બેદરકાર તેમજ અજાણ્યા રહેતા. અને એવી નાની જીતને પરિણામે કંઈ મહા જીત થતી

ત્યાર શિવાજીની અલ્લખ પર સંજોા ફીદા થઇ ગયા. એક નાના સરખા બગીરદારના ધરમાં જન્મી, એમની રિયસિ સાધારણ હોવા છતાં, મોટા રજવાડાઓ જેડે કાઇ પણ જાતનો સંબંધ ના હોવા છતાં કોઇની પણ કમવાર ન કરતા પ્રકાશમાં આવી, આખરેતને એ પ્રકાશની અંજી નાંખી, ઇતિહાસકારોને વિશ્રમ થમાડી શિવાજીએ પોતાનું નામ અમર કર્યું.

એમની પછી બધા વર્ષ બાદ ઘણુંગયલા નેપોલિયન બોનાપાર્ટની પ્રત્યેક પળની પ્રવૃત્તિ માટે મિન એન્ડે ધણું લખ્યું છે. શિવાજી પણ નેપોલિયનની આફક એક પછીપણ વિરામતા નહિ પરંતુ શોમનીય એ છે કે હિંદમાં કોઈ એમટ, પ્રતાપ કે શિવાજીની કિંમત કરવા બહાર પડ્યો નથી. લશ્કરમાં નાયક તરીકે જોટલો પંથ શિવાજીએ કાપ્યો દરો તેટલો કાઇએ કાપ્યો નથી એમ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો લખે છે એના મોટામાં મોટા અમલદારો શિવાજીની જુદિ અને કાર્યદક્ષતાના વખાણુ એકે અવાજે કરતા અને એક દૂકમાં દૂક પગારનો સિપાઈ પણ શિવાજીને તલવારની દુસ્મન પર આક્રમણ કરતા જોઇ પોતાને કુતાર્થ માનતો.

આ રીતે ઔરંગઝેબની જીલોનો લાભ ભઇ હિંદમાં રાષ્ટ્રીય શિશુજીતું બીજ રાખી, રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ કરવા માટે બગીરથ પ્રયત્ન આદરી, રાષ્ટ્રના એક હિતેચ્છુ તરીકે, વાલી તરીકે પોતાના માણસોમાં સમ વિચારના બનાવી મુકેલા સરદારોમાં કોઇ પણ જાતના ભય વગર ઔરંગઝેબની માફક કોઇના પણ તરફ વહેમની દૃષ્ટિથી જોયા વગર શિવાજી મહારાજ નીડરપણે રાજ્યતંત્ર ચલાવ્યાં કરતા ને દુસ્મનોને તેમના પોતાના કિલ્લામાં પોતાનાં રાજ્યમાં, પોતાના સરદારોની કુમકમાં હોવા છતાં ત્રાસથી ભયભીત બનાવતા એ વીર પુરુષના પછી ઔરંગઝેબ જેવા એના દુસ્મનને પણ એનાં વખાણુ કરવાં પડ્યાં છે એ નાનીસૂતી વાત નથી. ઔરંગઝેબ પણ રાજ્યનીતિમાં એક કુશળ બાદશાહ હતો એ તેના મોંમાંથી શિવાજીના મૃત્યુ વખતે નીકળેલા શબ્દો :પરથી સિદ્ધ થાય છે. શિવાજીના મૃત્યુની વાત જાણુતાંજ તેના હર્ષ માયો નહિ છતાં સાંકડા મગજના ઔરંગઝેબે ઉદારતા બતાવી શિવાજીની બહાદુરીનાં, રાજ્યનીતિનાં વખાણુ કરી યોગ્ય શબ્દમાં કદર કરી. શોમનીય વાત તો એ છે કે ઔરંગઝેબ જેવા બાદશાહ જેનાં વખાણુ કરી ચુક્યો છે તેનાં વખાણુ કરવાનું ઇતિહાસકારોને સ્વચ્છ નથી. લૂટારો, ક્રાંત, વગર ઉપમા આપી તેને નવાજ

નાંખવામાંજ પોતાની દરજ્જા તેમણે આપી કરી હોય એમ તેમણે માની લીધું છે અને પોતાના ગ્રન્થ માવામાં, આત્મપ્રકાશના કવચમાં શ્રીકૃષ્ણ સુધી જોઈજ નથી.

તે બોલી હતી. “તે (શિવાજી) એક મોટે સેના નાણક હતો. હિંદુસ્તાનનાં પૈરાશ્વિક રાજ્યોને ઊભાલિત કરતા, જામખંડી તેમને ઉખેડી નાંખવા, સામ્રાજ્યોમાં થતા કું મક્કી રહ્યા હતાં તે સમયે એકલો એકજ વીરહો પોતાની બહાદુરીથી નવું રાજ્ય સ્થાપી મારી રાખે મેદાન પડ્યો છે. ઓગણીસ ઓગણીસ વર્ષ થયાં મારાં અખંડ લશ્કર મેં એની સામે મોકલ્યાં પણ એનાં રાજ્યની સીમા વધતીજ નય છે.”

ઔરંગઝેબના કમનસીબની વાત એ હતી કે ખીખપુર ને ગોવલકાંડા-ને સર કરવાની ધૂનમાં શિવાજીની સત્તા પ્રબલ થતી ગઈ ને તે સાથે તેણે આંખમીયામથા કર્યાં. શિવાજી સામેજ તેણે પ્રથમ કામ પાડ્યું હોત તો ભારતનો ઇતિહાસ વળી બુદ્ધાજ લખાતે.

વધારે ખૂખીની વાત તો એ છે કે ઔરંગઝેબના રાજ્યને કુટક કુટક ઇતિહાસ ધણા માણસોએ લખ્યો છે, તેમાં ખાશીખાને વધુ વિસ્તાર કરી ઇતિહાસ લખ્યો છે. તેણે શિવાજીને લુટારા, વગેરે ઉપમા આપવામાં બાકી નથી રાખી તેમજ તેને ધણે ઠેકાણે ગેર-ધનસાક કર્યો છે છતાં તેને પણ કબૂલ કરવું પડ્યું છે કે શિવાજીની રાજ્યની અંદરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હતી, મોજશોખ અને દુખ-દુખાને તે ચાહતો નહોતો. એની છાવણી જ્યાં જ્યાં થતી ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓને કે કંચનોઓને સાથે લેવાની જરૂર રહેતી નહોતી. મુસલમાન સ્ત્રીઓ તેના પંજામાં સપડાતી તો કાંઈ પણ રીતે તેનું અપમાન કાંઈ પણ કરવું નહિ. મુસલમાન પરગણુ કે શહેર તામે થતાં મસજિદ, કુતબ વગેરે ધર્મને લગતી કાંઈ પણ ચીજને અપમાન કાંઈ કરતા નહિ.

આથી વિશેષ ઉદાર બુદ્ધિ શી હોઈ શકે? કયાં શિવાજીનો ધર્મનું રહસ્ય સમજવાનો શક્તિ ને કયાં ઔરંગઝેબની ધર્મ તે પોતાનેજ ખરો, પારકાનો ખોટો એમ માની લેવાની વૃત્તિ? ઔરંગઝેબ જો એ રીતે સમજ્યો હોત, હિંદુ ધર્મની એને કિંમત હોત તો નવાજ સંસ્કાર હિંદુમાં રોપાતે. વગર કારણ હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાં લોહી એના અને એના વંશજના કાળમાં રેડાયાં તે રેડાન નહિ અને રાષ્ટ્રમાં એક નવુંજ ચેતન આવતે.

ખરા બારીક વખતે શિવાજીનું અવસાન થયું પણ તેણે વાવેલા રાષ્ટ્રીય સંસ્કારનાં બીજ સારી રીતે રોપાયાં હતાં કેાઇ જગાએ છૂલ તો કેાઇ ઠેકાણે તેના ફળ લાગી રહ્યાં હતાં પણ એ બાબતમાં અત્રે વિશેષ ના લખતી, પોતાના સિદ્ધાંતમાં મસ્ત બનેલા, હાલ તુરત તો એકલા દુર્ગાદાસની ઉપર આશા રાખતા, રજપૂતોના ટેકને ઇનસાફ આપવા આપણે આપણી વાતો આગળ ચલાવીએ.

પ્રકરણ ૧૧

ટકીલો ઇંદસિંહ

“ ગણો ગાડો કે પછો ડાહ્યો,

પણ છું હું ક્ષત્રીજયો. ”

ઈંદસિંહ—કેમ, ઇંદુ તું શા માટે બહિં આવી છે ? કંઈ જલામણપત્ર તો લાવી નથીને ?

ઇંદુ—બાઈ, આટલા બધા ઉતાવળા કેમ થયા? શું બાબીનો વિચાર કરના હતા ને મારા આવવાથી વિચારની માળા તુટી ગઈ તેથી મારા પર ગુસ્સે થઈ ગયા?

ઈ—ઇંદુ, તારા મસ્કરા સ્વભાવનો કંઈ છેડો આવશે ખરો કે? જ્યારે જોઈએ ત્યારે તું હસતી ને રમતી. માથા પર કેવું વાદળ આવે છે તેનું તને જ્ઞાન છે ખરું? રજપૂતો શું આખો દિવસ પોતાની બેરીનો વિચાર કરતા હશે ?

ઇંદુ.—હાહા, એક વાર નહિ પણ લાખ વાર. બેરીનો વિચાર ના કરે તે ખરો રજપૂતજ નહિ.

ઈ.—એટલે ?

ઇંદુ—એટલે એજ. હું ખરી ને તમે જોટા.

ઈ.—કારણ ?

ઇંદુ——બોલોને તમે શું વિચાર કરતા હતા ? ઔરંગઝેબનો પિતાજી પરપત્ર આવ્યો છે, જોધપુર પર આક્રમણ કરવા પિતાજીની મદદ માગીછે. તમને એ વિચાર રચ્યો નથી ને તલવારનો વિચાર કરતા બેઠા છો. બોલો તમે ખરો રજપૂત અચ્ચા છો કે નહિ, તલવાર જોડે તમે પરણ્યા છો કે નહિ ?

ઈ.—ખરી, બહેન, ખરી. હવે એ હસવાનું જવા દે. બાપુ ક્યાં છે ?

છંદુનચીરં મેમના પત્રનો જવાબ લખી, એક માણસની માર-
ફત મોકલાવ, સવાને વીદાય કરી, તે ધોડેવાર દિલ્હી તરફ પ્રમાણ
કરે છે તે જોતા ગોખમાં ઉભા છે, મોટા વિચારમાં પડ્યા હોય એમ
લાગે છે. હું એમની સાસે થઇને આવી પશુ મારા પર એમની નજર
પડી નથી.

ધ. - દીકર થયું. બહેન તું મારા કરતાં નાની છે, પશુ અને
તારી સલાહની જરૂર પડી છે. પિતાજીને વિચાર ચીરં મેમની કુમક
રહી જોધપુરની સ્ત્રી ગાદી મેળવવાનો છે. એ બાબતમાં તારો
શ્રેય મત છે ?

છંદુ-ભાઈ, મારો ને તારો મત કયાં જુદો છે ? ચીરં મેમમાં
મને વિશ્વાસ બેસતો નથી ને પારકાની મદદ લઈ પોતાનાજ
લાભમાં પર તલવાર ચલાવવા તેમાં પરિણામે અને
જય લાગતો નથી. જય મળ્યો તો પશુ આપણે કપાળે કાળી ટીલી
ચાંટવાની. તે કરતાં તો દુર્ગાદાસની મદદે ઉભા રહી રજપૂતોનું નાક
જતું અટકાવું એ વધારે સલાહકારક છે. આપણા મતબેદને નિર્ણય
કરવો હશે તો કયાં માંહોમાંહે સમજતાં વાર લાગશે પશુ દિલ્હીમાં
કદા શત્રુઓની મદદ લઈ સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવો એ તો પોતાના પગ
પરજ કુદાડા મારવા જેવું છે.

ધ. - બહેન, ભારતનાં સ્ત્રીપુરુષો બધાંજ તારા જેવા વિચારનાં
હોય. આપણી ઉન્નતિ થતાં વાર લાગે નહિ. પિતાજીને મેં એ
વિચાર દર્શાવ્યો ને તેથી મારા પર ગુસ્સે થઈ મને કેદ રાખવાનો
વિચાર કર્યો છે.

છંદુમતીજીનાં વાત સાંકળી દિલ્હી તરફ થઈ. ભાઈ, તમે આ
શું જોલો છો ? તમને કેદમાં રાખવામાં લાભ શો ? પિતાજી રાજ્ય-
લોક આગળ રાવ... વધુ જોલવું તેને મર્યાદા બહાર લાગવું
ને તે મૂંઝી રહી.

ધ. - મારો સ્વભાવ પિતાજી પૂરો પારખી ગયા છે. તે સમજ
ગયા છે કે મને છુટો રાખવામાં કદાચ એમની બાજુ બમ્બી બમ્બને
જીત પર બાદેલી બાજુને હારને પક્ષત આવે. કદાચ હું દુર્ગાદાસ
જોડે સંદેશ ચલાવી આપણાં તેમજ મુસલમાન લોકરની બાતરી
પશુ આપણે એવો તેને લાયક છે.

ઈંદુ.—હવે સમજી. ત્યારે તમારી શું સલાહ છે? ઉભા રહો. બાબી આવ્યાં તેના મત પછી પૂછીએ. આવો, બાબી રાહેળ, તમે તો હવે રાણીસાહેબ થવાનાં અને અમારાં માનઅંકરાંમ ઝોઢાં થવાનાં.

બાનુમતી.—ઈંદુનહેન, તમને કંઈ આખો દિવસ ધધી છે કે નહિ?

ઈંદુ.—અત્યાર સુધી બાઈને સેવામાં હતી, હવે તમારી મરજી ઉઠાવશું. રાણીસાહેબ કહેતાની સાથે મેં તો મલકાઈ ગયું ને વળી ખોટા ચાળા શેતા કરી છો?

બા.—ખરે તો રાણી થવું એ નથી, ને રાજ્ય જોઈતું પછુ નથી. રાજ્ય તો તમારા બાઈને જોઈએ છે. જ્યારે જોઈએ ત્યારે વિચારના વમળમાં ન બે ધડી હસવું કે બોલવું, મને તો એમને પાછા વિચારમાં પડ્યા જોઈ હસવું આવ્યું.

ઈંદુ.—બાબી, છો તો હોશિયાર. બાઈનો વિચાર તો તેમનાં મેં પરથી બરાબરજ વાંચી જોયો. ખરેખર, એ જોધપુરની ગાદીનાજ વિચારમાં પડ્યા છે.

બા.—જાઓ, જાઓ. થેલાં શું કાઢો છો? એવો વિચાર એઓ કરેજ નહિ ને કરે ના હું તેમ કરવા સલાહ આપું પણ નહિ.

ઈંદુ.—હીક, બાબીસાહેબ. મારા બાઈનું પેત તો બહુ સાઈં દાખવ્યું. તમને પૂછ્યા વગર પાછી પણ પીતા નહિ હોય ને તમારી સલાહ વગર રાજ્ય મેળવવો વિચાર પણ એમણે ના કરવો. હજી સ્ત્રીઓનીજ સલાહ લઈ કામ કરવાનો કાળ આવતાં વાર છે.

ઈંદ્રસિંહ.—ઈંદુ, હવે બહુ થયું. વખત થોડો છે. ખુલાસાથી બહુ સમજાવી એનો પણ અભિપ્રાય લઈ લે.

ઈં.—ખરું, બાબી. તમે જાણ. તમારા અભિપ્રાય વગર બાઈ કંઈ આગળ ચાલે એમ નથી.

થોડાજ શબ્દોમાં ને જો નવા સમાચાર જાણાવી દીધા. માત્ર ઈંદ્રસિંહને કેદ કરવાનો આપનો વિચાર તેણે જાણ્યો નહિ, પોતાના બાઈ પ તે રાખ્યું, કારણકે બાનુમતી તે સહન કરી શકે એમ નહોતું વત અર્થ રહ્યા પછી નહુંદ તથા કે.ઈંદ્રસિંહ શું કહે છે તે સાંભળવા તત્પર થયા.

ઈદ્ર.—બહેન, રજીમંદાને લઈ આજેને આજે તારે અત્રેથી પલાયન કરી જવું, તારે શું કામ ફરવાનું છે ને માટે પછી તું મને મળજો. જાઓ, લાલ્લ તો જતાં રહો. આપુ મારીજ એકવચ્ચ કરવાનાં વિચારમાં હશે. કાલ્ય આવી પહોંચે તો વહેમનું કારણ મળે, આપણું કામમાં વિલેપ આવે. પાએક કલાક વીત્યા પછી રત્નાસિંહ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

૨.—ઈદ્ર, તારી નાદાનીને લીધે મારે આવા સખત પગલાં લેવાં પડે છે, તેથી મને બહુ દુઃખ થાય છે. મારો તું એકનો એક પુત્ર, મારી જગીરનો તું વારસ. એક પળ પણ મારા હૃદયમાંથી તને ખસેડી શકું નથી. પણ આ તારો મનભેદ, ટેક તારી મિનસમજ સ્વદેશાભિમાનની લાગણીને લીધે તને કયે રસ્તે દોરવી જાય છે ને મને સમજ પડતી નથી. એ તારા વિચારોને અંગે જયની બાજુ હોવા છતાં, રજપૂતોને મળી જઈ તું બધી બાજુ બગારી નાંખે એવો પણ મન બાય રહે છે, આપણા વીરોનું મન પણ તું શિથિલ કરે એવી મને ચિંતા રહે છે, ને તેથીજ મને આમ કંવાની ફરજ પડે છે.

૬.—આપુ, તમે કહો છો તે ખરું છે. સ્વદેશ પ્રિતો મારો પ્રેમ, મારા વિચારો અતિમ હોય, ગાંડાધેન્ના હોય પણ હું તે ફેરવી શકું એમ નથી.

૨.—એકવાર તું મને વચન આપ કે મારા કાર્યમાં તું કાઈ પણ રીતે વિલેપ નહિ કરે તો હું તને છુટેજી સંપુત તારે તારા બાઈઓની તામે તત્તવાર નહિ ઉગામતી હોય તો તેમ કરવા તને ફરજ નહિ પાડું.

૬.—આપ, મારા બાઈઓ તે તમારા શું થાય? રજપૂતોનું લોહી ગણતું નિષ્ઠ કાઠીમાં મોં ઘાલી જેસી રહેવું એ રજપૂતઈજ નથી. મહેરમાની કરી મારે માટે જે વ્યવસ્થા કરી હોય તે અમલમાં લાવે, મારા લોહીને વધુ તપાવો નહિ, મને વગર ક. જુ આજો નહિ. આપુ વધુ એકાંત તો ક્ષમા કરશો. પાંચો રિવાજ કરવાનો સમય આવશે કે કેમ તે મને સમજતું નથી માટે કહું છું : મારા એ વિચારોના બાક આપનાર મારો સહોદર હો કે મિત્ર હો, સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો, મને ન હો તેને દૂર કરવાને, તેના પ્રયત્નોને નિષ્ફળ કરવાને મારો અનનો પ્રયાસ જ્યાં વગર હું તમને સુખી એમ નથી. મને તમાજ હોવાથી તમારા સખ્દો અનુકરણ હું સાંખી

શ્રીમદ્ધુ. તમારા આ કામમાં હું કંટા છું, વિવિધ છું, માટે મને રસથી દૂર કરો. સાથે એટલું પણ જણાવું છું કે શહેરમાં રાખશે કે દુર્ગમાં મુકશે, કેદમાં મોકલશે કે જાલમાં બટકતો છોડી મુકશે પણ મારી માતૃમિત્રો દેક રાખવામાં હું કાંઈ પણ રીતે પાછો હાથનો નથી.

રત્નસિંહ પણ મહા વિમાસણમાં પડી ગયો. રાજ્યલોભ છોડાનો નહોતો તમજ એકના એક પુત્ર પ્રતિનો ભાવ તેને છોડતો નહોતો. લોકને વશ થઇ, જેને ખાતર આ કામ કરવાનું હતું, પોતાના મરણ પછી જેને બધું વારસામાં આપી જવાનું હતું તે પુત્રજ ખુદ એ બાબતમાં આડો પડ્યો હતો, ધનનો તેને લોભ નહોતો, રાજ્ય-લક્ષ્મીની તેને પરવા નહોતી. બીજો પુત્ર હોત તો તેને રાજ્ય કારભાર સોંપાતે પણ તેમ નહોતું. પુત્રનો દેક હાલ તુરત ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરતાં પણ છુટે તેમ નહોતો. છેવટે વધુ વિચાર કરતાં એણે એમ ધારી લીધું કે હજી નાદાન છે, રાજ્યવૈભવ જોયો નથી, અનુભવ નથી, સત્તાનો પ્રમાદ હજી આવ્યો નથી. રાજ્યલક્ષ્મી મળેથી એને છુટો કરીશ, ધીરેધીરે કળથી આપણી તરફનો વળ ઉતારીશ, આપણા મતને મળતો કરી લઇશ. હાલ તો એને પાકા બદોબસ્ત તજે રાખવો ને એના પર દેખરેખ રાખવાનું કામ રણમદ્દને સોંપવું. પહેરેગીરને હાંક મારી રણમદ્દને બોલાવવા આજ્ઞા કરી.

રણમદ્દ નાગોરની જગીરનો એક ભાગત હતો, ઉમરમાં ઇંદ્રસિંહ કરતાં સહેજ નાનો હતો પરંતુ તેના વિચાર ઇંદ્રસિંહને ઘણા મળતા આવતા હતા. બન્નેની વચ્ચે ઘણો અંતરાય હોવાથી મિત્રતાનો દાવો નહોતા કરી શકતા છતાં બન્નેને એકબેને માટે માન બહુ હતું. ઇંદુમતીને નસાડવામાં રણમદ્દનીજ મદદ લેવાનું તથા તેની સામે જવાનું ઇંદ્રસિંહે ધાર્યું હતું. આણી તરફ રત્નસિંહને પણ વીર ઇંદ્રસિંહને જાપતામાં રાખી શકે એવા નરની જરૂર હોવાથી તેણે તે કામ રણમદ્દને સોંપવાનો વિચાર કર્યો.

રણમદ્દ આવતાંજ ઇંદ્રસિંહને જાપતામાં રાખવાની વાત કરતાંજ લાલપીળો થઈ ગયો. પણ અન્નદાતા આગળ વધુ બોલવાની તેને સત્તા નહોતી. પોતાની તકવાર તથા પંડા કાઢી રત્નસિંહના પગ આગળ મુકવા જતો હતો તેજ તે કાધાવેશ થઇ બોલી ઉઠ્યો શું તમે બધાજ સંપ કરી બેઠા છો કે તમને ઇંદ્રસિંહે બંબેરીને ભૂત કર્યો છે. શું તમે બધાજ મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરશો ?

રજુ.—હું તમારા સેવક છું એ વાત ખરી પણ મને આજુ કલકું કામ સોંપે તે કરવા હું રાજી નથી. મને પોતાને મરવાનું કરમાવતા હો તો હું તૈયાર છું.

ધંદ્ર—રજુમલજી હું રાજપુત્રીથી કેદમાં જવાને તૈયાર થયો છું, પિતાજીના આજ્ઞાનું મેં પાલન કર્યું છે, તો તમે તેનું ઉલ્લંઘન કરશો નહિ. આટલું કહી તેને આંખનો અણસારો કયો ને રજુમલ તલવર આંખમાં ઘાલી ઉભો રહ્યો.

રત્નસિંહે તેને કેટલીક સૂચના આપી. ધંદ્રસિંહના હાથે બેડી ઢોકડી બંનેને જવાને ફરમાન આપ્યું. ઝોરડાની બહાર પગ મુકતાંજ એક નવું નાટક લજવાયું. રજુમલજીની શેઘ કરાવી પણ પત્તા લાગ્યો નહિ તેથી મદુમતીએ બાબીને એ ખબર લઈ લાઘ પાસે મોકલ્યાં. આ દેખાવ જોઈ તે એકદમ કટાર ખેંચી સામી આવી,

રજુમલજી, મારા પતિને કેદ કરતાં પહેલાં મારી જોડે દંડ કરો, રજપૂતોને હવે સ્ત્રીઓ સાથેજ લડવાનું રહ્યું છે. કોના હુકમથી તમે આ દિશિત ચલાવી છે ?

ધંદ્ર—ભાનુ, જરા શાંત થા. રજુમલજીની પોતાની મરજીથી આ કામ થયું નથી. પાળ બાપુ છે. બાપુની આજ્ઞા છે, તેને વશ હું ને રજુમલજી થયા છિયે.

ભાનુ.—બાપુને એમ કરવાનું કંઈ કારણ ?

ધંદ્ર.—ઐરાંગઝેબના પત્ર વિષે મતભેદ. હાલ બહેન પાસે જાઓ. જાઓ, બાપુ આવે છે.

ભાનુ.—ત્યારે હું પણ તમારી સાથેજ આવું છું ? જો તમને વિમુખ રહેવાનું બાપુએ નિર્માણ કર્યું તો મારે પણ અંધકારમાં રહી મારી જિંદગી ગુમાવવી છે.

ધંદ્ર.—મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું તેમાંજ સાર છે,

ભાનુમતી કમને તેને પંથે પડી, ને ધંદ્રસિંહ તથા રજુમલજી તેમને સ્થાને પહોંચ્યાં

પ્રરકણ ૧૨ ઐરાંગઝેબ રંગમાં

આણી તરફ નાગોર તથા બીજી તરફ દિલ્હીમાં જોષપુર પર આક્રમણ કરનારી તૈયારીઓ થવા માંડી. નાગોરવાળા રત્નસિંહનું

લરકર કંઈ બહુ મોટું હતું નહિ, તેને તો વિચિત્ર મોટે જોઈએ જોઈતી તૈયારીઓ બહુ મોટા પાયા પર હતી. તે બહુ રંગમાં આવી ગયો હતો. અત્યાર સુધી તેના દરેક પાસા મોટે ભાગે સવળાજ પડ્યા હતા હકકેદારના હકકે હુઆવી, તેમના કાંટા દૂર કરી દિંદેનો બાદશાહ થવા તે બાગ્યશાળી થયો હતો. રજપૂત નૃપતિઓમાં એના કામમાં વિશેષ નાંખે એવા જસવંતસિંહ, જયસિંહને માર્ગમાંથી તેણે દૂર કર્યા હતા. શિવાજીનું સાલ કુદરતે ખસેડી નાંખ્યું. દક્ષિણમાં બીજાપુર અને ગોવલકોંડા સિવાય તેના માર્ગમાં વિધન નાંખે એવું કંઈ હતું નહિ. બીજાપુર અને ગોવલકોંડાનો હવે તેને દિસાજ નહોતો, એક બે ખૂનખાર લડઈ કરી, તેને ઓછામાં કરી જામાં જાએ વિલંબ નહિ લાગે એમ તેનું મનનું હતું. માત્ર મા વાડ અને મેવાડના તેને ખુશતાં હતાં. નાગોત્રવાતા હક્કને આગળ કરી, રવડાના ચઢાઈ કરવની તેને તક મળી તેથી તે હર્ષધેક્ષા ન્યે હતો મનના સર થતાંજ અદલાનો કાંઠો તાં પણ વગડાવવા તેની ઉમેદ આ હોંસમાં ને હોંસમાં મેટા પાયા પર લરકર જગાવી નેપાળ પર તવાઈ લઈ આવતી તેણી તેણે કરી માંડી.

પ્રેમ પહેલ ઈર્દ્રિંદને આ વાતની જાનમી રણમલ્લે જાણ્યાં કંતી. છેવટે તેણે ઈંદને પોતાની કંને બોલાવા એક સન નાંખી વા વિચાર કર્યો છંદુ એક શુદ્ધ જપૂનાણી હોવાથી રજપૂતનો ટેક રાખતાં પાછી પાની કરશે નહિ એમ સમજ તેને પુરખવેને પોર્દાસ પસે મેકલવા વિચાર કર્યો નાગોર તથા દિલ્હીનું લરકર બીજાપુર આગળ એક થાય તે પહેલે ગોર પરજ ચઢી આવવા નેહા કહે વડાનું. દુર્ગદાસ એ રજપૂતની નવા હીલચાલની, નાગરના રતનસિંહને ગદી અપવાની વાતની ખાતમી આપી, નાગે અને પ્રથમ થાપ ખવડાવવા જે સૂચવ્યું. રણમલ્લને એ કામ પર મેનનામાં બળનું કાણુ હતું. એક તો તેની દેખરેખ ત રહેવામા તેને ખવાર નવાર મળવાના. ઈર્દ્રિંદને રજપૂત તેમજ મુસલમાનોના દરેક હીલચાલન ખબર મળતી. વળા રણમલ્લ ગુમ થવાની ખાતમી નના સિંહને મળે તો જ પતો વધે રખત થય તેજ નવો આવનાર મણુસ રણમલ્લના વિચારનો ના હોય તો મૂંગે મેએ બદા જે કંઈ પણ થય તે કેદમાં પડ્યા પડ્યા ઈર્દ્રિંદને સહન કરવું પડે છંદુ મતીની ખાખતમાં તે એક સ્ત્રી હતી એટલુંજ માત્ર ચિંતાનું કારણ હતું. રજપૂતનો ટેક સાચવવા ખાત એ કારણ અકારણ મધ પડ્યું.

ને દુર્ગોદાસને ખાતમી આપવા જતાં જે કંઈ વેદ્યું પડે, ઉપરે મરવું પડે તે તે પણ સંહન કરી જવું એજ ઉત્તમ માર્ગ લાગ્યો. તેને જવાની તૈયારી કરવાનું રણમંદલને માથે પડ્યું. રાતને સમયે તે કામ પાર ઉતર્યું. ઇંદુમતીને પુરુષવેષે અશ્વ પર આરૂઢ થઈ ગુપ્ત થયાને દસેક દિવસ પસાર થઈ ગયા. દુર્ગોદાસ તરફનો કોઈ પણ ખાતમીદાર આવ્યો નહિ તેમજ તેનું લશ્કર આવી પહોંચ્યાના સમાચાર પણ મળ્યા નહિ ઐરંગઝેબનું લશ્કર બહુ દૂર નહોતું. ઇંદ્રસિંહ કેદમાં પડ્યો પડ્યો અને રણમંદલ બહાર ઉભો ઉભો અકળાયા. બહેનને મોકલવામાં બૂલ થઈ એમ ઇંદ્રસિંહને લાગ્યું. દુશ્મનતા હાથમાં ગદ્ય હશે એ વિચારથી પોતે ઉતાવળ કરી, નાદાની કરી એમ મનમાં થયું તેમજ એ લશ્કર એક થયા કેડે ઐરંગઝેબના લશ્કરને હંફાવવું એ બહુ દુર્લભ કામ હતું. લશ્કર જેમ જેમ પાસે આવતું જાય, તેમ તેમ આ બંને વીરોનાં હૃદયમાં ચીરાં પડતા જાય. માત્ર એ કેસ દૂરજ મુખલગાન લશ્કર આવી પડ્યું ને રત્નસિંહ ઐરંગઝેબને સામા લેવા જવાની ખાતમી ઇંદ્રસિંહને મળી હાથ પગ પછાડે કંઈ ચાલે એમ નહોતું. કેદમાં પડેલા કુમારથો કંઈ જની શકે એમ નહોતું, રણમંદલ છુટો હતો પણ કે મં પડેલા જેવો હતો. આખરે બંને જણાએ બાકી પર વિશ્વાસ રાખી મને કે કમને ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહેતા ઉચિત ધાર્યું.

આણી તન્ક ઇંદુમતી પાંચ દહાડા દિવસ ને રાત નહિ જેવા આગમ લઈ, પોતાના ચત્રને પાર ઉતારવા, પોતાનાં શરીરની, પોતાનાં સ્ત્રીત્વની પરવા ન ગણતાં ન ગોરથો ધણા ગાઉ દૂર નીકળી ગઈ. પહાડી પ્રદેશમાં કોઈ મુસાફર પણ તેને મળ્યો નહિ. તેણે ખરા માર્ગ લીધો કે ખોટો તે બગાવવા કોઈ વરેમાર્ગ પણ તેણે દોઢો નહિ. પોતાની પાસે રાખેલાં બાયાનો એકાદ વાર ફાવે ત્યાં ઉપભોગ કરી રસ્તામાં આવતાં નાળામાંથી પાણી પી, ઘોડાને પાછ, ચાંદની રાતે પણ બનતા લગી આગળ વધી, ઉપર અંત ને નાચે ધરતી, બિહામણી રાત અને આગળપાછળ વનપ્રદેશ એ ઘટનામાં આગળને આગળ ચાલી. બહુ દિવસની સાંજ પડતાં તે બહુ શ્રમિત થઈ એમ તેને લાગ્યું અશ્વ પોતાનો વિચાર દર્શાવી શકતો નહોતો બાકી તેને પણ આરામની જરૂર હતી. સૂર્યનારાયણને પશ્ચિમ દિશા તરફ જતા જોઈ જંગલનાં પક્ષીઓ ઝાઝો કેલાહલ કરી પોતે માળામાં જાય છે તેની બહેરત આપતાં આમ તેમ ઉઠી રહ્યાં છે.

ઇંદુ કેટલા ગાંધી નીકળી યદ્ય તેની તેને અખર નથી. કદાચ
 પાછા ફરવા નિશ્ચય હોય તોપણ નાગરની જ દિશામાં અસંખ્ય જવાય
 કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન હતો. કોઈ કાચીપેટી સી હોત તો
 ક્યારેક તેનું હૃદય આ પહાડી પ્રદેશની લીલા જોઈ ફાટી જતો.
 ઇંદુ એક વીર રજપૂતાણી હતો. અથ પર ફરવાની તેને નાનપણથી
 દેવ પડી હતી, ભાલો અને તલવાર એ તેનાં નાનપણનાં રમકડાં
 હતાં એટલે કામઘાંગી હોવા છતાં એ કાચર થાય એવી નહોતી.
 ફાવટ આવે ત્યાં વિશ્રાંતિ લેવા તેણે આજે વકડી કર્યું હતું તેને
 પાને તેમજ અશ્વને બાર કલાકના આરામની જરૂર હતી. કોઈ
 ઝાડની ઘટા આવે તો ત્યાં થોભી જવા તેણે ધાર્યું હતું. પણ
 એટલામાં એક નાની ઝુંપડી જેવું તેને દેખાયું. કદાચ ત્યાં વસતી પણ
 હોય એ આશાથી ઘોડાને તે તરફ મારી મૂક્યો. ઘોડો પણ તેના
 ઉદ્દેશ સમજ્યો હોય તેમ ટૂંક મુદતમાં ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ઘોડા
 પાંથી ઉતરી, તેને ચબડી, તેના પગ વાળી, આમ તેમથી મળ્યો.
 તેણે ચારો લાવી તેના આગળ મુકી દીધો. ઝુંપડીમાં વસતી હશે એ
 આશા તો વ્યર્થ ગઈ. ઝુંપડીનું બારણું ઉઘાડું હતું. અંદર કોઈ
 રહેતું હોય પણ હાલ તુરત બહાર ગયું હોય એવા ચિહ્ન દેખાય
 નહિ. દિવાલ તેમજ જમીનનો ભાગ છાણમાટીથી લીપી લેવામાં
 આવ્યો હતો અને આવા જંગલમાં પણ તેને સફાઈદાર બનાવવામાં
 ક્યાસ નખવામાં આવી નહોતી. ઉપરનાં છાપરા પર કાંઠી ઝાડની
 ડાંખળાઓ, જુદી જુદી જાતનાં પાંદડાંઓનું વનસ્પતિશાસ્ત્રના
 અભ્યાસીને ઉચિત એક સંગ્રહસ્થાન થઈ રહ્યું હતું. છાપરાં સૂર્યના
 તાપને તથા કિરણોને અટકાવવા માટેજ બનાવવામાં આવ્યું
 હોય એમ લાગતું હતું. અને તેમ કરવાનો બાંધનારનો ઉદ્દેશ પૂરેપૂરો
 સફળ થયો હતો. ઝુંપડીમાં દાખલ થતાંજ ખુણાં પડેલાં ચક્રમ
 સિવાય બીજું કંઈ પણ ઇંદુની નજરે પડ્યું નહિ. બાથું કાઢી તેને
 ન્યાય આપી તે આડી પડી ને બહાર ઘોડાએ ખોંખારો કર્યો. કોણ
 આવતું હશે તે જાણવાને જતસુક બનેલી ઇંદુ ઉભી થઈ. બહાર આવી
 જોયું તો એક જોગી મહારાજ આવતા હતા. કમંડળને સ્થાને
 હાથમાં બાલો હતો, મૃગચર્મ કે વ્યાધ્યર્મને દેકાણે લાલ જેવું કંઈ
 દેખાતું હતું ને કમરમાં તલવાર લટકતી હતી. સાધુનો મોનો સીનો
 પણ એરજ હતો. કયા પરિતાપના પરિણામે આવી કુમળા વયે
 તેને જોગી થવું પડ્યું તે સંભવતું નહોતું. ચંદ્રમા જેવી તેની

મુખની કાંતિ, જેળજેળ તેનું શરીર, સમમાણ્ય પ્રસિદ્ધિમાં તેનાં શરીર-
નાં અવયવો, ટાંટડકાની પરવા ન રાખતાં, જે મનુષ્ય તે ખાધ લેતા
જોડીનો ખ્યાલ આપતાં નહોતાં ને તેથી તેની સાધુના વિસ્મય
પમાડતી હતી. ઇંદુ પણ આ જોગીને જોઈ મનમાં ગજુમગી કે આ
સાધુની સાધુતા આ શરીર અને કાંતિ છતાં અચળ રહી શકી હોય
તો આ કોઈ રિલેન્સ સાધુ હોવો જોઈએ. તેમજ લંપટતા કે ધૂર્ત-
તાની તેના મોં પર જરા પણ છાયા નહોતી. હો તે હો, પણ પાસે
આવતાંજ ઇંદુએ તેને નમન કર્યું. જોગીમહારાજ તો મિત્ર છે કે
દુશ્મન તેનાથી વાકેફ ના હોવાથી બાકો તૈયાર રાખીજ આવતા
હતા. નમન થતાંજ તે ઠંડા પડી ગયા આણી તરફ રજપૂત સરદારને
જોઈને આપણુ જોગી મહારાજ પણ અજ્ઞયખીમાં લીન થઈ ગયા.
તેની વય બહુ નાની હતી, શરીરની કાંતિ બહુ હેરાત પાડે એવી
હતી, મૂઝ તો હજી જોગીજ નહોતી છતાં આવા જારીક સમયે, આવા
દૂર પ્રદેશમાં પ્રયાણ કરવાની તેની હિંમત પર શીદા થઈ ગયા હતા.
તેનાં મોં પર કામળતાની એટલી બધી છાયા છવાઈ રહી હતી કે તે
સ્ત્રીત્વનું બાન કરાવતી હતી. તે સ્ત્રી ના હોય ને તે જો પુરુષજ હોય
તો તેના ચારિત્ર્યની બહુ-સારી છાપ પાડતી હતી. મિનાહારી, અદ્વૈત
જોગી અને વિષયચાસનારહિત તે જુવાન હોવો જોઈએ એમ તેનાં
દૃષ્ટ્યરહિત, કામળ મુખ પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું.

જોગી—વીરપુરુષ, તું કોણુ છે, ક્યાંથી આવ્યો છે, તારાં માત-
પિતા કોણુ છે, તારા જેવા નિરપરાધી દેખાતા માણસનો એવો તે
શો કુસૂર હોઈ શકે કે જેથી તેમણે તને આવા સ્થાનમાં મોકલ્યો છે,
તે તને હરકત ના હોય તો જણાવ.

ઇંદુ—મહારાજ, મારું નામહામ, હું આપની ઝોળામાં વગર
આપી શકું એમ નથી, કામ પણ જણાવી શકું એમ નથી. હું
એકલો નથી પણ જગનો તાત હું જ્યાં જઈ ત્યાં મારી જોડેજ
હોય છે.

જોગી—‘ઠીક.’ અવાજ નીકળતાંજ મનમાં જરા પણ સંદેહ હશે
તે દૂર થયો. આવી રમણી મુસલમાનો પોતાનો જુઝમ બધે ચલાવી
રહ્યા છે તેવા મયમાં આ પ્રદેશમાં એકથી મ નીકળી પડી તે તે
અમ... શક્યો નહિ. ખરી ખીના જલદી નીકળી આવે એ ઉદ્દેશથી
જોગી ખોલી ઉઠ્યો “એ જુવાન, હું દેખાઉં છું કંઈ ને જકું કંઈ

તું પણ દેખાય છે કંઈ ને છે કંઈ. બંને એક સીતે સરખા છીએ.”

ધં.—એમ હોવાનું કંઈ કારણ ?

જો.—રજપૂતોનો ઉપાર, શત્રુઓનો સંહાર

ધં.—તે કરવા ભેષ લેવાની જરૂર પડતી નથી.

જો.—દુરમનની હીલચાલની ગુપ્ત બાતમી મેળવવા, મારા અનુભવીઓને મળવવા. કાલે તેમ કરવા આ એક સાધન છે.

ધં.—આપનું વતન ?

જો.—મૂળ તો જોધપુર, હાલ તો આ પનપ્રદેશ.

ધં.—આપનું નામ ?

નામ પૂછતાંની સાથે જોગીને વિચાર આવ્યો કે ધૂનમાં ને ધૂનમાં એ બધુંએ બહાડી ગયો પણ જેને તે સ્ત્રી માનતો હતો તેણે એક પણ વાત પોતાના તરફની જણાવી નહોતી, તે સ્ત્રીજ છે એમ પણ તેણે ક્યાં ક્યૂં કહ્યું હતું ?

“અરે નવ જવાન, તેં તો હજાર તારો કંઈ પણ ઇતિહાસ આપ્યો નથી અને મારી પાસેથી તેં સમજાવું જ જણી લીધું.” ખરું જોતાં જોગો મહારાજ ઇંદુની નિર્દોષ કાંતિમાં અંનમ્મ ગયા હતા અને સ્પષ્ટ હકીકત ખુલ્લા દિલથી બોલી ગયા હતા.

ધં.—જોગી મહારાજ, તમારા વચનમાં વિશ્વાસ નાખવો કે કેમ એ આશયથી મેં આટલા પ્રશ્નો તમને પૂછ્યા. આપ જવાબ આપ્યા જતા હતા ને મારી નજર આપના ચહેરા પર જ રહેતી હતી ને તે પર થતા બારીક ફરફારનું હું અવલોકન કરતી હતી.

જો.—માણસ ભોળું દેખાય પણ અંદર કેટલીક વાર ઉંડું હોય છે. તમારી પરીક્ષામાં હું પસાર થયો હોઉં તો મને તમારો ઇતિહાસ જણાવશો. સવારના પહેરમાં મારે માથે મેટું કામ છે ને તેથી આરામની મને ઘણી જરૂર છે,

ધં.—મહારાજ, હું એક રજપૂત કન્યા છું. મને ઘેરથી નીકળ્યાને આજ છ દિવસ થયા પણ કોઈ પણ અનુજ્ઞા મને મુલાકાત અર્થ હોય તો તે આપનીજ. હજી કેટલા દિવસ વધુ નીકળી જશે ને તેમ થતાં પણ મારો પ્રયાન સફળ થશે કે નહિ. તે એક સવાલ છે.

જો.—હું આ પ્રદેશનો પૂરો ભોમીઓ છું, કયે પામ પહોંચવાની તારી ઇચ્છા છે, કેને મળવા તું ઉત્સુક છે તે મને દરકત ના હોય

તો જણાવ. તારું પપ્પી કંઈ હડી મળું છે ? તેની તું શોધ કરવા નીકળી પડી છે ?

છ.—મારું પપ્પી અત્યાર સુધી હવુંએ નહિ ને હડી પથ્થુ નથી ગયું. આ વનપ્રદેશમાં બમથ્થુ કરતા, રજપૂતની સ્વતંત્રતા માટે મરતાં સુધી લડવાનો ઉદ્દેશ રાખતા વીરની હું શોધમાં નીકળી છું.

જો.—બાળા, તું એક ખરેખર રતન છે. સમયને ઉચિત તું સાવધ બની ગઇ છે. હજી મારામાં તને પૂરો વિશ્વાસ બેઠો નથી. તું શું દુર્ગોદાસની શોધમાં છે ?

છ.—મહારાજ, ક્ષમા કરજો. જૂલ મારી નથી પણ સમયની છે. હું કંઈ વધતું આધું બોલી દઉં ને તમે મિત્ર હો એમ કહ્યા પછી કંઈ જુદું નીકળે તો મારું કામ એમનું એમ રહી જાય વળી ને કામ ઉપર હાલ કોઈ આવી શકે એમ નથી. હું એ વીર-શિરોમણિ દુર્ગોદાસની જ શોધમાં છું. મારું નામ હંદુમતી છે.

જો.—હંદુમતી, તું મને આજ આ રીતે મળી ના હોત તે હું પણ છવ્વે દિવસ અહિં આચડી હોત તો પણ અમારે પતો તને લાગતે નહિ. આ જુવડીમાં રહેવાનું, આ વેળા ધારણ કરવાનું આ એક કારણ છે. અમારી શોધમાં નીકળેલા માણસોને આશ્રયનું આ એક જ સ્થાન છે. માર્ગમાં કોઇ પણ જગ્યા વિસ્ત્રાંતિ માટે હાથ લાગતી નથી, ને કંટાળાને છેવટે દરેક મુસાફરને અહિં આશ્રય પડે છે.

છ.—ત્યારે શું આપ દુર્ગોદાસ હો !

જો.—ના. પણ તેમની પાસે લઇ જવા હું શક્તિમાન છું તારી ઇચ્છા હું પાર પાડું તો તું શું આપશે ?

છ.—જે માગશો તે.

જો.—જે માથું તે આપવા તું શક્તિમાન છે કે નહિ તેનું મને ખબર નથી. હાં, પણ બાળા, તારું વતન ક્યાં છે ? હું કોઇ છું તે જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા તું સમાવી શકતી ન હોય તો મને વાત આપ કે મારું નામ તારે કોઇને પણ જણાવવું નહિ.

છ.—તમારો બેઠ હું મનમાં જ રાખીશ.

જો.—તો સાંભળ, મારા પિતાનું નામ દુર્ગોદાસ છે.

છ.—ને આપનું નામ શું તેજસિંહ ?

જો.—ના, તિજસિંહ સ્વપૂતને સ્વવંચતા મળી નથી, નથી સુધી હું પરનંત્ર છું ત્યાં સુધી માટે નામે મને કાઠી બિચારાં તે મને ખસંદ નથી.

મહુમતીને હવે કળ વળી, પોત્તનો પૂરો ઇતિહાસ તેને જાણી દીધો. ઔરંગઝેબ આવે છે તેની ખબર આ વીરોને પડી ગઈ હતી પણ નાગોરવાળાની મદદમાં આવે છે એમ તેઓ જાણતા નહોતા. ઔરંગઝેબની સામે ચવાની તેઓ તૈયારી કરી રહ્યા હતા ને તે બહુ દૂર નથી એવી ખબર આવી હતી. આમ વાત ચલી હતી ને એક સવાર આવી પહોંચ્યો. તેણે આવી તેજસિંહને તલવારથી નમન કર્યું અને કહ્યું “ઔરંગઝેબનું લશ્કર જોધપુર તરફનો રસ્તો ના લેતાં નાગોર તરફ વળ્યું છે”

તે.—જોધાણ, મને હમણાંજ આ વીર તરફથી એ ખાતમી મળી. રસ્તાની ખબર ના હોવાથી પાંચ કલાકની મુસાફરીના એમને છ દિવસ નીકળી ગયા. હરો, હવે ઇલાજ નથી. પ્રથમથી ખબર આવી હોત તો.....

જો.—હજી પણ આપણે ધારીએ તો નાગોર વખતસર પહોંચી શકીએ તથા આ છા બાદશાહેને મદદ આપી શકીએ.

તે.—જોધાણ તમે ઉતાવળા મા ચાઓ. ઔરંગઝેબ નાગોર પર આક્રમણ કરવા જતો નથી. તેની મદદે હિલા રહી જોધપુર પર ચઢાઈ કરવા માંગે છે. વહેલી ખબર મળી હોત તો નાગોરનાં લશ્કરને તથા ઔરંગઝેબના લશ્કરને મળી જવાનો વારોજ ન લાવતે. તો પણ આ વીરો આપણે ઓછા પાડ માનવાનો નથી. આ સમયાર એમણે ના આપ્યા હોત તો આપણે નાગોરનાં રક્ષણ માટે દોડી પહોંચતે ને બન્ને દુશ્મનનાં દળનું બક્ષણ તેમને જાતી તકલીફ આપ્યા વિના થઈ પડતે. આપણી મેળેજ આપણે બે બાબુથી ઘેરાઈ જતે.

જો.—આ બાઈ કાણુ છે? એમના વચનમાં વિશ્વાસ ચૂકવામાં વાંધો તો નથીને ?

તે.—એમની સ્વદેશભક્તિ તથા એમણે આપેલી ખબર માટે હું જુએદાર છું એમની વિશેષ માહિતી હાલ હું આપી શકતો નથી. ઔરંગઝેબનું લશ્કર કેવડું છે તેની કંઈ ખબર મળી?

જો.—હા, દસ હજાર શાબુસ લઈ તે આવ્યો છે.

તે.—સારે તો એક ધમાજી રહ્યો છે. બાપુને મળ્યા પછી જેવો તેમનો તેમજ બધાનો વિચાર. જે ભરકરના મેળાપ આપણે અટકાવી શકીએ એમ નથી, જોવાજી, તમે આ વીરની સાથે બાપુ જાઓ. હું તમને સવારમાં મળીશ.

ઈ.—મારો વિચાર જુદો છે. હું મારે મુકામે હવે પાછો ફરીશ, જેથી મારી શોધાશોધ થશે નહિ તેમજ વહેમનું કારણ કાઢતે મળતું નહિ.

તે.—તેમ કરવામાં મુસલમાનોના હાથમાં સપડાઈ જવાનો ડર છે. તેમ છતાં જે તમારી પ્રજા ધમ્મ હોય તો હું તમારી સાથે આવીશ.

ઈ.—આપની જિંદગી જોખમમાં મૂકવા હું માગતી નથી. હજી આપને ઘણું કામ કરવાનું છે. કદાચ મુસલમાનોના હાથમાં સપડાઈશ તો કેમ છટકવું તેની બારી મેં શોધી કાઢી છે.

તે.—ઠીક ત્યારે જોવાજી. જાઓ, બાપુને સઘળું નિવેદન કરો. મેં જે ખબર આપી છે તેમાં જરા પચ શકા રાખવાનું કારણ નથી.

જો.—જેમ ધમ્મ.

“ઇદુમતી, રાતનો વખત છે, સાવધ રહેજો. મારો વિચાર અત્રેજ રહેવાનો હતો પણ સમયને માન આપ્યા વગર છુટકો નથી. સવારે હું આવીશ તથા તમારે એકલાં, જવું કે કેમ તેનો નિર્ણય તે વખતે કરીશું હાલ તુરત તો આરામની તમારે જરૂર છે. કદાચ તમને ના મળું તો ઇન્દ્રસિંહને કહેજો કે ઔરંગઝેબનાં ભરકરને હંકારવા આમ વિચાર રાખ્યો છે” ઇદુમતીનાં કાનમાં કંઈ તેણે કહ્યું ને પછી ઉઠ્યો.

બહાર જઈ, સવાર થઈ. ઇંદુની :જી લઈ ઘોડો મરી મૂક્યો. રાત ચાંદની હોવાથી, નાંખી નજર પહોંચી ત્યાં સુધી ઇંદુમતી તેને જોતી ઉભીજ રહી. અંતે નિશ્વાસ નાંખી, અંદર આવી, આવતાંજ આડી પડી. પડતાંજ ધસધસાટ ઉઘી ગઈ.

પ્રાતઃકાળ થયો. સૂર્યનારાયણ ઔરંગઝેબના અતિ જુઝમથી કંટાળી હિંદમાં વતીવેલા તેના કેરથી ગુસ્સે થઈ, જોધપુર પરનાં આક્રમણથી નારાજ રહી, પોતાનું અનુપમ તેજ પૃથ્વી પર નાંખવા રજી ના હોય, પૂરી નિદ્રા ના આવી હોય એવો આજસુ માણસ પોતાની આંખ મીચી બગાસાં ખાતો ખાતો કમને હોતે તે મુજબ

ધીરધીર ઉપર બાજતા હતા. તેમનું મોં ફીકું પડી ગયું હતું. પણ પક્ષીઓ બહુ સમય સમજી ગયાં હોય, વસ્તુસ્થિતિ તેમને ના ગમતી હોય તેમ કાંભારવ કરી રહ્યાં હતાં, એક સ્થાને મુપચાપ પડી રહેતાં નહોતાં, ઝાડ પર ઠરીઠામ બેસતાં નહોતાં. ઝાડપાન પણ તેમનાં પર ભરત આવક્રમણથી હચમચી ગયાં હતાં, કેપી-રહ્યાં હતાં. અધુરામાં પૂરું વાસુને વેગ ધીરધીર લધવા ઝાડોને ને આ વનપ્રદેશમાં ફાલાહલ મચી રહ્યો. કુદરત પણ ઔરંગઝેબ પર રહી હોય તેમ આ વનપ્રદેશ ભ્રમંકર રૂપ ધારણ કર્યું. અતિ ઘોંઘાટથી ઇંદુમતી ઝળપી ઉઠી ને આસપાસ નજર કરી, પણ વાવાઝોડું એવું સખત આવ્યું કે આંખ વીંચી દીધી. તોફાનને અંગે બહાર ઘોડાની શી સ્થિતિ હશે તે બાજુના ઉત્સુક હતી પણ જરા તોફાન નરમ પડે બહાર પગ મૂકવા ધાયું. આવા ઘોંઘાટમાં પચ્ચીસ ત્રીસ માણસના રસાલા સાથે એ ઝુંપડી તરફ કોઈ આવતું હતું તેની તેને ખબર રહી નહિ. આવનાર પણ બાજુતું નહોતું કે અહિં એક ઝુંપડી હતી ને તેમાં એક બાળા પુરુષવેષમાં બેઠી હતી.

પવનનું જોર કમતી થયું. ઇંદુમતી ઘોડાની ખબર લેવા ઉઠી ને તેણે જોયું કે બાલાદાર મુસલમાન સિપાઇઓની ટુકડીએ તેની ઝુંપડી ઘેરી લીધી હતી તથા તેના ઘોડા એક મુસલમાન સરદારે પોતાને હવાલે લીધો હતો.

કનાયતખાન.—તું કાણુ છે ?

ઇંદુમતીએ પોતાનો ઘોડો બાજુ બેસી ગયો હોય એમ ટોંગ કરીને કહ્યું. સરદાર સાહેબ, હું નાગોરથી આવું છું. આજથી આઠ દિવસ પર શહેનશાહ ઔરંગઝેબનો અમારા સાત્તિક રત્નસિંહ પર પત્ર આવ્યો છે. આદેશાદ અમારી કુમકે રહી જોધપુરનું રાજ્ય અમને અપાવવા માંગે છે. મને એક કાસડ તરીકે આ વનપ્રદેશમાં દુરમનની બીજાવાલની ખબર મેળવવા મોકલ્યો છે. ” ઇંદુમતીએ તો આગળથીજ પાટા જોડવી મૂકવા હતા. કનાયતખાનને પણ પૂછતાંની સાથે તર જ જવાય મળતાં તેના જોડ્યામાં વિશ્વાસ આવ્યો. વળી સ્વાલ વિદ્ય રીતે પચોસત્રીસ માણસની વચ્ચે ઘેરાઈ જવાથી મહારામણ કે અકળામણ થાય તે ઇંદુના મોં પર જણાતી નહોતી. તેમના આવવાની બાજુ રહ જોતી હોય તેમના થડે કલેજે તે તો ઉઘી રહી.

કના—બલે તે ખરું હોય, પણ તમારે અમારી જોડે નાગોર આવવું પડશે.

૯.—તેમ કર્યામાં મારે કાંઈ જાતની હરકત નથી, માત્ર
જે આશ્ચર્ય મને અહિં મોકલી છે તે સરચે નહિ.

૧૦.—તો અલે, પણ પૂરી આળખાણુ વગર ખીજ કાંઈ પણ
નિશાની વગર તમને અહિં મૂકી હું ચાલ્યો. જોકે તો આદ્યજાને
કાંઈ મારે માસ પર ખાલી મહોરવો પડે. અચારી દુકાને પણ
આદ્યજાને ખાતરી મેળવવા ખાતરજ મોકલી છે. પણ આ કુપડી
સિવાય અહિં તો કંઈ દેખાતું નથી.

અઝી ખટખટ ના કરતાં ધનાયતખાન તેના માણસોને લઈ
નાગોર આવ્યો. ઇદુમતીને પોતાના એક માણસ સાથે રત્નસિંહ અને
મોકલી આપી. રત્નસિંહ જાણે પકડાયાના સમગ્ર સંજોગો
હરખાયો. પણ ઇદુને જોતાંજ અજાણ્ય થયો. આખરે, ધનાયતખાનને
ચાપ આપનાર ઇદુમતીએ રત્નસિંહને સમજાવી કીધા. રત્નસિંહ
પણ કામમાં તેમજ ઉમંગમાં હતો એટલે અઝી પરવા ઇદુની તેણે
કરી નહિ. ઔરંગઝેબની જાવણી ચારેક દિવસ નાગોરમાં રહી પણ
દુર્ગોદસ તરફથી કાંઈ પણ જાતની હીલચાલ તેમજ જોવામાં આવી
નહિ. આખરે કંટાળી જોધપુર પહોંચતાં મુઘીમાં પણ કાંઈ જાતની
હીલચાલ દેખાઈ નહિ. જરા પણ યોદ્ધા રેડાયા વગર, જોધપુર
મારવાડું અંત, સર ઘરો એમ ઔરંગઝેબની ધારણા નહોતી. દુર્ગોદસ
લશ્કરનેજ દેખી ઠરી ગયો. એમ સમજી ઔરંગઝેબનો હર્ષ માયો
નહિ ને વધારે ઉતાવળે પગે જોધપુરના કાટ આગળ આવી પહોંચ્યો.
દરવાજા પણ અમથાજ વારમા દત્તા. દુરમન ગમે તેમ છુપાયા ના
હોય તેની તજવીજ રાખી, જોધપુર કાંઈ પણ જાતની મહેનત વગર
કાળમાં આવ્યાથી, હર્ષમાં ને ઉમંગમાં લશ્કર મહોરમાં દાખલ થયું.

પ્રકરણ ૧૩

રંગમાં લાંબ

જોધપુરમાં દાખલ થતાં જે હર્ષ થયો તે દાખલ થયા પછી
લાંબો વખત ટકી શક્યો નહિ. ગામમાં તાંખી નગર પહોંચાડતાં
વરતીનું નામ નહોતું. તેમજ દુકાનોનાં આરણાં ઉપાડાં ફાલે પડ્યાં
હતાં. પણ તેમાં કંઈ પણ જીજનું નામનિશાન જુદું નહોતું. ત્યાં તો
એ પ્રદેશમાં પોતાનું જ રાજ્ય કરીતે બેઠેલા એટલે તેને કંઈ
ઔરંગઝેબના દુકમની પરવા નહોતી. અસલ તાપ, વરતી વગર

ગામ, ખાલીખમ ડુકાની, સુકાઈ અથવા તળાવો જોતાંજ ઔરંગઝેબ ઉશ્કેરાયો, તેના ક્રોધ માથે નહિ, ક્રોધ કાઢવા માટે જડ વસ્તુ સિવાય કંઈ સામું હતુંજ નહિ એટલે તેના પર ઝુરસે કાઢી પોતાની જડતા તેણે જાતલાવી. હિંદુઓનાં હરેરાં વગેરે જે કંઈ માર્ગમાં આવ્યું તેને તોડી ફોડી મેદાન કર્યો. રત્નસિંહની તાકાદ નહોતી કે ઔરંગઝેબને તેમ કરતાં અટકાવે. ઈર્દ્રસિંહ છુટો હોત તો ખેલ જોવા જોવા થતે પણ તેને રાજ્યના કંઈ તરીકે એક મીઠાનામાં ધાલી જોડે લીધો હતો. તેમજ તેને કેદ કર્યોની વાત રત્નસિંહ, રણમલ્લ, ઈંદુ તથા બાનુ સિવાય કોઈ જાણતું નહોતું. રત્નસિંહને ઈર્દ્રસિંહ સાંભર્યો પણ તેને હાલ છેડવામાં કે છુટા કરવામાં માલ નહોતો તેથી તે ચૂપ રહ્યો. ઔરંગઝેબે તો લીલીસુકી જોયા વગર કાવે તેમ હિંદુઓના પવિત્ર ધામનાં ફનાદાતીમાં કરી નાંખ્યાં.

ચાર પાંચ દિવસ માંડમાંડ આ રીતે પસાર થયા. પણ ઔરંગઝેબને કે તેના લશ્કરને કોઈ પણ રીતે કળ વળતી નહોતી. ક્યાં દિલ્હીનો એજ્જઆરામ ને ક્યાં આ જોધપુર તાપનું ધામ ન મળે બન્નારનો સરખત કે ન મળે હોજની થંડી લહેજત. તાપને લીધે ધોડાઓ તેમજ માણસો પણ મરવા મંડ્યાં. ઔરંગઝેબે આખરે કંટાળી જીજ માણસો સાથે રાખી, રત્નસિંહને રાજ્યની લગામ સોંપી પડાવ ઉઠાવવા વિચાર કર્યો.

કોટના મુખ્ય દરવાજા આગળના પહેરેગીરાની સ્થિતિ છેક આવી નહોતી. તાપ તો ત્યાં પણ સખતજ હતો. પણ એક બહાર રખડતા જોગીને જળરક્તીથી ખેંચી લાવી તેની પાસે ગાયન કરાવવામાં તેમનો વખત આનંદમાં પસાર થતો. એ જોગીનાં સંગીતમાં તેઓ એવા લીન થઈ જતા કે તેમાં તાપ કે તડકાનું તેમને જાન રહેતું નહિ. પહેરેગીરા સાથે જોગીનો પરિચય ધીરે ધીરે વધી ગયો ને જોગીને વગર પરવાને ગામમાં જવાનો હુકમ મળ્યો. કેટલાક રજપૂત સિપાઈઓનો પણ વારો આવતો એટલે જોગીનાં આગમનની વાત ધીરે ધીરે રત્નસિંહ સુધી પણ જઈ પહોંચી. વળી જોગીરાજ ભવિષ્ય બખવામાં એકકો ગણાતા હતા. આદશાહ વધુ દિવસો અહિં રહેશે નહિ, મધ્યપ્રમાણ આ ગામમાં હાલ વધશે. એવી સામાન્ય આખતે તેમજ પહેરેગીરાની ધરસંસારની વાતો મો જોધ જોગીરાજ બોલ્યા જતા ને તેથી તેમના પર બધાનો વિશ્વાસ એકો હતો. એ સમય જોતિર્વિધાનો હતો. રાજરજવાડાઓ જોષોએ કાઢેલાં વર્ષફળમાં

હિંદનેજ એ ચેપ લાગ્યો હતો એમ નહોતું. છુઃ
 ધરાનના શાહ શહાઅબ્બાસને એક દિવસ એવો બનાવ બન્યો
 કે તેના બાગે પરચાનમાં તેને અત્યંત પ્રિય એક રોપો વાવવાને માટે
 તેણે એક ધરાનના કુશળમાં કુશળ ને રાજ્યના જોગીને મુહૂર્ત પૂછ્યું.
 જોગીએ કહ્યું કે આજ રાતના જેવો બીજો સારો સમય નથી. ખુદ
 માળી હાજર નહોતો ને સવાર સુધી પાંચે ફરે એમ નહોતું.
 બાગબગીચાના અત્યંત શોખીન શાહે જનેજ દાવમાં કેદાણી લઈ,
 નાપતંદ પડતા રોપાંઓ કાઢી નાંખી, કોષ્ટકને અચારનવાર કરી નાંખી,
 તેનાં રચાત બાંધી જોગીએ કહેલા વખતેજ અદામર પેલો રોપો
 વાવ્યો. માળી સવારે-આવા પહોંચ્યો તથા આ બીના જોગ અકળાયો
 આગવી સાંજે પોતે જે જોગ ગયલો તે બધું ફેરવાઈ ગયું હતું.
 નવા રોપાનું સ્થાન પણ તેને પસંદ પડ્યું નહિ. જરા પણ ચુંચવાયા
 વગર તેણે પોતાને મનમાનવું બધું ઠીક કરી લીધું તથા પેલા નવા
 રોપાને કાઢી નાંખ્યો. શાહ સવારે જોવા આયો ને ગુસ્સે થઈ
 બોલ્યો. “આ બધું અસ્તવ્યસ્ત કાણે કરી નાંખ્યું? શુભ મુહૂર્ત જોઈ
 વાવેલો આ રોપો કાણે કાઢી નાંખ્યો?” માળી ત્યાં હાજર હતો તે
 જરા પણ ગભરાયો નહિ ને કુરનમ બબ્બવી બોલ્યો, “અયે શહેનશાહ
 એવો તે કયો અકકકનો નમૂનો જોગી હતો કે જે આ રોપાનું
 ભવિંય પૂરા ચોરીત કલાકનું પણ બાખી શક્યો નહિ?”

શાહ બોલ્યા વગર ચાલતો થયો. આ રીતે હિં માં તેમજ
 હુનિયાના બીજા ભાગોમાં જોગીમાં ત્રણ વિશેષ હતી. જોગી મહારાજ
 તે બાણીનેજ જોગી હોવાનો દાવો રાખતા હતા.

રત્નસિંહને પણ પોતાનું ભવિંય જાણવાની ઇચ્છા થઈ. જોગીને પૂજાં
 સાત દિવસ પછી કહીશ એટલે જવાબ આપ્યો. જોગીની વાનચીતમાં
 તેમજ સંગીતમાં રસ પડવાથી પોતાના પુત્ર ઇંદ્રસિંહને ત્રધારવા
 તેમજ તેના દિલગીરી દૂર કરવા જોગીને મોકલવા સૂચના કરી.
 ઇંદુમતીનો પણ તેમ કરવામાં હાથ હતો. આટલે સુધી તો જોગીરાજનું
 ગાડું ઠીક ગમડવા ક્યું.

રત્નસિંહનો રાજ્યાભિષેક ધામધૂમ સાથે થઈ ગયો ને
 ચૌરંગેએ દિંદી જવાની તૈયારી કરવા માંડી લશ્કરના મોટા ભાગને
 અજમેર જવાને હુકમ હતો એટલે માત્ર થોડાક રસાલા સાથે તેણે
 દિંદી તરફનો રસ્તો રાતોરાત ગરમી બહુ ન લાગે એ આશયથી
 લીધો. બીજા દિવસે સવારે બાઝીના લશ્કરને ઇપડવાની ધામધૂમ થઈ રહી.

આણી તરફ આપ્યા જોગ જોતા જોગી મહારાજે બધું રજપૂતો-
 ને જુરહી નાંખ્યા હતા. કેટલાએકને તમારા દેહને માટે તમે મુસલમાનો

સામે લડવા મેદાન પડશે. એમ પણ જોષ બાખ્યો હતો. કહેવામાં જોષી એવી સફાઈ રાખતા કે આવી અંદર પડતી વાત બીજી મોટી વાતોમાં આવ દબાઈ જતી ને માત્ર સમય આવતે તે વાત તાજી થતી. આગલી રાત સુધી જેટલો વેપ બજવાય તેટલો બજવામાં જોગીરાજે બાકી નહોતી રાખી.

સવારે ચૌરંગજેયનું લશ્કર પોતાને મુકામેથી ઉપડ્યું. વિદાય થતી વખતે રજપૂત લશ્કરને પણ બાબુએ ઉભું રાખવામાં આવ્યું હતું. શહેરના મધ્ય ભાગમાં ચૌરંગજેયના ખોદને આધીન થઈ પડેલાં બે ત્રણ દહેરાં આવી રહ્યાં હતાં. લશ્કર ત્યાં આવતાંજ ગરબડ મચી રહી, શોરબકાર થયો. શું છે તે બજવાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય તે પહેલાં જોડે ઉભેલા સિપાઈની તલવારનો ધા એવો એકાએક પડતો કે સામી તલવાર ખેંચવા સિવાય બીજો છુટકો નહોતો. મિત્ર કે દુશ્મન વિચારા મુસલમાનો સમજી શક્યાંજ નહિ. રજપૂતો, કોઈ ઇન્સિંકને મુસલમાનો સામે તલવાર ફેરવતો જોઈને, તો કોઈ જોગીરાજને નીહાળીને, કોઈ સામાંજ જમીનદોરત થઈ પડેલાં દહેરાં જોઈ અકળાઈને તો કોઈ જોગીમહારાજની વાણી ખરી પડી એ વિચારથી ઉચ્છેરાઈને, કોઈ રત્નસિંહે બાજી બદલી એમ માનીને તો કોઈ પોતાનો અચાવ કરવાની જરૂર સમજીને સામા લશ્કર પર તુટી પડ્યા. મુસલમાન લશ્કર ખાખાવીખી થઈ ગયું. અધૂરામાં પૂરું લશ્કરનો ભાગ દરવાજા બહાર નીકળી ગયો તે પણ બચી શક્યો નહિ. બહાર એક નવુંજ રજપૂત દળ ઉભું હતું. દુર્ગોદાસ તેનો નાયક હતો. બહાર નીકળી આવતાને સ્વધામ પહોંચાડી લશ્કર શહેરમાં ધુસ્યું ને ત્યાં તેણે ભારે કતલ ચલાવી મૂકી. મુસલમાન સરદારો પણ ધણા પડ્યા. જોધપુરનાં રક્ષણાર્થે રાખેલું બાદશાહી લશ્કર, ધનાયતખાનની સરદારી નીચે હતું, તે પણ થોડું ઘણું કપાઈ મૂકે. ધનાયતખાન બહાદુર સરદાર હતો, બાજી પસટાઈ સમજી બીજો દરવાજેથી શહેર બહાર નીકળી ગયો. નવું રજપૂત દળ નજરે પડતાંજ બહાર નીકળી બીજો કોઈ માર્ગ લઈ મુસલમાન લશ્કરનો અચાવ કરવાના વિચાર મુક્તતરી રાખી તે અજમેર ના જતાં દિલ્હીના માર્ગે ચડ્યો.

ખુનામરકી ધીરે ધીરે ઝોછી થઈ, રજપૂતનો વિજયવંત વાગ્યો. લઈ જોગીરાજે લશ્કર સાથે રાજ્યમહેલ તરફ ચાલવા માંડ્યું. આ સ્થિતિથી અણવાકેઈ રત્નસિંહ મહેલમાં બેઠો હાથપગ અજાડતો હતો. શું

કરવું તે તેને સુઝવું નહોતું. પોતે મહેલમાંથી બહાર નીકળતે તો મુસલમાનો તેને તો જરા પણ વિચાર કર્યો વગર રામશરણ પહોંચાડતે. જોગીને જે સવારમાં જોયો હતો, પણ પછી તે અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. અલપઝલપ તે મહેલની બારીઓથી મુસલમાનોની ખુવારી કરતો દેખાતો. તેનું જ આ કારસ્તાન છે એમ તેને જણાયું. છતાં પણ એના લશ્કરના બધાજ કેમ પુરયા તે તેને સમજાયું નહિ. અને હવે જીવવાની બારી નથી એમ સમજી તે ઇંદ્રસિંહને મળવા તેના કેદખાના તરફ ગયો. પહેરો રણમહાને નહોતો પણ કોઈ બીજો નવજીવાન ત્યાં દેખાયો. કેદખાનાની આવી લઈ ઉઘાડી અંદર જોયું તો ઇંદ્રસિંહને સ્થાને ઇંદુમતીને જોઈ. ગુરસો હાથમાં રજો નહિ, તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી, તે નીહાળનાર પહેરેગીર બોલી ઉઠ્યો “ખબરદાર, ખિનચુનેહગાર માર્યો જાય છે. અન્યાય થાય છે, બાપુએ મુસલમાનોને મદદ કરવામાં તો કાગી ટીકી વહોરી લીધી છે. સ્ત્રીહત્યા, બાળહત્યા કરી નામ વધારે કલંકિત કરવા જરૂર નથી.

૨.—કોણ બાપુ ?

પહેરેગીર—છ, હા.

આમ વાત થાય છે એટલામાં તો વિજયવંત રજપૂતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મોખરે જોગીરાજ પણ હતા.

૨.—અહો, આ કોણ, દુર્ગાદાસજી તથા રાજ્યના ભાયાતો જોગટા પણ સાથેજ છે.

જો. —“ઇંદુમતી, લો આ રજપૂતનો વિજયવંત વાવટો મહેલ પર ફરકતો કરવાનો છે !” એમ કહી વાવટો તેને આપી દીધો.

ઇંદ્રસિંહની આંખમાંથી તો અગ્નિનો વર્ષાદ વરસતો હતો. “અરે જોગટા, મહારા ઘરમાં મારી પુત્રીને હુકમ આપનાર તું કોણ ?” ઇંદ્રસિંહ પર નજર પડી, મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢી. ઇંદ્રસિંહે તે જોયું, આમળ આવી બોલ્યો. “પિતાજી, મારું કર્તવ્ય હું બજાવી ચુક્યો છું, હું મરવા તૈયાર છું.”

જોગી.—પુત્રહત્યા કરી વધારે કલંકિત થવું નથી. ચુનેહગાર આ જોગી છે, વેપારી છે.

૨.—જોગટા, તારામાં રજપૂતાઈ હોય તો તલવાર બહાર કાઢી મારી સામે ચા.

જોગીની તલવાર મ્યાનમાંથી ઉઘળી. દુર્ગોદાસ જોડી ઉઠ્યા, રત્નસિંહજી, જે થયું છે તે રજપૂતનાં નામને શોભા આપે એવુંજ થયું છે. તમારી આંખ આગળ, રજપૂત વીરોની સંખ્યા, હિંદુઓની, તેમનાં દહેશંઓની અવદશા ખરો રજપૂત બન્યો સહન કરેજ નહિ. તમારું તેમજ આ જોગીનું હજી ધણું કામ છે. અમરાથી અહિં રહેવાય એમ નથી. આપણા માથાના મુકુટ હજી બાગક છે, તમે તેના મુરખી છો, તો પ્રતિનિધિ તરીકે હાલ તમે રાજ્ય ચલાવો.

૨.—હું શું ખરો હક્કદાર છતાં, મોટો હોવા છતાં બાગરાખનો પ્રતિનિધિ થઇ એમું ?

જોગીયા બોલાઇ જવાયું. “ઔરંગઝેબના પ્રતિનિધિ થવામાં રજપૂતની વિશેષ મોટાઈ છે.”

૨.—જોગટા, ચૂપ રહે. મારો વિચાર હું ફેરવી શકતો નથી. તારી જોડે દંદયુદ્ધ કર્યો વગર હું સુખે એસવાનો નથી. તું અહિં સ્ત્રી રતે આવ્યો, વગેરે બધું હું સમજી ગયો છું. માત્ર તું કાણ છે તે જાણવાનું રહ્યું છે.

જોગીએ વેપ ઉતારી નાંખ્યો ને તેજસિંહ મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી ઉઠ્યો. રત્નસિંહને સમજવવામાં વિશેષ ફાયદો નહોતો. બાકી એક પણ રજપૂતનું અમથું લોહી રેડાય તે દુર્ગોદાસને પસંદ નહોતું. તેજસિંહને જોતાંજ, દુર્ગોદાસનું પુત્રરત્ન છે એમ જાણતાંજ રત્નસિંહનું મન પાછું ફર્યું પણ પાછું છોડાય એમ નહોતું. તે એક નીડર રજપૂત હતો એટલે બીરુતાનો અંશ તો તેનામાં દલોજ નહિ. બન્ને મહેલ આગળના યોગાનમાં આવી ઉભા, બન્નેની તલવાર ચમકવા માંડી.

‘કો કોથી ગાંજ્યા ન જાય એકેકથી બળીઆ’ ની મુજબ બન્ને વીરમાંથી કોઇ પાછું હાંવું, થાકવું નહોતું. એક વાર એક ફાંચ્યો તો બીજી વાર બીજો. આ બન્નેનું આવું યુદ્ધ જોઇ સમજીકે રજપૂત ડેક્કોનાં હૃદય દુઃખાનાં હતાં. પરિણામે કદાચ બન્ને વીરની જોડ ભારતને થાય એમ ધારતી રહેતી હતી; કારણ મરનાર મારનાર ને મરણતોલ કર્યો વિના પડે એ શંકાસ્પદ લાગતું હતું. આ યુદ્ધ બરાબર ત્રણ કલાક ચાલ્યું ને દિશાઓને પણ આ યુદ્ધ પસંદ ના પડ્યું હાથ તેમ તેમાં અંધકાર છાગો. સૂર્યનારાયણ પણ મુઝાઈ નિસ્તેજ થવા લાગ્યા તથા આખરે અકળાઇ પશ્ચિમ દિશા તરફ

અપાણુ કરી ગયા. યુદ્ધ બંધ કરવાની સંજ્ઞા થતાંજ બંધ રહ્યું ને
 બન્ને વીરો દસતા વાત કરતા મહેલ તરફ પાછા વળ્યા. રત્નસિંહનો
 ક્રોધ પહેલાં કરતાં શાંત પડ્યો હતો. લડતી વખતેજ લડાઇ, એ સાચા
 રજપૂતનું સ્વરૂપ, એટલે લડાઇ બંધ થયા પછી બન્ને વીરોએ
 મનમાંથી કાનો કાઢી નાંખ્યો હતો. સખ્ત ધા થયા હતા તેને ઘોષ
 નાંખી મલમપટા કરી ખાવાની સોઇ કરવામાં બંધાનું લક્ષ દોરાયું.
 રત્નસિંહ સાથે પોતાના માણસો તૈયાર હતાં તેમજ પોતાનો કાઠાર
 પણ લેરેલો જ હતો એટલે તેણે જમવાની બધી તૈયારી કરાવી.
 જમતી વખતે રત્નસિંહ તથા તેજસિંહ સામસામા બેઠા, બકેકરી
 ધા કરવાની રીતના વખાણ કરવા લાગ્યા, અમુક ધા અમુક રીતે
 થયો હતો તો વધારે વસમો પડે એમ સૂચના આપવા લાગ્યા.
 સવારે મળીશું એમ કહી બન્ને ઉઠ્યે. તેમજ બીજાઓ પણ જમી
 પરવારી ઉભા થયા.

રાતે નીરાંતે ઉંઘી, દિવસનો થાક ઉતારી, દંડયુધ્ધ માટે
 તૈયાર થઈ ઉભા.

રત્નસિંહનું મન પાછું હઠાવવાને કેટલાકેએ પ્રયાસ કરવા
 ધાર્યો પણ પિતાના સ્વભાવથી પૂરેપૂરા પરિચિત પામેલા પુત્રે તેમ
 કરવા ના પાડી. લીધેલી હાક છોડવી એ રત્નસિંહ કરી શકતોજ
 નહિ. અમુક મત બાંધ્યા પહેલાં કાઠની પણ તે સલાહ લેતો ને અટ
 તે યોગ્ય હોય તો માની લેતો પણ પોતે પાંકો વિચાર કર્યો પછી
 કાઠને પણ પૂછતો તો પોતાનો વિચાર કદાપિ પણ ફેરવતોજ નહિ.

યુદ્ધ પાછું શરૂ થઈ ગયું. એ કલાક સુધી તો એમાંથી એક
 પણ વીરે જરા પણ મચક મારી નહિ, પણ પછી ધીરે ધીરે તેજ-
 સિંહ નખલો પડી ગયો હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. દુર્ગોદાસ તેમજ
 બીજા યોધાઓનાં મનમાં ભારી કચવાટ થવા લાગ્યો. દુર્ગોદાસનો
 એકનો એક પુત્ર હતો એટલુંજ નહિ પણ આયાર સુધી રજ-
 પુત્રોની સેના જંગલમાં જરા પણ તેણે પાછી પાની કરી નહોતી,
 જલની પત્રવા રાખી નહોતી. દિલગીરી ઝાઝી ટકી શકી નહિ. તેજ-
 સિંહની નજર ધ્રુવમતી પર પડતાં તે હસ્તેરાયો અને રત્નસિંહની માફક
 તેણે ફાળ મારી. રત્નસિંહ આ અમાનક ચૈર્યના પ્રભાવથી પકયો
 પડતાંજ તેજસિંહે તક્ષવાર આન કરી દીધી, રત્નસિંહે પડતાં પડતાં
 પણ કરવા ધારેલો ધા ખાવી ગયો ને તેણે તક્ષવાર ફેંકી દીધી.

તેજસિંહે તરતજ તેની પાસે જઇ પોતાનો હાથ આપી ક્રોડાયો. ફેંકી દીધેલી તલવાર તેને પાછી આપી, રતનસિંહ તેજસિંહને ગળે લાગી રાઇ પડ્યો.

રતનપૂતને વળી રૂદન । વાંચનાર, હૃદય છે ત્યાં રૂદન પણ છે, હૃદય નથી તો શેવાનું પણ નથી.

રતનસિંહ-તેજસિંહ, હું હાર્યો. મારી તલવાર તમારીજ કને રાખે. તેજસિંહ-પુરૂષ હારતો પણ તથી જાને જીતતો પણ નથી. તે તો અગ્ર, અમર, અચળ છે. હજી એ તલવારનો મલો ઉપયોગ કરવાનો આકી છે.

રતન—ખાખું પ્રાપ્તિત ધોયા વગર જ પવાનો નથી.

અને વીરો આવી પહોંચતાંજ તેમને બધાએ વધાવી લીધા. રતનસિંહને મુખ્ય સ્થાન આપી, ડુર્ગોદજ તેમની જમણી બાજુએ બેઠા. આજનાજ પ્રસંગને અંગે તેજસિંહને ખીજ બાજુએ બેસાડયો. રતનસિંહે બેધપુરમાં રહી બાળ રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે રહેવા સ્વીકાર્યું. કાણે ક્યાં રહેવું, ક્યાં જવું તેનો બદોખરત કરી છુટા પ્રડ્યા.

કનકસિંહ

પ્રકરણ ૧૪

**બાકશાહનો ખીજવાટ,
અને તેની સખતહાર**

ઈનામતખાનની સરદારી નાચે નીકળેલી. ટુકડી ઝડપથી અડધેજ રસ્તે ઔરંગઝેબને મળી. સમાચાર મળતાંજ ઔરંગઝેબ લાલપીળે થઈ ગયો. હાથમાં આવેલી બાજુ મુઘાવી તે તેનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ. ચોક્કસ માસ એટલાં માણસ હાલ નહોતાં કે પાછાં તરત ને તરત બેધપુર પર ચડાઈ લઈ જવાજ. દિલ્હી જઈ રતનપૂતોનો તોર હલકો કરવા દુરસ્ત ધાયું. રતનસિંહની આ કપટ બળ હતી એમ ઇનામતખાનનું ધારવું હતું, ઔરંગઝેબ જન સ્વભાવનો સારી રીતે સમજદાર હતો તે આ જાળ પાથરવામાં રતનસિંહનો હાથ દશે એમ માનતો ન હતો. અનેક વાર રતનસિંહ તેને મળ્યો હતો અને તેને ઔરંગઝેબે પૂરો પારખી લીધો હતો. દિલ્હી પહોંચતાં બસુસ મારફત એ વિચારને ટેકા મળ્યો. બહુ તોફાન રતનસિંહના પુત્ર દરસિંહનું હતું એમ જાતગી મળી. રતનસિંહે કોર મરફી તે અખર પણ આવી મધ મોટું બરકર ઉજી કરવામાં ઔરંગઝેબ સાકાયો.

આતે ઉકેલવા ઔરંગઝેબને વિચાર મરવું કે મારવું એમ થયો હોય તેમ તેણે એક જંગલમાં જઈ ઉભું કરવા માંડ્યું. મારવાડ, મેવાડ, ટુંકમાં આખા રાજસ્થાન પર એના ડાળા હતા. વાતચીતમાં, કોઈવેળામાં, કોઈને ઠાકરડો તો કોઈને માત્ર જંગીનદાર એવી ઉભા આપનાર હાલિયાહે ઠાકરડાએને દખાવવાને પોતાનાજ સમાન એક દિલ્હીપતિની, નૃપતિની સામે જવાનું હોય તે મુજબ ૭૦ હજાર મણસોનું લશ્કર ઉભું કર્યું. બંગાળમાંથી અકબરને, કાશ્મીરમાંથી આઝીમને તથા દક્ષિણમાંથી મુઆઝીમને આ ઠાકરડાએ સામે લડવાને ઔરંગઝેબે બોલાવી લીધા. બંગાળ, કાશ્મીર, દક્ષિણને આમ આડકતરી રીતે ટુંક મુઠત માટે શાંતિ મળી. મરઠાએને બીજાપુરી વઝીરને મહાત કરવાનું કામ મુલતવી રાખવું પડ્યું, ને રાજસ્થાન લડાઇનું એક મોટું સ્થાન થઈ પડ્યું, પ્રથમ ગુસ્સો ચર્ચી મેવાડ પર કાઢ્યો. રાણા રાજસિંહે ઔરંગઝેબને ત્રણ કારણસર ઉકેરી મૂક્યો હતો, માટે તેના પર વેર લેવાની પ્રથમ જરૂર હતી ઔરંગઝેબે આખા દિલ્હીમાં જીજ્ઞાસા વેરાનાંખ્યો ને તેને અમલમાં મૂકવા રજપૂતોમાં પ્રથમ રાણા રાજસિંહને લખ્યું હતું રાજસિંહે એ કર આપવાનો નકારમાં જવાબ ના આપતાં ઔરંગઝેબને શીખામણના ખે બોલ લખ્યા હતા. કેટલીક જગાએ આડકતરી રીતે તેને ચાખખા પણ માર્યા હતા. ને છેવટના ભાગમાં મારી કને માંગના પહેલાં બીજા કનેથી ઉધરાવીને આવો એમ ટાણો માર્યો હતો. એક ઠાકરડાની આથી વધારે ઉદ્ધતાઈ શી હોઈ શકે? દિલ્હીપતિને શું સલાહકારની ખોટ હતી દિલ્હીપતિમાં શું કમઅકસલ હતી કે કોઈની સલાહ લેવી પડે? રાગની પ્રજા પ્રત્યેની ફરજ, ધર્મના (દીન) ઉંચા ધર્મની સમજ આપવે એક જંગીનદાર શકિતમાન! એ કેરી નાદાની, કેરી નાકરખાની! અકબર, જહાંગીરની રાજ્યનીતિની પ્રશંસા, ખુદ આલમ ગીર માટે વખાણના ખે શબ્દ પણ નહિ, ખુદાને એળખવાનો, ધર્મના મર્મનું સ્વસ્થ જાણવાનો, રાજ્યનીતિને સમજવાને ઇજારા રાખનાર ઔરંગઝેબનું આ કેવું અપમાન! વળી મારવાડ માટે રાખેલા ઉચ્ચ આશયને તોડી નાંખનાર દુર્ગોદાસની કુમકે ઉભા રહેવાનું અધિન આચરણ? કેવો જુદમ? અનૂરામા પૂરું ખુદ આદર્શક ખુદાવિદ્દ રૂપનગરની વીર બળોને પોતાની બેગમ બનાવવાની ખાચેશ રાખે તેમાં એક ઠાકરડો આડે આવે, આડે આવે તો ખેર પણ ખુદ તે ઠાકરડો તે બાળાનું હરણ કરી બાપ ને દિલ્હીપતિ, નૃપતિ ટમર ટગર બેચાં કરે, વીચે મોંએ, લીલા તોરણે પાછા ફરે!

અરે એક ઠાકરડાની આ કેટલી નાદાની, દેવી નાદરમાની યુને-
હગાર, નાદરમાન ઠાકરડા ખુદ આલમગીર વાલ્લાહને આમ અપમાન,
તારો મદ ઉતારી નાંખુ, મેવાડ તારાજ કરી નાંખુ. બસ એજ વેર
ઝેર ! ભુલમ ! સીતમ ! કતલ ! ખુન ! એ સીતેરં હજાર લશ્કરની
સરદારી તૈયરખાનને આપવામાં આવી હતી. ખુદ ઔરંગઝેબ પણ
અજમેર સુધી સાથે હતો. પહેલી લડાઈ પુષ્કર આગળ થાંજ
રજપુતોએ મુસલમાનોની બારી ખુવારી કીધી છતાં તેમની સંખ્યા
ખુદ નાની હોવાથી તેઓ જતે પણ મોટે ભાગે કપાઈ મુવા. પ્રસંગનો
લાલ લાઈ તૈયરખાન આગળને આગળ આવ્યો. પાંચ દિવસ અજમેરમાં
આરામ લઈ આછી તરફ ઔરંગઝેબે મેવાડ પર ચઢાઈ કરી. રજપૂ-
તની નાની નાની ટુકડીઓ મોટા લશ્કર સામે લડતાં પાછી હઠતી
નહિ. ઔરંગઝેબના મતનો સ્વીકાર કરવા કરતાં મરવુંજ તેમણે વધારે
પસંદ કીધું. રૂપા અને રૂંબા નામના બે વીરો 'ચુરા' આગળ આ
મહાન લશ્કરની આડે આવી ઉભા અને મુસલમાનોને ત્રાહિ ત્રાહિ
પોકરાવી અંતે પડ્યા. મંદળમદ, મંદસુર, જીરન અને ખીજા કિલ્લાઓ
મુસલમાનોએ ટુંક મુદતમાં હાથ કીધા. ધરતી ધ્રુજવા લાગી, કંપવા
માંડી, આકાશ ધમધોર દેખાવા માંડ્યું, વીજળીના ચમકારા ને કડાકા
થવા લાગ્યા, સમુદ્રોએ ઉમ, બથંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જળ, રથળ,
આકાશમાં સર્વત્ર અશાંતિ પ્રસરી રહી ને ગર્વા મેવાડનું, સીસોદીઆનું
ચિતોડ પડ્યું. ઔરંગઝેબ મલકાયો, છલકાયો, ઉદેપુર પર ધસારો
કર્યો. રજપુતોનો દેવ રૂઠ્યો હોય એમ દેખાવા લાગ્યું, મુસલમાનોની
જ્યાં ત્યાં ફતેહ થવા લાગી. વીર રત્નસિંહ ને દુર્ગોદાસ અકળાયા,
મુઝાયા. ઔરંગઝેબ ઉદેપુરથી પાછો ફરે એવો દુર્ગોદાસ રસ્તો લીધો.
ઝાલોર પર તેણે ચઢાઈ કરી, ઔરંગઝેબ તેની પાછળ પડ્યો.
દુર્ગોદાસ ત્યાંથી વિજય મેળવીને જોધપુર ગયો. પુરીદાર જાતિના
અસલ ગણાતા માલેકોના હાથમાં ઔરંગઝેબે જોધપુર સોંપ્યું હતું.
જેતપુર આગળ લડાઈ કરી તેમને મહાત કરી ઔરંગઝેબને. પુરીદાર
જાતિને જોધપુરની ગાદી આપવાનો વિચાર જમીનદોસ્ત કર્યો. (જેઠ
સુદ ૧૩ ૧૭૩૬ સંવત્)

આછી તરફ વીર રાજસિંહ દુસ્મનના હળને હંફાવવા આરા
વલ્લીના કુંભરોમાં બગીરર પ્રજ્વળ કરી રહ્યા હતા, અમુક દેહ,
કિલ્લો ગુમાવ્યો તો તેની તેને પરવા નહોતી, રાજ્યસત્તા, રાજ્યલોભ

અધિકાર કશાની તેને પરવા નહોતી, પણ રજપૂતનો ટેક સાચવવાને હિંદુ ધર્મને નષ્ટ થતો અટકાવવાને પ્રત્યેક રજપૂતને પ્રાણુની આહુતિ આપવી પડતી હોય તોપણ અરતુ. તેની તેને કનવાર ન હોતી. અકબરે હિંદુના યધને હિંદુ ધર્મને શિશિલ કરવા પ્રયત્ન આદર્યો હતો, ઔરંગઝેબ સત્તાથી, અધિકારથી, જબરદસ્તીથી તેનું નિકંદન કહવા સમુદ્ભવન કરી રહ્યો હતો. પ્રતાપ, અકબર સામે અડગ રહ્યો, રાજ સિંહ, દુર્ગોદાસ ને શિવાજી ઔરંગઝેબ સામે અચળ રહ્યા.

જંગલમાં મંગળ કરતી, ઉછરેલી કેટલીક બીલ જાતિઓને પણ પાને રેઢાવી રાજસિંહે પોતાના તરફ ખેંચી લીધી ને તે પોતાનાં તીરકામમાં લઈ રાજસિંહની કુમકે હિંદ માટે, ધર્મ માટે, પોતાને જીવ આપવા, બેગ આપવા ઉભી રહી.

ઔરંગઝેબે મંડળગઢ ચિતોડગઢ જિલ્લાના સમાચાર મળતાંજ રાજસિંહે પોતાના સરદારોની એક સભા બોલાવી. ઉદ્દેપુર પર ચડી આવતા બાદશાહને શી રીતે મહાત કરવો તે માટે સલાહ પૂછી. પોતાપોતાના અભિપ્રાય આપે તે પહેલાં સઘળાએ રાણાનો પોતાનોજ અભિપ્રાય માગ્યો.

રાજસિંહ—દુશ્મનનું દગ મોડું છે પણ તે આપણી સામે આવે ને આપણે પૂક બતાવીએ તો તે રજપૂતનું લક્ષણ નથી, માટે સારામાં સારું રથાન લઇ તેની આવવાની રાહ જોવી.

પ્રધાન દયાળશા—અન્નદાતા, એ વખત હવે વીતી ગયા. રજપૂતોએ રજપૂતાઇ બતાવવામાં બાકી નથી રાખી. દુશ્મન પોતાનાં બળ પર આધાર રાખીને આવતો હોય તો આપણે પણ તેમજ દરવાજાં પાછી પાની દરેએ એમ નથી પણ ગમે ત્યારે લાગ આપે તો તેતો છગ, કગ, કપટ ગમે તેમ ઉપયોગ કરવાનો માટે આમ તેની સામે મેદાન પડવાની જરૂર હું જોતો નથી.

રાજપુત જીમસિંહ—મારો પણ એજ અભિપ્રાય છે. થોડીકવાર બધા અપચાપ થઈ ગયા. એક તરફ રાણાજી તથા બીજી તરફ દયાળશા પ્રધાન. રાણાજીની કદાચ વિરુદ્ધ મત આપણે ને તેમને નાપસંદ પડે તો શું ? આખરે શુક્તાસિંહનો વંશજ શુક્તાવત સરદાર ગરીબ-દાસ ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો. અન્નદાતા. રજપૂતો પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં ડેમ ડરે છે તે હું સમજી શકતો નથી. અન્નદાતા સલાહ પૂછે છે તો તેમાં જવાબ આપવામાં કંઈપણ જાતની ઉદ્વેગતા હું જોતો

નથી. રજપૂતનો ટેક સાચવવો એ આપણું કામ છે પણ તે સાથે દુશ્મનનાં લશ્કરની સંખ્યા તરફ દુર્લક્ષ આપવામાં સાર નથી. ઔરંગઝેબનો અશય ગમે તેમ કરી, લાખોનો જન જય તો તે સહન કરી, આપણને હરાવી, આપણને એની મરજી મુજબ ન્યાયવાનો છે. એ હાલ કાવેલો છે, એને લશ્કરનું જોર છે તો બળ સામે કળ વાપર્યા વિના આપણો શુક્રવાર વળવાનો નથી. બળ વાપરતાં મહાત્મ્યનું અથવા કમોતે મરવું આરાવલ્લીના કુંગરોને આપણાં રક્ષણ માટે આગળ કરી, કુદરતની મદદ લઈ ઔરંગઝેબને લશ્કરને યોગ્ય જ્ઞાસન આપવું એમાંજ મજા છે. સામા થતા આવશે તે વખત આપણે કંઈ પૂઠ જતાવવી નથી. એ આપણી ખીણમાં નીડરતાથી ધસી આવતા ઔરંગઝેબને આવવા દો અને લાગ આવે એનાપર તુટી પડો. તાપથા ત્રાસ પામી, દુકાળથી પીડાઈ રાતને સમયે જંગલી પશુઓના ભોગ થઈ એના લશ્કરને મરવા દો અને માફ કેલવું અનુદાતા તેમજ આ સલાનાં પ્યાનમાં ઉતરવું હોય તો આપણા લશ્કરને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાંખો.

આરાવલ્લીના ઉંચા શિખર પર કુંવરાં જ્યસિંહની સરદારી નીચે લશ્કરના એક ભાગને રાખી, દુશ્મનનું આગમન થતાં તેના પર મારો ચક્રાવવાનું તેને સોંપો. ગુજરાતમાંથી વધુ મદદ મળતી અટકાવતા કુંવરાં બીમસિંહને પશ્ચિમ દિશા તરફ મોકલી આપો. દુશ્મનો પાછા ફરે, નહીં તેને અટકાવવા, દલકા કરવા, લશ્કરના મેટા ભાગ સાથે નેનની ખીણ આગળ અનુદાતા જાને પડાવ નાંખો, આરાવલ્લીના એકેક કુંગર ટેકરી ખીણ બાંધથી આપણે માલોતગાર ધીએ તેનો પૂરે પૂરો લાભ લઈ, દુશ્મનના દવાઈ કિલ્લાને જમીનદોસ્ત કરી નાંખો. અકબરના સમય કરતાં ઓછો ખારીક આ સમય નથી. આપણને લાભ એટલોજ છે કે અકબરની ધર્મનીતિ, તેમજ રાજ્યનીતિનું પરિણામ કેવું માફું આવશે, આર્યધર્મ ધીરે ધીરે સાવ નષ્ટ થઈ જશે એ બેઠ માત્ર રાણા પ્રતાપસિંહજી અને આપણા મેવાડ બાંધઓજ સમજી શક્યા. ખીજા બધા નરેશો અકબરની એ નીતિમાં અંજન ગયા, એની ચતુરતા ભોગ થઈ પડ્યા. એમની શુધ્ધિનું તેજ આપું પડી ગયું, સ્વાર્થ સિદ્ધિમાં ધર્મોભમાન, દેશભિમાનનું નામ નિશાન રહેશે નહીં તે તેઓ વીતરી ગયા. ઔરંગઝેબની નીતિ આપણને લાભ દાંથી છે. ખીજા રજવાડાઓ પણ આપણી કુમકે દબા રહેશે અને

અને આપણે આખરે 'ફાવીશું'. હિંદને માટે તો અકબર કરતાં ઔરંગઝેબ ઉત્તમ રાજ્ય કરતો ગણાય. આપણે ખીજે આરો નથી મરવું કે મારવું એજ સવાલ છે, ભારતને મુસલમાન ધર્મમાં ફેરવવાની બાદશાહની મુરાદ છે, અને નરવીર પ્રતાપની માફક આપણે અને આપણી તલવાર એજ આપણો જવાબ છે.

દિવાનજી દયાળશાહે તથા કુંવર લીમસિંહે આ વિચાર વધાવી લીધો અને રાજ્યાએ પણ પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો.

ઔરંગઝેબે શાહશાહ અકબરની સરદારી નીચે પોતાના લશ્કરને આગળ ચાલતા હુકમ આપ્યો. ઉદેપુર જવાના ત્રણ માર્ગ હતા. (૧) ઉત્તર તરફ દેશવાડા (૨) મધ્યમાં દેવારી (૩) નેનની ખીણ.

ઔરંગઝેબ જાતે દેવારી આગળ ચોખ્યો ને ઉદેસામર તળાવ આગળ પોતાની છાવણી નાંખી. અકબર ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો માર્ગમાં કે ઇપણુ તેને આડે આવ્યું નહિ. મહેલો, સુત્રધી પુલોથી બહેલી રહેલા બગીચાઓ નિર્મળ પાણીથી ભરાયલાં તળાવો એક પછી એક આવવાં સાચ્યાં પરંતુ કોઇપણ જાતનો ઉત્સાહ તેથી થતો નહોતો. એ વસ્તુની કદર કરનાર એક પણ મનુષ્ય ત્યાં નજરે પડ્યો નહિ. અકબરે અહીં-આજ પોતાની છાવણી નાંખી શાંતિનું ત્યાં સામ્રાજ્ય રચવાનું હતું. પોતાના બાદશાહનું ધર્મનું રહસ્ય સમજી ગયા હોય, આવી વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવાનો ખુદા તાઅલ્લાએ તેમને એકલાનેજ આપ્યો હોય, હિંદુઓનાં નસીબમાં આવું ભોગવવાનું ના હોય એમ ધારી, મનમાં માની, મુસલમાન સરદારો અને સિપાઇઓ એશ્વચારામમાં પડ્યા, પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનવા લાગ્યા. કોઇ નિમાઝમાં તો કોઇ મેજબાનીમાં, કોઇ શરબમાં તો કોઇ ખાખમાં, કોઈ નાચરંગમાં તો કોઇ શેતરંજમાં તલ્લીન થઈ ગયા. રાજસ્થાનના ઇતિહાસકાર મહાન્ ટોડ લખે છે તેમ પાટકાનાં ઘરમાં છાનામાના પેસી ચોરી કરવા આવેલા, જાતે ભર નિદ્રામાં પડ્યા ને ઉપરથી તીરકામદાં ને તોપના ગોળાનો મુસળચાર

વરસાદ પડવા માંડ્યો. ઇઈ દિશામાંથી આવે તે જાણુવા, જોવા, નજર આડી તેડી જાય તે પહેલાં તો નજર નાંખનાર બિચારો જમીન દોસ્ત થઇ જાય. સરદારો, સિપાઇઓ ગભરાટમાં પડ્યા. દિલ્હીપતિનાં લશ્કર જોડે મળી જવાનાં વિચારથી ચક્રાવળા અકબર દેવારી તરફ વળ્યો પણ રાજાનાં લશ્કરે તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો. આખરે ગોગુંડાનાને માર્ગે મારવાડ તરફ જવાનો તેણે વિચાર કર્યો, અમલમાં મૂકતાં ફસાવ્યો, મોટી ખીણમાં થઇ આગળ ચાલ્યો તો મારૂપ પડ્યું.

કે રસ્તાની વચ્ચે મોટાં મોટાં ઝાકનાં થડ, ડાળીઓ, કાંટાઓ નાંખી બીલ લોકોએ મર્ગ બંધ કરી દીધો હતો. પાછા ફરતાં ખીણમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ જયસિંહે બંધ કરી દીધો હતો. આ રીતે ખીણના બન્ને દરવાજા બંધ થઇ ગયા. તીરકામઠાંની પાછી વૃષ્ટિ થવા માંડી. મરવા સિવાય ખીણ એક પણ બારી નહોતી. અકબરે સંધિ કરવાને કાસદ મોકલ્યો. સંધિ પત્રમાં લડાઈ હમેશને માટે મંધ રાખવાનું બાદશાહને સમજાવવાનું તેણે માથે લીધું, અને ભથ્થા જયસિંહે એનાં વચનમાં વિશ્વાસ રાખી જિલવારાની ખીણને માર્ગે, વળાવા આપી અકબરને જવા દીધો. જયસિંહની સાથે ગરીબદાસ કે દયાળશા હોત તો આ વખત આવતે નહિ, ને અકબરને ઔરંગઝેબને મળવાનો, પિતાનું મોં જોવાનો વખત પણ આવતે નહિ. પરંતુ અકબરની આ સ્થિતિ જોઈ નરમ હૃદયના જયસિંહનું મન પીગળ્યું ને તેણે સંધિ કરવા હા પાડી.

દિલેરખાનની સરદારી નીચે મુસલમાનોનું ખીણું લશ્કર અકબરને કફેડી સ્થિતિમાંથી બચાવવાને 'દૈસારીની ખીણ'થી નીકળ્યું. કંઈ પણ જાતની હરકત વગર આગળ ચાલ્યું ને એક આડી અવળી ખીણ આગળ આવી પહોંચ્યું. રૂપનગરના સરદાર વિક્રમ સોલંકી તથા ગનેરાના ઠાકોર ગોપીનાથે તેમની બરાબર ખબર લઈ નાંખી અને મુસલમાન લશ્કરને તારાજ કરી નાંખ્યું.

ત્રીજું લશ્કર ખુદ આલમગીર બાદશાહની સરદારી નીચે, અકબર ને દિલેરખાનની બહાદુરીનું રાહ જોતું દેખારી આગળ ઊંચણી કરી પડ્યું હતું. શાહજહાં આઝીમ પણ બાદશાહની જોડેજ હતો. ધૂળના ગોટા ઘોડાની ખરીઓના અવાજ, લશ્કરના માણસોના ધોંધાટ વગેરે કાને અથડાતાં અકબર ને દિલેરખાન વિજયની માળા પહેરી આવે છે એમ બાદશાહને બ્રાન્તિ થઈ. ભરમ થોડી વારમાં ખુલ્લો થઈ ગયો અને દેખારી આગળ ઔરંગઝેબ ઘેરાઈ ગયો. ઔરંગઝેબે ગમે તેમ રસ્તો કરવા ધાર્યો. બધી દિશા વારા ફરતી અજમાવી જોઈ પણ પ તો લાગ્યો નહિ.

ઉદેપુરની વતની હોવાનો અથવા તો મેવાડના રાજ્ય કુટુંબ જોડે સંબંધ હોવાનો ખોટો ખ્યાલ આપતી, ઉદેપુરનું ખોટું નામ ધાંધુ કરતી ઔરંગઝેબની 'સીરકાઝીઅન' એગમ ઉદેપુરી આ લડાઈ વખતે તેની સાથે આવી હતી. પોતાના રસાલા સાથે નિર્જય-પણે તે મંઆનામાં બેસી લટાર મારવા નીકળી પડી હતી એક

ખીણુ આગળ તે તથા તેનાં માણસો ઘેરાઈ ગયાં. રાણા પાસ તેને લઈ ગયા ને તેણે ચોખ્ખ સન્મનથી તેને પોતાની પાસે રાખી. ખુદ ઔરંગઝેબ પણ એજ મુજબ સપડાઈ ગયો હતો ને વધુ દિવસ તેને એમ ટટળાવ્યો હોત તો તે અને તેનું લશ્કર બુખમરાથી સ્વધામ પહોંચી જતે ને સમસ્ત હિંદને મુસલમાન ધર્મમાં વટલાવવા ઔરંગઝેબને ખીજે અવતાર લેવો પડતે પણ રોજસિંહે દયા ખાઈ તેને જવા દીધો તથા તેને સહીસલામત પહોંચાડ્યા પછી બાદશાહની બેગમને પણ એક રસાલા સાથે વિદાય કરી. રજપૂતોને ભલા અને ભોળા ઇતિહાસકારોએ કહ્યા છે પરંતુ હારની બાજી હોય તે વખતે કેસરીઆં કરવાં, જોહાર કરવાં, મહેલ વગેરેને રાજગાવી મૂકવા અને જીતની બાજી આવે ત્યારે તેનો પૂરો લાભ ના લેતાં, દયાનો માનની લાગણી બતાવવી એ તેમની હોશિયારી પર વારી જવાનુંજ મન થાય છે. એક વિકરાળ પ્રાણુ, હિંસક પણ જેમ આપણા પર તરાપ મારવા આવે ને ફાવે તો જીન લે ને ના ફાવે તો નાસવા માંડે યા દયા માગે ને તે આપવામાં આવે તો ખરેખર એનાથી વિશેષ મૂર્ખતા શી હોઈ શકે ? એ પ્રાણીને સારાસારનો વિચાર હોતો નથી, મનુષ્યજાતની ઉચ્ચ લાગણીનું તેને લાન નથી, તેની દયા લાવવી એ આપણી તદખીર નાંશ કરવા, આપણી ઇંદગીનો અંત લાવવાનો પરવાનો આપવા બરાબરજ છે. રાજ્યનીતિમાં એક માણસે એમ જૂલ કરી હોય તો અસ્તુ પણ આ તો પેટી દર પેટી વારસામાં મળેલી રાજ્યલક્ષ્મી સાથે આ રાજ્યનીતિ પણ ઉતરી આવેલી જેતાં વાચકનાં હૃદય ચીરાય, તેના જીવને કચવાટ થાય, લખનાર કંઈણ હેયાનો માણસ કહેવાય એ પણ વાંચનાર અને લખનારનાં કમભાગ્યજ. રાણા રોજસિંહ એજ સ્થિતિમાં મૂકાયા હોત તો ઔરંગઝેબ તેને છોડતે ખરો એ વિચાર માત્ર પણ કરવો એ મૂર્ખતા છે. આવી ઉચ્ચ લાગણી બતાવ્યા છતાં પણ ઔરંગઝેબે શું કર્યું ? હિંદુ ધર્મની સામેની લડાઈનો અંત આણ્યો ? નહિજ. 'ટાંડ' લખે છે તેમ તે સ્વાર્થપરાયણ થયું. એજ મોટામાં મોટો ગુણ સમજતો હતો. ખીજી વાર તેણે હુમલો કર્યો ખરદારો પણ આ ખૂનખાર લડાઈમાં પડ્યા. ઔરંગઝેબના હાથી ઘોડા તેમજ ખીજી ઘણી વસ્તુઓ રાણાના હાથમાં મોહકીમ અને શુક્રતાવત સરદારોની બહાદુરીને લાંબે આવી. ખુદ દિલ્હીપતિનો વાવટો પણ રજપૂતોના હાથમાં આગ્યો.

ઔરંગઝેબનો મોટો શાહજાદો મુઆઝીમ આ સમયે દક્ષિણમાં મરાઠાઓની સાથે લડવામાં શેકાયો હતો. રજપૂતો સાંથની લડાઈ માંડી ના વાળતાં, મરાઠાઓની જોડે લડવાનું, મુલતવી રાખી, ઔરંગઝેબે મુઆઝીમને પાછો બોલાવ્યો અને મરાઠાઓનો પગ તેણે દક્ષિણમાં મજબૂત કર્યો.

અજમેરથી બાદશાહે વધુ લોકર પણુ બોલાવ્યું, પરંતુ વીર જયમલ્લના વંશજ શામલદાસે તેને આખાવીખા કરી નાંખ્યું તથા ચિતોડ અને અજમેરના લોકરને એક થવાનો, ખીજ ક્ષેત્ર પણુ રીતે મદદ કરવાનો હેતુ હવામાં ઉડી ગયો. ઔરંગઝેબને ચિતોડમાં રહેવામાં પોતાના જીવને જોખમમાં મૂકવા જેવું લાગ્યું અને તોતારાત રજપૂતોની સામે મેદાન પડવાનું કામ પોતાના શાહજાદા આઝીમ અને અકબરને સોંપી મેવાડની જમિ છોડી તે અજમેર પલાયન કરી ગયો.

આં જઈ બાર દબર માણસ લઈ ખાનરોહીલાને ચિતોડ તરફ જવા તથા શાહજાદાઓને મદદ કરવા ફરમાવ્યું. રોહીડ સરદાર શામલદાસે તેને પુ. મંડળ આગળ હાર ખવરાવી પાછો અજમેર તરફ હાંકી મૂક્યો.

રજપૂતોનો એક ભાગ લઈ ગુજરાતમાંથી બાદશાહને મદદ મળી શકે નહિ એ ઉદ્દેશથી ગયલા બીમતિંહે પણુ કાઢી રીતે મુસલમાનોને હુકાવવામાં ન્યૂનતા રાખી નહોતી. ઇંડર અને જીરનગર તેણે જીતી લઈ પાટણ પર એકાએક ધસારો કર્યો, બાદશાહ તરફથી નીમાયત્તા સુખાને હરાવ્યો તથા પાટણ હુટ્યું. સિદ્ધપુર વગેરે જીત્યા ગામે પણુ હુટ્યાં. રજપૂતાઇનો વાવટો ફરકાવતો, હિંદુ ધર્મનો ડંકો વગાડતો તે સુરત સુધી ધસી આવ્યો પણુ રાણાએ દુરમ્મ તરફ દયા બતાવી તેને પાછો બોલાવી લીધો.

ઉદેપુરના દિવાનજી દયાળશાની સરદારી નીચે એક રજપૂત લોકર માળવાના પ્રદેશ પર ધસ્યું ને તેણે તેને ઉત્તર કરી નાંખ્યું. સારંગપુર, દેવાસ, સરોજ, મંડુ, ઉજ્જૈન, ચંદેરી એક પછી એક તેણે હુટ્યાં અને કંઈકને જનથી બેચન કરી નાંખ્યા, રણમાં શેળી દીધા. ઔરંગઝેબની નેદારીથી ત્રાસી ગયલા, ચીદમ્મ રહેલા, ગુરુ થયલા દયાળશાએ ઔરંગઝેબની નીનિને અદણુ કરી દરેક ઠેકાણે મુસલમાને. પર રેર વર્તોવો, કાઝીઓને, મોક્તરીઓને અવળે હાથે બાંધી તેમની દારીઓ મુંડાવી નાંખી. ફરાનને કુવામાં પથરાવ્યાં. દયાળશાની

આ રીત રાડા રાજસિંહને પસંદ પડી નહિ. તેને પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો. વેર ભાવથી બળી રહેલો દયાળશ્યા વિનયમાળા પહેરી, ચિ-તોડ આગળ કુંવર જયસિંહને મળ્યો. શાહઝાદા આઝીમ સાથે એક ખૂન-ખાર લડાઇ થઇ, ને ચિ-તોડ પર એક વાર વિનય પામેલા શાહઝાદાને જરા પણ કાવટ આપ્યા વગર રણથંભોર સુધી પાછો નકાડ્યો. ચિ-તોડગઢ, મંડળગઢ રજપૂતોએ પાછાં લઇ લીધાં.

મેવાડ પર વગર વાંકે ચઢાઈ કરવાનું ઔરંગઝેબને પૂરેપૂરું પ્રાયશ્ચિત મળ્યું અને અસંખ્ય માણસોનાં બોગ અપી તેને તેમજ તેના શાહનવાઓને મેવાડ છોડી નાસી જવું પડ્યું.

પ્રકરણ ૧૫

વાવે તેડું લથે

મેવાડ જીતવાના વિચાર માંડી વાળી, ઔરંગઝેબે મારવાડ તરફ પોતાનું લક્ષ દોર્યું. અકબર અને તેમજ ખાનની સરદારી નીચે લશ્કરને તે તરફ રવાના કર્યું. સિતેર હગ્ગર માણસનું લશ્કર ઉઠું કરી અકબર ને તેમજ મેદાને પડ્યા.

રજપૂતોનું લશ્કર શાંત બેઠું નહોતું. કોઈ દુકડીએ ઝાલોરનો કબજો કર્યો તો કોઈએ 'સિસોના' જીતી લીધું. અસંખ્ય મુસલમાન સિપાઇઓને તેમણે જમીનદોસ્ત કર્યા અને તે દગેદગ થઇને પડ્યા. અજિતની આણુ વર્તાવતા આગળને આગળ રજપૂતોવધ્યા. રાડોડોનું બનેલું લશ્કર ઈંદ્રલાણુ અને દુર્ગોદાસની સરદારી હેઠળ ગોડવાર આગળ આવ્યું. રાણા રાજસિંહે પોતાના કુંવર બી સિંહને તેમની મદદે મોકલી આપ્યા ને સીસોદીઆ અને રાડોડનું લશ્કર બીમસિંહની સરદારી નીચે એકત્ર થયું અને દુરમનની રાહ બેટું ખડે પડે ઉઠ્યું.

મધ્યાહ્ન થયો ને બન્ને લશ્કર એક એકની સામું 'નાડોડ' આગળ આવી ઉભાં. સીસોદીઆ અને રાડોડની તલવાર બાદશાહી લશ્કરની તલવાર સામે ચમકવા માંડી. રજપૂતો, થયજા જયતું રમરણુ કરતા, હરહર મહાદેવ બોલતા, ઉત્સાદથી લડતા મંડ્યો. મુસલમાનો મુઠીબર રજપૂતોએ આપેલી શિક્ષસ્તથી ગુસ્સાના આવેશમાં દીનદીન બોલારતા, દુરમન પર ધસ્યા. બેમાંથી કોઈ એકને મચક આપવા દેતું નહોતું. બન્ને બાજુએ અવારનવાર માણસો પડવા માંડ્યા. પણ તે

તરફ કોઈ લક્ષ્ય આપતું ન હતું. દુરમનને શી રીતે હરાવવા તે તરફજ સૌનું ધ્યાન હતું.

રજપૂતોનાં લશ્કરની રાખી બાબુ પર દયાળશા, તેજસિંહ, ધર્મ-સિંહ અને ગરીબદાસ હતા. પાંચ છ કલાક કોઈ પણ જાતના નીકાલ વગર નીકળી ગયા એમ સમજી તેજસિંહ દુરમનના દળમાં ધસ્યો. ત્રણ વીરો પણ તેની પાછળજ આવ્યા. માણસોને પણ પોતાના સરદારો પાછળ આગળ વધવું પડ્યું. કાપાકાપી શસ્ત્ર ચઢી, તેજસિંહ વગેરેની રંગે હાહાકાર વર્તાવી દાઢો. માર્ગમાં આડે આવનારને શાસન આપી, જમીનદોસ્ત કરી મુસલમાનોની જમણી બાજુને તેણે નખણી કરી નાંખી. મુસલમાનો ગભરાટમાં પડ્યા કાલે તેમ નાસવા લાગ્યાં ને એ ભાગ પર સંપૂર્ણ વિજય મેળવી ચારે વીરો પાછા ફર્યાં મુસલમાન લશ્કરનાં ચારસો પાંચસો ઊંટ રજપૂતોના હાથમાં આવ્યાં. આટલા બધાં ઊંટોને તરતને સમયે ફર્યાં રાખવાં તેના વિચારમાં વીરો પડ્યા ને ગરીબદાસે મુસલમાનોનાં આખાં લશ્કરને ગભરાટમાં નાંખવા એક અજબ યુક્તિ શોધી કાઢી. પ્રત્યેક ઊંટ લેખે એકેક મસાલ વળગાડી દાઢી અને તેને સળગાવી મૂકી ઊંટોને એકદમ છોડી મૂક્યાં. મુસલમાનોના લશ્કરમાં તેમજ હાજીમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. આ ગભરાટનો લલ લઈ રજપૂતો તુટી પડ્યા ને મુસલમાન લશ્કર નાસવા માંડ્યું. આ નાસવાગમાં પણ તેમની મોટી સંખ્યા રણમાં રેળાઈ ગઈ.

શાહજાદા અરબને આ ધર્મ વિરુદ્ધની લડાઈ ધર્મ વિરુદ્ધ બાસવા માંડી. આવા વંશ રજપૂતોને ધર્મને નામે પોતાની વિરુદ્ધ ઉસ્કરવામાં તેને બાદશાહની મૂર્ખતા લાગી. શી રીતે તેનો અંત આણવો તેના તે વિચારમાં પડ્યો. તૈયરખાનને બોલાવી તેની જોડે મસલહત કરી રજપૂતોને સંધિ કરવાનું કહેણ મોકલ્યું તેમજ દુર્ગાદાસને સંધિના ફેલકરાર નકડી કરવા મળવા આવવા સૂચના કરી.

રજપૂતો માંહેમાંલ પ્રથમ તો વિચાર કરવા બેઠા. કેટલાએક સંધિની વિરુદ્ધ પડ્યા તો કેટલાએક મુસલમાનો પાછો દગો રમશે તે કારણથી દુરમનના તંત્રમાં જવાની સામા થયા, તો થોડાક દુર્ગાદાસ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેશે એ કલ્પનાથી બે મત થયા. દુર્ગાદાસનો જેમને પૂરો અનુભવ હતો, ઔરંગઝેબનાં દરબારમાં જેએ એની જોડે હાજર હતા, પ્રાણાન્તે પણ અનિતસિંહ ને ઊગારવા જે મહેનત તેણે લીધી હતી, બાદશાહનો ખોફ પોતાનાં

માથા પર વહોરી લીધો હતો, ખુદ જોધપુરની ગાદી પણ પોતાના ટેક આગળ, ફરજ આગળ, ધર્મ આગળ તૃણસમાન ગણી હતી એમ જોએને ખબર હતી તેઓનો વિશ્વાસ દુર્ગોદાસમાંથી ડગ્યો નહોતો. દુર્ગોદાસમાં ખીળઓનો અણુવિશ્વાસ જોઈ તેઓ રાતાપીળા થઈ ગયા. રત્નસિંહ દુર્ગોદાસની વિરુદ્ધમાં હતા. રાજ્યલોભી રત્નસિંહે તેની કિંમત પોતાની શુદ્ધિ મુજબ આંકી. વળી રજપૂતના ટેક માટે મરણ સુધી લડવા તૈયાર થયા હતા પણ દુર્ગોદાસ તથા તેજસિંહે એને જે થાપ આપી હતી તે મરણ પર્યન્ત તે વીસર્યો નહોતા. તે પોતે જઈ શકે એમ નહોતું કારણ કે મુસલમાનો તેમને જીવના કાઈ પણ રીતે છોડતેજ નહિ.

રજપૂત સૈન્યમાં બે પક્ષ પડ્યા, રજપૂતોનું તપોળળ એકું થતું હોય તેમ તેનાં ચિહ્ન દેખાવા લાગ્યાં. દુશ્મનના વિજયના પડવા પડવા લાગ્યા, અત્યાર સુધી દાખવેલું શરાતન, દેશાભિમાન, ધુળધાણી થવા લાગ્યું હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. દુર્ગોદાસના પક્ષમાં કુંવર ભીમસિંહ, દિવાનજી દયાળશા, ગરીબદાસ, ખુદ રત્નસિંહનો પુત્ર ઇંદ્રસિંહ વગેરે વીર મોટા સરદારો હતા. રત્નસિંહના પક્ષમાં તેના પોતાના કેટલાક હજૂરીઆ અને ખીળ નાના સરદારો હતા. એક પક્ષ દુર્ગોદાસને મોકલવાની હઠ લઈ બેઠો ત્યારે ખીળે તેની તદ્દનજીવિરુદ્ધ પડ્યો વિરુદ્ધ પક્ષ નાનો હતો, બહુ સખળ નહોતો છતાં પણ તેના વિચારને તરછોડી નાંખી કામ કરવા મોટા ભાગ રાજ નહોતો, દુર્ગોદાસ જાને પણ એમ કરવા તૈયાર નહોતા. થોડીક વાર સુધી તેના પોતાનાંજ સ્વાર્થની વાત થતી હોવાથી તે તે ગુપચુપ બેસીજ રહ્યા. વાત વધી ગઈ ને બોડ્યા વગર ચાલે એમ નથી એમ સમજી બોલી ઉડ્યા.

“મારે લીધે ભાઈઓમાં કુસંપ થાય સીસોદીયા અને રાહોડનું ઐક્ય તુટી જાય, અત્યાર સુધી જે મારા બંધુઓ આપણા ટેક માટે રણમાં રાજાયા, તેમના કુટુંબ નિરાધાર થઈ ગયાં એ સર્વ મિથ્યા જાય એવું જોવા હું ઇચ્છતો નથી. દુશ્મન દગો રમશે એ વાતને આગળ કાઢી પેટની ખરી વાત બહાર નીકળતી નથી એ જોઈ હું વિરમય પામું છું. રજપૂતો પોતાનાજ બંધુઓ જોડે એટલા ઉંડા ઉતરી શકે છે ને દુશ્મનો જોડે લક્ષાઈ જનાવતા અને આખરે થાપ ખાતા પાછા દહતા નથી એ થોડું શોચનીય નથી. હું એકલો જઈ કંઈ લાભ ખાતી જઈશ એવલાજ વિચારને માત્ર સ્થાન આપો છો.

પરંતુ ખુદ બાદશાહ અને તેના માણસોની મારા પર કરડી આંખ છે તે તો જોતા નથી. અસ્તુ ગમે તેમ હો પણ શાહઝાદા અકબરે કહેણ મોકલ્યું ને આપણામાંથી કોઈ પણ જરો નહિ તો આપણે તેમનાથી ડરી ગયા છીએ એમ તેઓ સમજશે. સ્વાર્થને વહાલો કયો હોત તો આ વખત આવતે નહિ. મરણ પર્થન્ત વહ લો કરશું નહિ એટલી મારી તેમજ તમારા સર્વની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા હશે તો બસ. શાહ-ઝાદાને મળવામાં હું કોઈ પણ નીતની મોટાઇ સમજતો નથી ને કોઈની પણ ઇચ્છા વિરુદ્ધ હું તેની પાસે જવા માંગતો નથી. જેઓ મને મોકલવા માંગતા હોય તેણે જીદમાં આવવા જરૂર નથી, નિર્જીવ બાબત માટે માંહોમાંહ લડી આપણો પક્ષ નિર્બળ કરવાની આવશ્ય-કતા નથી, અને આ રીતિએ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ યથઃ શકવાની નથી. વિરુદ્ધ પક્ષ આ માર્મિક વચનોથી બંધાયું, દુસ્મન દગો રમી ના બળ એ હેતુથી એક નહિ પણ વધુ માણસોને તેની છાવણીમાં મોકલવા નક્કી થયું. મોટા સરદારો તેમજ કુંવર વગેરે દમાનો અણસારો ચતાંજ તુટી પડવાના આશ્ચર્યથી પોતાના સૈન્યને તૈયાર રાખી ઉભા ને દુર્ગોદાસ પચીસેક વીરોને લઈ અકબરની છાવણીમાં ગયા.

દુર્ગોદાસ આવતાંજ શાહઝાદાએ તેને યોગ્ય માન આપી તેને પોતાની પાસે બેઠક આપી. જમણી બાજુએ દસ મુસલમાન સરદારો અને તેની સામું દસ રજપૂત વીરો બેઠા. બાકીના માણસો તંબુની બહાર દુસ્મનની હીલચાલ જોવા ગોઠવાયા.

અકબર—ખુદાતાઅલા કરે ને દુનિયાને ખતાવી આપું કે બધા મુસલમાનો કંઈ ચૈરંગઝેબના વિચારના નથી. દુર્ગોદાસજી, કુરાને સ્પરીક્ષના કરુમ ખાદને હું કહું છું કે કોઈ પણ જાતનો દગો રમવા હમારી ઇચ્છા નથી માટે બચ હોય તો કાઢી નાંખશો.

દુર્ગો—બચ હોત તો હમે અહિં આવતેજ નહિ. વહેમ હશે તો શાહઝાદાએ લીધેલા કસમથી નીકળી ગયો. હિંદુઓ અને મુસ-લમાનોની આ બેહુદી લડાઈનું પરિણામ બાદશાહ સમજતા નથા તેથી હમે લાચાર છીએ. તમારામાં જેઓ સમજે છે તે બાદશાહ આગળ જીલ ઉપાડી શકતા નથી.

અક.—તમારું કહેવું સત્ય છે. દુર્ગોદાસજી, હું આ લડાઈથી ચાકી ગયો છું.

દુર્ગો.—“તો બસે થાક ઉતરે ત્યારે હમને કહેણ મોકલજો. હમે તો દર ધડી ને પળ તૈયારજ છીએ.” અકબર તો તેની સામુંજ નોઈ રહયો.

તેજરખાન—તીર નર, શાખાસ. શાહબદાની કહેવાની મનલગ્ન એ છે જે આ લડાઇનો હંમેશ માટે અંત આણવો જોઇએ.

ફ.—તે વાત હમારી મુનસફી પર નથી. બાદશાહને તમે સમજાવી શકતા હો તો હમારી તેમાં ના નથી. લડાઇનું કારણ અમે નથી આપ્યું.

અક.—તમે શી સરતે સંધિ કયૂં કરશો ?

દુર્ગા.—હિંદુ ધર્મની આડે જરા પણ આવવું નહિ. નવો કર નાંખ્યો છે તે કાઢી નાંખવો. હમારાં તીર્થોને જરા પણ અપવિત્ર કરવાં નહિ તથા જોધપુર પર રાણા જસવંતસિંહના બાળક કુમારનું સ્વામીપણું સ્વીકારવું. ટેક ગુમાવ્યો પાછો મળતો નથી, ધર્મ તજેલો પુનઃ આવતો નથી દેશ થોરાં ધણો ખોયો હશે અને જીવતા હોઈશું તો હમારા બાહુબળથી મેળવી શકશું.

અક.—દુર્ગાદાસજી, દેવારીની ખીણમાં હું તેમજ તેજરખાનજી ફસાઇ પડેલા તે વખતે જરાણાજીએ બતાવેલી રહેમ અમે કોઈ પણ કાળે જૂલી જવાના નથી. રજપૂતોનો અહેસાન જોડેલો માનીએ તેટલો આછો છે, કોઈ પણ દુસ્મને એવી રહેમ બતાવી અસાર સુધી કોઇ પણ દેશના ઇતિહાસમાં વાંચી નથી, માંભળી નથી.

દુર્ગા.—બાદશાહને જ્યાં સુધી હમારી કિંમત નથી ત્યાં સુધી બધું નકામું છે.

પોતાની મરજી વિરુદ્ધ, આવા નેક અને ટેકવાળા રજપૂતો જોડે લડવું અકબરને અધટિત લાગ્યું. એવા દુસ્મનનું મન હરી લઇ પોતાની કુમકે રાખી, દૂર દેશો પર આક્રમણ કરી તે રર કરવાનું વધારે દુસ્સ લાગ્યું. ચિતોડથી પાછા ફરતાં, અજમેરમાં બાદશાહને આ વિચાર તેણે જણાવ્યો હતો. પણ સત્તાની ધૂમાં મસ્ત થયેલા બાદશાહને એ વિચાર સ્વેચ્છા નહિ. દુર્ગાદાસના વાક્યાનુસારથી, હે રાજા, ત્યાં અકબર અંગૂઠા ગયો ને રાજ્યલેલી ખિતાના પુત્રને રાજ્યલેલો ને કચડવા માંડ્યો અને તે બોલી ઉડ્યો.

બાદશાહને કિંમત નહિ હોય તો જખર સીંધી તેની પાસેથી કરાવશું. છતાં નહિ કરે તો હમે તમારી કદર કરશું તેજરખાન, રજપૂતોનો તમારા પર પણ આછો ઉપકાર નથી. એહસાનનો બદલો એહસાન એ કુરાને શરીફનું ફરમાન છે. મારો નિશ્ચય થઈ ગયો. આપણા બન્ને લોકરે મળી જઇ, અજમેર પર ચઢાઇ લઇ જવી બાદશાહ માને તો હીક છે નહિતર તેની ગાદી પચાવી પાડવી.

• રજપૂત સરદારો આ ઉદ્દગાર સાંભળી વિચારમાં પડી ગયા, તેજરખાન તથા મુસલમાન સરદારોનો અભિપ્રાય અકબરે પ્રથમથીજ લઈ લીધો હતો. દુર્ગાદાસના વિચાર જાણી વિચાર દઢ થયો, ને ભર સભામાં તેણે જાણાવી દીધો.

દુ.—તમારા કહેવાથી અમે છેતરાઈ જઈશું એમ ધારતા હો તો આપની ભૂલ છે. તમારા વચનમાં અમને વિશ્વાસ નથી, અત્યાર સુધી અમારા એકદાનાં જોર પર અમે ઉભા રહી શક્યા છીએ ને ખાદશાહ સામે લડવાને અમારે કોઈની મદદની જરૂર નથી. અમારી ભક્ષાઈનાં પૂરાં ફળ ભોગવ્યાં છે. હવે વધુ અમારે ચાખવાં નથી.

અકબર—દુર્ગાદાસજી, તમે ભૂલો છો. તમને સપડાવવા માટે આ કોઈપણ જાતની જાળ નથી પાથરી. એક છુણામાં કુરાન હવું. તે મંગાવી અકબર, તેજરખાન તથા ખીજા સરદારોએ કસમ ખાધા ને દુર્ગાદાસને તેમનામાં વિશ્વાસ આપ્યો.

દુ.—શાદજીની એમજ ઇચ્છા હોય. મારી જા નથી. રજપૂતો વિશ્વસ આપી કોઈપણ વિસ ફર્યા નથી, કસમ ખાવાની તેને જરૂર પડતી નથી, સાંભાળવાનું આપ નામવર તેમજ આપના વીરોનો છે. હરકત ના હોય તો હમારા તંત્રમાં ચાલો કુંવર બીમસિંહ વગેરેની આ આજ્ઞામાં સત્તા લઈએ.

રાતને સમયે રજપૂત તેમજ મુસલમાન વીરોની જંગી સભા મળી અજમેર પર ચઢાઈ કરવાને સર્વે એકમત થયા. કોઈનું પણ દિલ દુખતું હોય તેને વગર હરકતે છાવણી છોડી જવા અકબરે સૂચવ્યું. પણ કોઈએ તેમ ક્યું નહિ.

ફાકૂતવાળી વાડી હોય તેમાં એકાદ કાંટાનું ઝાડ હોય, સાફ મુક જમીન હોય ત્યાં એકાદ તો કાચનો ટુકડો હોય, સુવર્ણનો મહેલ હોય તો તેમાં પણ લોઢનો ખીલો હોય, પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર હોય તેમાં એક કાળો ગંધ. તો હોય, અસંખ્ય માણસોમાં એક હીચકારો હોય, કંઈ પણ હોય એવચની પણ હોય. જગત સઘળું સમાન નથી હોતું, સાફ નથી હોતું. સારામાં નરસું હોય, નરસામાં કંઈ સાફ હોય.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

બાદશાહની ડાવણીમાં.

સહવાટો દિવસેશ્વરસ્ય કિરણૈઃ સંતાપિતો મસ્તકે
વાઙ્મન્દેશમનાતપં વિભિવશાત્તાલસ્ય મૂલં ગતઃ ।
તત્રાપ્યસ્ય મહાફલેન પતતા મમં સશબ્દં શિરઃ
પ્રાયો ગચ્છતિ યત્ર ભાગ્યરહિતસ્તત્રાપદાં માજનમ્ ॥ *

અકબર, બાદશાહનો લડીલો અને માનીતો શાહજાહે હતો. બાદશાહને જેતણ વાર મુઆઝીમે અકબરને માટે ચેતવણી આપી હતી. પણ બાદશાહે ઇર્ષ્યાને કારણે મુઆઝીમ કહેતો હશે એમ કમજ તે તરફ જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહોતું. ઉપરાંત મુઆઝીમે એકવાર બંડ કરી મૂક્યું હતું ને તેમાં તે ફાવ્યો નહોતો તેથી કદાચ બીજવાર કરશે એમ આરંગઝેબના મનમાં બીતિ હતી. મુઆઝીમની આ સલાહને લીધે બીજનું નામ અમથું સંડોવવા એ માંગે છે એમ ઉલટું ધારી મુઆઝીમની દરેક હીલચાલ પર કરી નજર કરી અને તેના કામ પર પાકી દંખરખ રાખવાનું શરૂ કર્યું. અકબરની આ હીલચાલ થવા અગાઉ મુઆઝીમે આરંગઝેબને લખી જણાવ્યું પણ અકબરને પોતાની પાસે ના બેલાવતાં તેણે મુઆઝીમને તેના બે શાહજાહા જેડે અજમેર આવવા ફરમાવ્યું. મુઆઝીમ પરનો અણુ વિશ્વાસ એટલે સુધી વધી ગયો કે અજમેર આવતાંજ બાદશાહે તેને પોતાની કને બે શાહજાહાને લઈ એકઠા આવવા કહ્યું. મુઆઝીમ ખરું જેતાં બિનચુનેહગારજ હતો. રજાપૂતો તરફથી તેને પોતાના કરી લેના પ્રયાસ થયો હતો, પરંતુ એકવાર તદબીરમાં ના ફાવેતા મુઆઝીમે તેમ કરવા ના પાડી હતી. એકવાર એવો વખત પણ હતો કે મુઆઝીમ બાદશાહને સાથી વધુ વહાલો હતો અને આજ સમય એવો હતો કે વગરવાંકે બાદશાહને તેના પર કંઈ પણ જાતનો વિશ્વાસજ નહોતો.

*સૂર્યના કિરણથી પીડાવેલો માથે જેને તાલ છે એવો એક માણસ તાપ ન હોય એવી જગા શોધતો શોધતો એક તાડની નીચે વિધિને લીધે બેઠો, તો ત્યાં પણ એમ થયું કે ઝાડ પરથી એક મોટું ફળ તેના પર પડ્યું અને તેનું માથું ભાંગી ગયું. ખરેખર, સાધારણ રીતે જ્યાં ભાગ્ય રહિત માણસ જાય છે ત્યાંજ દુઃખનો ભંડાર પણ જાય છે અર્થાત્ ભાગ્ય રહિત માણસ હંમેશા દુઃખ પામે છે.

મુઆઝીમને અજમેર જોલાવી લીધી છે એ જાણે મળતાં અકબરને કળ વળી. કારણ પ્રથમ તેને મુઆઝીમ સામે લડવું પડે છે આ તો એક કાંકરે જે પક્ષી મારવાનો તેને લાગ મળ્યો.

આણી તરફ અકબરની હાવણીમાં એક તરફ તાજપોશીની તથા બીજી તરફ લડાઈની તૈયારીઓ ચાલતા માંડી. રજપૂતો અકબરની કુમકે રહેવા તૈયાર થયા. શુભ મુહૂર્ત જોઈ અકબરના માથા પર રાજહત્ર ધરવામાં આવ્યું. એનાજ નામના સિલ્હા પાડવામાં આવ્યા. વધુ ધ.મધુમ દિલ્હી જઈ કરવા ધાયું અને અજમેર પર જલદી આક્રમણ કરવા નક્કી થયું.

ઔરંગઝેબને ખરી ખાતખી મળતાં તેનો ક્રોધ મત્તો નહિ. વૃદ્ધ શાહજહાનને ઉઠાડી મૂકી રાજ્ય પથારી પાડવાની પોતાની તેમજ પોતાના લાઇઓની તૈયારી, અરસાસ કતલ કરવાની તેમની તદબીર, આખા આગળ તરવરી શાહજહાનની માફક તેને ઔરંગઝેબને આલમગીરને-તેના ચારે શાહજહાનો ગાંડા બનાવી મૂકશે એમ તેને દેખાવા લાગ્યું. તંબુમાં એકસો પડ્યે; વિચારમાં ન વિચારમાં દુર્ગાદાસને અકબરની આ સંધિથી તે એવો તો ચુરસે થઈ ગયો કે પોતાની દાદીના વાળ તેણે ટુંગી નાંખ્યા, અને જોડી ઉઠ્યો. “અફસોસ, હું શું કરું, ક્યાં જાઉં. અકબર તું મારે પેટે કુત્રાંગાર નીકળ્યો. પિતા સામે પુત્રનું જાંડ ? એા ખુદા, તું ક્યાં સંતાઇ ગયો ?”

સુન્નતાન, કર અને બે. ખુદા તો અદિનો અદિજ છે. રાજપ-લોગને આંજે શાહજહાન સામે જાંડ ઉઠાવ્યું, દાગને ફસાવ્યો, શુબને નસાવ્યો, મુરાદની કતલ કરી વૃદ્ધ ખાદશાહને જાંડીખાતામાં મોકલ્યો ત્યારે પિતાનાં મતમાં શું શું થયું હશે તેનો જરા પણ વિચાર રહ્યો હતો ? બાપની તો સાદી ખુદ્દિ નાહી તેં માની લીધી, લાઇઓમાં કોઇ અધર્મી નીકળ્યો, કોઇ દારૂડીઓ નીકળ્યો, માત્ર ખુદ પે તેજ સકલ-ગુણસંપૂર્ણ છે, ધર્મનો તારક છે, એમ ધારી લઇ કોઇ પણ જાનનો સીનમ સુન્નતવામાં બાકી ના રાખી ત્યારે હું પણ કોઇ દિવસે વૃદ્ધ થઇશ, મારી પણ સદી ખુદ્દિ નાહી થશે એમ મારા શાહજહાનો સમજશે એવા વિચારને રથાન જરાએ આવ્યું હતું ? બાંદીખાતામાં પડેલા શાહજહાને લથપથ પગાડ્યા હશે, તેના તરફ તેં કેટલું લક્ષ્ય આવ્યું હતું તો તું તાર મથું અફાળો તો પણ અકબરને તેની શી દરકાર હોઇ શકે ? અકબરને કુત્રાંગારનો પાક કોણે શીખવ્યો ? જે વખતે, ચતુરાઈ લગતી તે રાજ્ય મેળવ્યું હતું, હિકમત ચલાવી તેં લાઇ-

બત્રીજાઓનાં ખૂન કર્યાં હતાં, જોગ લેવાનું નામ લઈ, રાજ્યદોષને વશ થઈ, કાવાદાવા કરવા તું મંડી પડ્યો હતો તે વખતે અકબર માનાં બોળામાં સુષ્ક દૂધ પીતો હતો, ધાવતો હતો. તારીજ પાસેથી પૂર્ણ સંસ્કારને પામેલાં બીજાનું એજ કળ. પિતાને રંજ આપવાનું, દુઃખ દેવાનું, એજ પ્રાયશ્ચિત.

શાહઝાદા સામે કોને મોકલવો એ પશુ એક સવાલ થઈ પડ્યો. મુઆઝીમને મોકલ્યા પછી અકબરના પર તે જીત મેળવેને કદાચ બાદશાહની સામે તે થઈ જાય એમ પશુ બને. મુઆઝીમના હસકર સામે તોપ ગોઠવી મૂકી હતી, મુઆઝીમના બે શાહઝાદાઓને પોતાની કને જામીન તરીકે રાખ્યા હતા. પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખવા મરજી નહોતી. આખરે કશીયખાનના પુત્ર શાહબુદ્દીનને અકબર સામે જવા આજ્ઞા કરી. ઉપરાંત એક પાસો નાંખવા, કપટ જળ પાથરવા યુક્તિ કરી. રજપૂતોની હાવણીમાં કાસદ મારફત એક પત્ર મોકલ્યો. પત્ર અકબર પર લખેલો પશુ તે જાણે બૂલમાં રજપૂતોની હાવણીમાં પડ્યો હે.ય એમ રચના કરી. પત્રમાં અકબરને એમ લખી જણાવ્યું કે અલ્હાર સુધી જેવી હોશયારીથી રજપૂતો જોડે કામ પાડ્યું છે તેવીજ રીતે પાડજો. તેઓ જળમાંથી છટકી ના જાય તે જોતો રહેજો. હું હુંક મુદતમાં આવી મળીશ.” અકબરનો રજપૂતો બરોસો ના કરે, તેને અધવચ હોડી ચાલ્યા જાય એમ આ પત્ર લખવાનો ઉદ્દેશ હતો પશુ તે સફળ થયો નહિ. બૂલમાં સપડાઈ ગયલા કાસદની ખબર લેતાંજ તેણે પત્ર આપ્યો. પત્ર વાંચતાજ દુર્ગોદાસને અકબર માટે વહેમ આવ્યો પશુ ડરી ના જતાં, હિંમત હારી ના જતાં તે શાહઝાદાને મળ્યો. પત્ર વાંચતાંજ અકબરની ભૂકુટિ ચઢી ગઈ, બાદશાહ પર ખૂબ ગુસ્સો થયો. કાસદને તેની સમક્ષ બોલાવી ખરી વાત જણાવવા યા તો મરવા હુકમ કર્યો. તેણે ખરી વાત જણાવી દીધી. કાસદને જવાબ સાથે રવાના કર્યો. “એક યુક્તિ તો નિષ્ફળ ગઈ, બીજી હેય તો અજમાવજો, આલેકુમ સલામ.”

ઔરંગઝેબ બધાજ પાસા ઉંઘા પડતા જોઈ અકબરના લાગ્યો, હિંમત હારી ગયો. આખરે લડાઈ કર્યા વગર છુટકોજ નથી એમ સમજી શાહબુદ્દીનને પ્રયાણ કરવા હુકમ આપ્યો.

આણી તરફ અકબરે પોતાના વજીર તરીકે તૈયરખાન તથા સેનાનાયક તરીકે મુજહીદખાનને નીમ્યા હતા. મુજહીદખાનની દુર્ગોદાસ મૂળથી વિરુદ્ધ હતો પશુ અકબરને કહી શકતો નહોતો. અકબરના

તંબુમાં તૈયરખાન, ફુર્ગોદાસ, મુગ્ગહીદખાન આવી પહોંચ્યા તથા દુરમન સામે ફેવી રીતે થયું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

અ.—લરકરના નાયક તરીકે શાહબુદ્દીન છે.

મુ.—બાદશાહને હુકમ હોય તો હું જઇ તેને મળું, તથા આપના પક્ષમાં ખેંચી લાવું.

દુ.—આપણો પક્ષ સખળ છે. આપણામાંજ બે મત નહિ હોય તો વધુ મદદની જરૂર નથી. આવી રીતે કામ લેવામાં આપણી નબળાઇ જણાઇ આવશે.

મુ.—કોઇ પણ રીતે દુરમનને આપણી તરફ ખેંચી લેવો તેમાં નબળાઈ કોઇ જાતની નથી. ફુર્ગોદાસજી, શાહબુદ્દીન મારો સગો ભાઇ થાય છે તે આપને ખબર નહિ હોય.

દુ.—એમજ હોય તો તો હું જવાની ખાસ વિરુદ્ધ છું. તેમને તમારા પર ભાવ હશે તો તેઓ અહિંજ આવશે. આપણા તરફથી દગો રમાવાનું કારણ નથી. તમે ત્યાં જાઓ ને તમારા ભાઇ તમારી વિરુદ્ધ હોય તો તમને બાદશાહને સાંપી દેશે ને તે તમને જીવતા જવા દેશે નહિ.

મુ.—મારા ભાઇનો મારા પર એટલો પ્રેમ છે કે કોઈ દિવસ એમ ખનશે નહિ. પછી જેમ ખુદાવિંદની મરજી.

આ બાબત પર થોડી ઘણી તકરાર થઇ પણ બંને અને બોલો અકબર મુગ્ગહીદનું દિલ પારખી શક્યો નહોતો. ફુર્ગોદાસને મૂળથી કુદરતીજ રીતે એના તરફ તિરસ્કાર હતો અને અકબર સાથે તે દગો રમશે એમ મનમાં ડર હતો. દુરમનની જીવણીમાં જઇ, તેને મળી જશે એમ તેને ખાતરી હતી. તૈયરખાન પોતાની બહાદુરી, હોશિયારી પર મસ્ત હતો, મુગ્ગહીદ માટે તેને સંશય હતો કે નહિ તે સમજાતું નહોતું. પરંતું કાનખજુરાનો એક પગ બાંચ્યો તોએ શું અને ના બાંચ્યો તોએ શું એમ તેની ગણતરી હતી.

અકબરે અંતે મુગ્ગહીદને જવા રમ્મ આપી મુગ્ગહીદે જતાંજ બાઇને મળી, મસલહત કરી. બંને ભાઇઓ ઔરંગઝેબ કને ગયા, મુગ્ગહીદખાનને જોતાંજ ઔરંગઝેબનો હર્ષ માયો નહિ. જેઇએ તે કરતાં તેનો વધારે સત્કાર કયો તથા બેલ્યો,

“હજી મારી સલતનતમાં એક આદમી એવો છે કે જે મારે માટે મન રાખે છે, મારી રાજ્યનીતિને પસંદ કરે છે. પોતાના સુલતાન

તરફની ફરજ અદા કરી છે તે જાણી હું ધણેજ ખુશ થયો છું. મુગ્ધહીદ, હું તને સેનાના નાયકની પદવી ઇનાયત કરું છું. બસ, મારે મનસૂબો પાર પડ્યો. શાહજુહીન, લસ્કરને પાછું ખેંચી લો. અકબર બલે બાદશાહ થાય તેની મને પરવા નથી. ડોસાએ ઈંબરું મંગળાચરણ કર્યું.

મુ.—ગરીબપરવર, એમ કરવાની જરૂર નથી. ખુદાવિંદની કિંમત કરનાર અમે કોણ? મેં માત્ર મારો ધર્મ બળવ્યો છે. કોઈ પણ મુકિત કરી તૈયરખાનને અહિં બોલાવી કદ કરવાની જરૂર છે. પછી જરૂર ખુદાવિંદની ફતેહજ સમજવી.

ઈંબનો વેપ પૂરો બજવવાના હેતુથી ઔરંગઝેબ મૂગો રહ્યો.

શાહજુહીન—પણ પેલો રજપૂત જોડે છે તેનું શું?

મુ. તેની તો વાતજ કશો નાંહ. બોડો ઉત્તાદ છે. બાદશાહની બીટીનો બેદ પણ એણેજ ખુશ્લો કરી નાંખ્યો. મારી દરેક હીલચાલ પર પહેલાંથી તે બારીક નજર રાખતો. મને શાહજાદાએ અહિં આવવાદીધે તેમાં પણ એની પહેલેથીજ ના હતી. એ તમારી જાળમાં ફસાય એ બનવા જોગ નથી પણ તૈયરખાન સપડાયાથી મુસલમાન લસ્કર ટીલું થઈ જશે.

ઔરંગઝેબ—આ જહેમત ખાલી ઉડાવો છો. મેં બહુ વરસ રાખ્યું હતું છે. હવે બલે અકબર કરે.

મુ.—નામવર, એમ કરવાની જરૂર નથી. વળી ખરા હક્કદાર શાહજાદા મુઆઝીમ છે તેના હક્કમાં ખાલી નુકસાન થાય છે.

ઔ.—તો બલે. શાહજાદાને હું લખાવું તેમ એક ખલીતો લખો. મુગ્ધહીદ લખવા બેઠો.

શાહજાદા અકબર,

મુગ્ધહીદ અમને આવી મળ્યો છે. તને સલતનત જોઈએ છે તો કોઈનું પણ લોહી રેડ્યા વગર હું તે તને આપવાની ઉમેદ રાખું છું. સંધિના કરારો નક્કી કરવા કોઈ વિધાસુ માણસને મોકલી આપ ને હાલ લડાઈ બંધ કર.

જિ. આલમગીર.

કાગળ વાંચતાંજ અકબર ગુંચવાયો. તૈયરખાન તથા દુર્ગોદાસને તંબુમાં બોલાવ્યા. પત્ર વાંચી તે પણ વિચારમાં પડ્યા.

દુ.—મુગ્ધહીદને મોકલવામાં ગંબીર બૂલ થઈ છે. પત્રનું લખાણ સ્પષ્ટ નથી. મુગ્ધહીદ મળ્યો છે કે મળી ગયો છે તે સમજાવું નથી.

અ.—આપણે શું કરવું ?

દુ.—કોને મોકલવો એ પણ એક સવાલ છે.

તૈ.—હજૂર હું જવાને તૈયાર છું.

દુ.—આ બધી આપણને ફસાવવાની બાજી રચાય છે. દગો થયા વગર રહેવાનો નથી.

તૈ.—દુર્ગાદાસજી, હિંમત હારે વળાવતું નથી. મારી જોડે દગો રમનારને હું યોગ્ય શાસન આપીશ. ન જઈએ તો આપણી નબળાઈ જણાય છે. મુન્નહીદ મળી ગયો હોય કે ના હોય પણ મારા પર હજૂરનો વિશ્વાસ જોઈએ.

અ.—તૈયરખાનજી, આ શું કહ્યો છે ? મારી દરેક તદખીર મેં તમને પહેલાંથી જણાવી હતી. તમારા વચનમાં વિશ્વાસ હોત નહિ તો હું આટલે સુધી આગળ વધતેજ નહિ. દરેક મુસલમાન કંઈ મુન્નહીદ નથી. વિચાર માત્ર એટલોજ આવે છે કે તમે એકલા બાદશાહ કને જશો ને તમને તેણે ફસાવ્યા તો આપણી બધી તદખીર ધૂળભેગી થશે.

તૈ.—હજૂર, હું એક પહાણુ છું. કોઈનો ડરાવ્યો ડરતો નથી, ફસાવ્યો ફસાવો નથી.

આખરે તૈયરખાનનેજ મોકલવાનું નક્કી થયું. જતાં જતાં અકબરના પક્ષને નીમકહલાલ રહેવાનું જણાવી કુરાનના કસમ ખાધ તે ઔરંગઝેબની ડાવણીમાં ગયો.

સરદાર તૈયરખાન, જરા પણ ડરો વગર, આગળ પાછળ જોયા વગર, જરા પણ ચિંતા રાખ્યા વગર, હાથમાં નાગી તલવાર આગળ ને આગળ રાખી ધસ્યો. ઔરંગઝેબના તંત્રુ આગળ આવતાંજ શાહ-ઝાદા મુઆઝીમને વેતર તો અટક્યો. બાદશાહની ઇચ્છાથી તે મળવા આવ્યો છે એમ તેણે શાહઝાદાને જણાવ્યું. મુઆઝીમે તેના હથિયાર મૂકી દેવા જણાવ્યું. તૈયરખાનને ગમે તે ઉતર્યું નહિ. બન્ને વચ્ચે સખત ટપાટપી થઇ અને મુઆઝીમે તૈયરખાનને મારી નાંખવા ઈસારા કરી. ઘણો ઘોંઘાટ થતાં તૈયરખાન આવ્યો છે તેની ઔરંગઝેબને ખબર પડી. ને તેણે તેને હથિયાર સાથે અંદર મોકલવા હુકમ કર્યો. મુઆઝીમનો એક ખાસ નોકર આવો હુકમ છતાં માર્ગમાં આવી ઉભો તથા ખાનની છાતી પર તેણે હાથ મૂક્યો હાથ, મૂકતાંજ ખાન અકળાયો. તેના મિત્રજ હાથથી ગમેતે એકજ થપ્પડ મારી તેને જમીન પર ગચ-

ડાવ્યો. તંબુ આગળની પાછાં ફરતાંજ તેનો પત્ર તંબુનાં તાણેલાં દોરડામાં બેરવાયો, તેની અડફટમાં આવતાંજ તે પડ્યો, પડતાંજ નીમક-હરામને “મારો મારો જીવતો ના જવાદો” એમ એ મેર જૂમે પડવા લાગી. સિપાઇઓ, નાના મોટા સરારો ધરડી આવ્યા, ખાનને ઉઠવાનો વારો આવ્યોજ નહિ, પડ્યા પડ્યા પણ ખાનને તેમને હંકાર્યા પણ આખરે તે એકલો જમીન પર પડેલો, ઝાઝા માણસોની સામે ટકી શક્યો નહિ અને મુઓ.

ઔરંગઝેબની મુરાદ પાર પડી ને આ ખુશ ખબર તેણે એમર ફેલાવી દીધી.

શાહઝાદા અકબરનું રાજ્યારોહણ શુભ મુહૂર્તમાં ના થયું.

પ્રકરણ ૧૭

લશ્કરમાં ગલરાટ

મુગ્લદીદ ઔરંગઝેબને મળી ગયો તથા તૈયરખાન માર્યો ગયો એમ બન્ને વાતનો ફેલાવો સાથેજ થયો. મુસલમાન લશ્કર ગલરાટમાં પડ્યું. તેને પોતાના નેતાની ખોટ લાગવા માંડી. અકબર નાયરંગ, એશઆરામમાં પડ્યો હતો. એના તંબુમાં ગાનતાન ઉડી રહ્યાં હતાં ને મદિરાપાન ચાલી રહ્યાં હતાં. મુસલમાન લશ્કરને દંડું પાડવાનું મૂકીને અકબર આ સમાચાર સાંભળતાંજ તંબુના પાછલા ભાગમાંથી દુર્ગોદાસને જોવા નીકળ્યો. લશ્કર આ બનાવ જોઈ, નાદિંમત થઈ નાસભાગ કરવા મંડ્યું, રજપૂત લશ્કરને પણ તેની અસર પહોંચી. લશ્કરને નાસભાગ કરતું અટકાવવામાં આવે તે પહેલાં કેટલાક માધ્યમ તો નીકળી ગયું. અકબરે પાછા ફરી પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને પ્રથમ એકઠા કર્યાં. મુસલમાન લશ્કર તો ખેદાન મેદાન થઈ ગયું ને રજપૂત લશ્કર દુક સમયમાં વીસ કોસ પાછું હડી ગયું. અકબર, અકળાયેલો ને મુઝાયેલો તેની પાછળ ચાલ્યો. પણ તેમ કરવામાં તેનો મુદ્દો કોઈ સમજી શક્યું નહિ. રજપૂત લશ્કર પોતાની સરહદની પાસે આવતાં વિત્રાંતિ માટે અટક્યું. માણસોને દૂર રાખી, અકબર રજપૂત લશ્કરની છાવણી તરફ ચાલ્યો. એક માણસ પર રજપૂતો તુટી પડશે એમ તેને બીતિ નહોતી. દુર્ગોદાસ વગેરે સરદારો બેઠા હતા ત્યાં તે ગયો. રજપૂતોએ તેને શાહઝાદા તરીકેનું યોગ્ય માન આપ્યું. થોડીક વાર બધા ચૂપચાપ બેઠા પછી અકબરે બોલતું શરૂ કર્યું.

‘દુર્ગા સિંહ, વીર રંજપૂત સરદારો, મારી સ્થિતિ કંકોડી થઈ છે, ખરૂં જોતાં મારી સ્થિતિજ નથી. માફ પોતાનું લક્ષ્મી અને તજીને ચાલી ગયું છે. મારો આધાર માત્ર તમારા પર છે. રંજપૂતો પોતાનો ટેક છોડતા નથી, શરણે આવેલાને ના પાડતા નથી.’”

દુર્ગા.— મુનહીદખાનને તમે દુશ્મનની પાસે મોકલ્યો ત્યારથીજ મને તમારી પડતીના પડધા સંભળાતા હતા.

અક.— હું બૂલ્યો. એકવાર નહિ પણ ત્રણ વાર. તૈયરખાનને મોકલવામાં મેં બીજી બૂલ કીધી. તેનો પોતાનો તેમાં વધારે તકસીર હતો. મેં તેને બહુ બહુ સમજાવ્યો પણ તેણે માન્યુંજ નહિ. એને નારાજ ના કરતાં છેવટે મેં હા પાડી. એ કેમ પડ્યો તે હું સમજી શકતો નથી. બાકી પ્રસંગ આવે બાદશાહનો જન લેવાની તૈયારી એણે કરી રાખી હતી. કપડાંની અંદર આખું બખ્તર પહેર્યું હતું. તૈયરખાનને મોકલ્યા પછી પણ હું સાવધ રહ્યો હોત તો આ વખત આવતે નહિ પણ હું મોજશોખમાં પડ્યો. તમારી સલાહ માટે આવતો હતો નેજા લશ્કરમાં નાસભાગ શરૂ થઈ. નસીબ કોઈ ફેરતી શકતું નથી. તમારી મદદ વગર હું જીવી શકું એમ નથી. બાદશાહના હાથમાં હું સપડાઈશ તો મારા રાઈ રાઈ જેવડા દુકડા કરી નાંખશે. માટે મને બચાવો, ઉગારો, શરણ લો.

ગનસિંહ—શાહઝાદા, તમારી કુમકે ઉમા રહેવામાં અમને બહુ સારો લાભ થયો. હું તો પ્રથમથીજ તેની વિરુદ્ધ હતો.

રામસિંહ—રત્નસિંહજી, હવે આ હદ બહાર જવાય છે. એક માણસની અક્ષરે કામ થયું નહોતું. તેમજ પડતાંને પાડું મારવું એ રંજપૂતનું લક્ષણ નથી. આખા દિંદના શહેનશાહની બર કચેરીમાં વીરત્વ દાખવનાર પિતા અમરાસેહના પુત્રના મોંમાં આ શબ્દો યોગ્ય લાગતા નથી.

દુર્ગાદાસ—શાહઝાદાની તેમજ તમારા બધાની ઇચ્છા હોય તો બાદશાહને હંકારવા હું હજી તૈયાર છું.

અકબર—દુર્ગાદાસજી, મારા પર તમારા બધાનો બહુ અહેસાસ થયો છે. વધુ મારે કંઈ જોઈતું નથી. બાદશાહને હું ઓળખું તેટલા તમે ઓળખો શકો નહિ. ઈરાંઓની માફક હું સંતાઈ રહું તે તમે મારા દક્ષને માટે લડો એમ બને નહિ. અનેક જનના જીવપ્રપંચ

વાપરી અને પોતાના કબજામાં લેવાની હઠને તે નહિ છોડે. કોઈ નિર્ભય સ્થાનમાં મને મૂકી દો ને પછી તમને ઠીક લાગે તેમ કરો.

જેઠા (અંપાવત સરદાર)—શાહજાદા હજી આપણે કંઈ ચુમાવ્યું નથી. તમે હિંમત હારી ના જાઓ. તમારા રક્ષણ માટે નિર્ભય રહો અને હમારી જોડે મેદાને ચલો. વીસ કોસ તો બે કલાકમાં ચાલ્યા જઈશું.

અકબર—વીર સરદાર, મારી પાસે માથુસો પણ નથી, કોઈ બહાદુર સરદાર પણ નથી. રાજ્ય લોકને અંગે આવા વીર બાંધવાના જન કુરબાન કરાવવા હું માંગતો નથી.

રત.—અમારે માટે તમને આટલી લાગણી છે તો આદશાહની શરણે જવું સારું છે. તમને રક્ષણ આપવામાં પણ આદશાહનો ખોદ અમારે માથે આવી પડશે.

ગરીબદાસ—આદશાહના ખેડની અમને પરવા નથી. એમની તો જાંઘળી એમની એમ જવાની માટે આપણે આપણો ટેક મૂકવાની જરૂર નથી.

જેઠમલ.—શરણાગતને રક્ષણ આપવામાં રજા પૂતો પાછા હટવા નથી ને હઠવાના પણ નથી.

દુ.—શાહજાદાની કુમકે મૂળથીજ આપણે ઉભા છીએ. તે જો આપણને છોડવા માંગતા ના હોય તો આપણે તેનું નાવ અધવચ બુલાવવા માંગતા નથી. મુજ્જહીબખાન તથા આપણી વચ્ચે નહિતર ફેર શો ? મહારાણા જસવંતસિંહના કુંવરને આપણે કોને સોંપ્યા હતા ? એક મુસલમાનને, આંરંગઝેબના જનતબાદને, અથા મુસલમાને આંરંગઝેબ જેવા હોતા નથી. જેના રક્ષણમાં આપણે તેને સોંપ્યા હતા તે ફરી બેઠો હોત, લોકમાં તણાઈ ગયો હોત, જનની તેણે પરવા કરી હોત તો કુંવરનું શું થતે ? મરવું, જીવવું નસીબને આધીન છે. બહાદુર તખ્તખાન દુરખની છાવણીમાં મરવાની આજ્ઞા આપે નહોતો. આપણે પણ એક દિવસ જવું તો છેજ પણ સારાં નામની ઇચ્છા હોય, જાંઘળી કરતાં કીર્તિ વધારે વહાલી હોય તો શાહજાદાની ઇચ્છા મુજબ તેને રક્ષણ આપો. છેવટે તમારામાં જેની પણ ઇચ્છા હોય તે મારી સાથે ચાલો. શાહજાદાને ગમે તેમ કરીને નિર્ભય સ્થાને મોકલી આપશું.

અ.ખર.—વીરો, તમારો મારા પર બહુ અહેસાન થાય છે હું તેને લાયક નથી. તમે મને વધુ માનથી હવે બેલાવશો નહિ. એ માનને પણે હું લાયક નથી. શાહઝાદા કહેવડાવવામાં મને કોઈ પણ જાતનું અભિમાન આવતું નથી. આવા વીરોની રક્ષા તમે રહેવામાં અકબરનાં સાદાંજ નામથી રહેવામાં મને મેંટાઇ છે.

બાધાનું વલાણુ અકબરને રક્ષણુ આપવનું છે એમ સમજતાં રતનસિંહ તેમજ તેના અભિપ્રાય ધરાવનારા સરદારો મૂળા રક્ષા પ્રાણીંતે પણ અકબરનું રક્ષણ કરવા બધા બંધાયા.

આણી તરફ અકબરનું બરકર છિન્નચિન્ન થઇ જવાથી તેમજ રજપૂત લશ્કર પાછું ફરવાથી ઔરંગઝેબનો હર્ષ માયો નહિ અકબરને શી રીતે કેદ કરવો તેનાજ વિચારમાં તે હવે પડ્યો, દુર્ગોદાસજ માત્ર તેમાં આડખીલી હતો. તેને પોતાના તરફ શી રીતે ખેંચી લેવો તે તેને સમજાયું નહિ. આખરે રસવતથી લલચાઇ તે અકબરને છોડી દેશે એમ બાદશાહે ધાર્યું. રાણા જસવંતસિંહના કુંવરને સોંપી દેવા મરુના બાગલા કરી, વહેંચી આપવાનું રજપૂત વીરોને કહેલું ને બાદશાહના એવા વિચારને તેણે તુચ્છકારી કાઢેલા તે ઔરંગઝેબના લક્ષ બહાર નહોતું પણ પ્રસંગ જુદો હતો. પોતાનાજ અનદાતાના કુંવરને સોંપવો ને રક્ષણમાં આવેલા, આખરે તો એક કદા દુરમનના શાહઝાદાને હવાલે કરી દેવો એમાં બહુ ફેર હતો એમ ઔરંગઝેબનું માનવું હતું. દુરમન હોય તોપણ જગો ના રમવો, કોલ આપ્યો તો તે પાળવો, શરણે આવ્યો તો તેને બચાવવો એ રજપૂતોનો સિદ્ધાંત હતો.

બાદશાહે ચાળીસ હજાર સોનાની અશરારી દુર્ગોદાસને લાંચ તરીકે મોકલી આપી, અને તેના બદલામાં શાહઝાદાને પોતાની પાસે મોકલી દેવાનું સૂચવ્યું. અશરારી આવતાંજ દુર્ગોદાસે અકબરને આપી દીધી. અકબર, બાદશાહ આલમગીરનો એકવાર માનીતો પણ હાલમાં અણુમાત્ર તો શાહઝાદો એક જમીનદારના-દાકરડાના સાધારણ સરદાર દુર્ગોદાસને ગળે બાઝી પડ્યો, રોઈ પડ્યો. દુર્ગોદાસજ, વીર હો તો તમારા જેવા હોજો, મુસલમાન પિતા હો તો તમારા જેવા હોજો, “સંબંધ હો તો આવા વીર રજપૂતોનો હોજો.”

દુ.—અકબર, લક્ષ્મી ચલિત છે. કોઇની થઇ નથી, થવાની નથી. નેક ને ટક હશે તો બધું આવી મળશે. સમય બળવાન છે, હિંમત હારી ના જવી એ વીર પુરુષનું કામ છે.

અ—દુર્ગાદાસજી, તમે મારા ધર્મપિતા છો. હું તમારું બાળક છું. મને વધુ અહેસાનમાં દબાવશો નહિ. મારો છુટકો વહેલો નહિ કરો તો હું ગમે તેમ કરી મૂકીશ.

દુર્ગાદાસે આપેલી અશરદ્ધીમાંથી જરૂર જોગી રાખી અકબરે બાકીની રજપૂત સરદારોમાં વહેંચી આપી. દુર્ગાદાસને આપવા તેણે ધણીએ મહેનત કરી પણ તેણે જરાએ ગણકાયું નહિ.

વગર મદતની અશરદ્ધી યુગાવી ઔરંગઝેમે લગાઈની તૈયારી કરી. રજપૂત લશ્કરની સરદારી તેમાં રૂદ્ર મુનાના સોર્તનગણના હાથમાં હતી. આગળ વધવાનો રજપૂતોનો ઉદ્દેશ નહોતો. 'ધાટ'નો લાભ લઈ પોતાનો બચાવ કરી દિવસોના દિવસો પસાર કર્યા. ઔરંગઝેમ ઝાંઝોર સુધી પાછળ પડ્યો ને તેને માલૂમ પડ્યું કે દુર્ગાદાસે તેને અગત પાછો ઉગડ્યો. વીર ચંપાવતો, જડુન, ચોડાણુ બટ્ટી સરદારો મળી કુલે એક હજાર માણસ સાથે લશ્કર વીર દુર્ગાદાસ અકબરને દક્ષિણમાં મરાઠાઓને સોંપી દેવા આવ્યો ગયો હતો.

ઔરંગઝેમ આ સમાચાર જાણી એટલો તો ગુસ્સો થઈ ગયો કે, દીન-ધર્મનું મદદવ બૂઝી ગયો અને પવિત્ર કુરાનને તેણે આત્મ-ગાન તરફ ફેંક્યું.

આફરીન, પાક દીનના સમજનાર શાહ, આફરીન પવિત્ર કુરાનનો બારે કુસુર તો ખરો કે બાદશાહની સમીપ આવ્યું. ખુદ પંદા ના બાદશાહથી હમેશને માટે દૂર હતો તે સારંગ હતું. નહિતર તેને પણ આત્મમંત્રીને જવાબ આપવો બારે થઈ પડતે. ઔરંગઝેમને તો પોતાના તેર સુજળ જોમ ઝમીન પર રિયાસત ચલાવવી હતી તેમ કુદર ની ચારી પણ પોતાના હાથમાં જ રાખવી હતી.

સમજ, શાહ, હજી સમજ. કુદરત પણ તરા પર રહી છે. ખુદાનો ખોદ તે તારે માથે વહેારી લીધો છે. ખોટી લગાઈ બંધ કર અને સુખે સુવાની આશા રાખ શેઝયતીય જ્વાન એટલીજ છે કે ઔરંગઝેમને એમ કોઈ કહેનાર નહોતું, કહેનાર દશે તો સાંભળનાર કોઈ નહોતું.

કુલાન પર કોઈ કાઢ્યા પછી રહોડનો વારો આવ્યો. શાહજાદો આઝીમ મેવાડ તરફ હતો તેને એકદમ બેલાવી લીધો. મેવાડ જોડે લગાઈ હાથ તુરત બંધ કરવાનો તથા જડમૂળથી રહોડોને ઉખેડી નાંખવા ઔરંગઝેમે હુકમ કર્યો.

દુર્ગોદાસના મોટા ભાઈ સોનિંગજીની સરદારી નીચે રાંઠોડ લસકર નીકળ્યું. ઇનાયતખાનની સરદારી નીચે બાદશાહી લસકર જોધપુર આગળ પકાવ કરી બેઠું હતું. ઔરંગઝેબ અજમેર આગળ હતો. આ ખખર મળતાંજ ખેમકરણ કર્નોટ, સુબલ જુહા, વિજયમલ મહેથા, જેઠમલ સુન્નેત, કેસુરી કર્નોટ, અને જોધા ભાઇઓ સેવદન અને બીમ તથા બીખ અનેક વીરોને લઈ સોનિંગજીએ ઇનાયતખાનને ઘેરી લીધા. ખાન ગલરાયો, ઔરંગઝેબની મદદ પણ આવી શકે એમ નહોતું. સાપે છજુંદર ગળ્યા જેની ઔરંગઝેબની સ્થિતિ થઈ પડી. હરનત અને કહાનસિંહ ‘સોજત’ તરફ ગયા અને બાદશાહી દોરોને નસાડી મૂક્યાં. બન્ને પક્ષ વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ. અનેકનો સંહાર કરી તેઓ પડ્યા. સોનિંગની બહાદુરી આગળ બાદશાહનું પાયતખત ડોલવા લાગ્યું, ઔરંગઝેબનો સૂર્ય અસ્ત થતો દેખાયો. શાહ આખરે હાર્યો. વજર આસદખાને વચ્ચે પડી રાંઠોડો જોડે સંધિ કરી.

અજિતને સાઠ હજારની તેમજ તેના સરદારોને તેની છત્રી મુજબ સરદારી આપી રાંઠોડોને અજમેર આપી દીધું અને સોનિંગને તેના સૂબો બનાવ્યા. શાહ પોતે દક્ષિણ તરફ ચાલી ગયો.

બીજો દિવસે કપટથી સોનિંગને દાર કરી આસદખાને શાહને ખુશ ખખર મોકલ્યા. શાહે કરેલી સંધિ પર બીજેજ દિવસે પાણી ફેરવ્યું.

રજપૂતો અકળાયા શંભુ કંપાવન, ઉદયસિંહ બહી વીર તેજસિંહ અને અકબરને મૂકી પાછા ફરેલા ફતેહસિંહ અને રામસિંહની સરદારી નીચે રાંઠોડ લશકર રાજસ્થાનમાં ફેર વર્તાવી રહ્યું. પુરમંડળ પડ્યું, તેના સૂબા કાસમખાનને દાર કયો.

આણી તરફ વિજય અંપાવન, અને ઉચલાણે ‘શીરોષ’ આગળ મીરાં નુરઅલીને હરાવ્યા, મીરાં નાંઠો, નગારાં પણ તે પાછળ મૂકી ગયો.

ઉદયસિંહ અને મોકલીમસિંહ મુજરાત તરફ ધસારો લઈ ગયા અને ખેરાળુ કપ્તજે કપું.

પાલી આગળ રાંઠોડોએ બાદશાહી લસકરને હરાવી સરદાર અફઝલખાનને રામશરણ પહોંચાડ્યો.

આ બધી બીનાઓ જાણી, ઇનાયતખાન અજમેરમાં રહ્યો અને આઝીમ અને આસદખાન કંટાળી દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા ગયા.*

મકરણ ૧૮ અગ્નિતનો મેળાપ

વીર દુર્ગોદાસ હજી દક્ષિણમાંથી પાછો ફર્યો નહોતો. રાજ્ય જનસંવત્સિંહના કુંવરને ફોને સોંપવમાં આવ્યો હતો, તે ક્યાં હતો તેની રાહોડોને ખબર નહોતી. ફેટલાક તે જોડકામીરમાં છે તો ફેટલાક બિકમપુરમાં તો ફેટલાક સિરોહીમાં છે એમ ધારતા હતા. ચંપાવત, કુંપાવત, ઉદાવત, વગેરે રાહોડો કુંવરને જોવાને અધીરા બની ગયા. નરસીમના જોગે કોટાનો રાણો દુર્જનસામ ઔરંગઝેબની સામે લડવા તૈયાર થયો અને રાહોડોને આવી મળ્યો, તેને તેમજે કુંવરના સમાચાર પૂઝ્યા. આશુની આસપાસ છે એમ જાણી તેઓ તે તરફ આવ્યા.

રાજ્યમહેશનો અગ્નિતનો બોક્તા, અનેક મરુ સરદારોનો સરદાર, હજારો સલામો ઝીલનાર, અનેકનું કમ્પાણ કરનાર, મરુ દેશનો અધિષ્ઠાતા આમ તેમ સંતાનો અને છુપાતો અદિતલિં પહાડી પ્રદેશમાં રવડો રહેતો તો આશુના દુર્ગશમાં મેટો થતો હતો. દુર્ગોદાસના પૂર્વ બરોસાપાત્ર બે રાહોડો મુકુંદસિંહ અને શિવસિંહ તેની રક્ષામાં હતા. આસપાસના પહાડી જતો બીમ અને કાળી લોકોને આ બે વીરોએ પોતાના કરી લીધા હતા. કુંવરનું સ્વામાવિર રાજવંશી તેજ, સુકોમળ વદન, કાણું કાણું બોલવું મીઠું મીઠું હસવું જવાને બહુ પ્રિયકર થઈ પડ્યું હતું. આ પહાડી જતોને આવી અનુપમ કાંતિનું બાળક જોવાનો રમાડવાને આ પ્રથમથીજ વખત આવ્યો હતો અને અગ્નિત માટે પ્રાણ આપવા એકે પગે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. કોઈ મોટાનું બાળક છે એટલુંજ તેઓ જાણતા હતા ને તેટલાથી તેઓ સંતુષ્ટ હતા. શહેરમાં રહેનારાઓની માફક તેમને વધુ જાણવાની, કોષના છિદ્ર શોધવાની જિજ્ઞાસા નહોતી થતી. કોઈ તેની શોધમાં આવતું તો તેને કંઈ પણ જાણને જવાબ આપતા નહિ. ઔરંગઝેબ તરફથી છુપા વેશમાં કાસદો આ તરફ પણ આવતા પણ કંઈ પણ પતો ના મળવાથી વીરો મોંએ પાછા જતા અથવા રામ શરણ થઈ જતા. આ પહાડીઓનું અસાન, નહિ જેવી જિજ્ઞાસા કુંવર માટે સુખરૂપ હતાં શહેરીઓની જિજ્ઞાસા મુકુંદ અને શિવસિંહ તરફથી તૃપ્ત ના થઈ હોત તો આ કાસદો પ્રાસેથી ખઈ છું છે તે જાણી લેવાની તીવ્ર ઇચ્છા ગમે તેમ ઉંચું વાળતે.

મુકુંદસિંહ અને શિવસિંહ આ પહાડી જતોને બંધી રીતે સંતોષ આપતા, કંઈ પણ ઉજ્જું આવતા રેતા નહિ, તેના સરદાર

રાયમજીને એક રાજની માફક સન્માન આપના. તેઓ જાને રજપૂત બાળક છે, કોઈ મોટા માણસના પુત્ર છે એટલુંજ આ પહાડી લોકોને ખબર હતું. તેઓ ફળફળાદિ યા તો પાણી માટે બહાર જતા તો બાવાઓને વેષ ધારણ કરતા. તેમના શરીરનો બાંધો તેઓ કોઈ મહાન તપસ્વી છે, સંસારનાં બંધનથી મુક્ત છે. માયાના પ્રભાવથી દૂર છે એમ સાબીત કરવા પૂરતો સમર્થ હતા.

રાત્રિનો સમય હતો, સુર્યાસ્ત થયાને એ કલાક થય ગયા હતા, રાત્રિ અંધારી હતી, મુકુંદ અને શિવસિંહ ફળફળાદિ લેવા વાત કરતાં દૂર નીકળી ગયા ને અંધારું થયું. જેમજે તેમ જલદી મઠમાં પાછા ફરવા પગ ઊપડવા માંડ્યા. રસ્તામાં કોઈ પશુ માણસ નજરે પડતું નહોતું. વસ્તીનું નામ નહોતું. એકેકનું મોં પૂરું જોઈ શકતા નહોતા છતાં વાણીથીજ માત્ર દોરવાઇ એકેકની જોડે ચાંચા જતા હતા. આસપાસ બંને બાજુએ પ્રચંડ ડુંગરાઓ બીડામણી ડોકિયાં કરી રાત્રિની ભયંકરતામાં વધારો કરતા હતા. ડુંગરો માંડમાંડ વટારી જતા ને ગીચ ઝાડો આવતી. કોઈ હિંસક પશુ એકદમ નીકળી આવે તો તેને દાર કરવાને તીરકામઠાં તૈયાર રાખ્યાં હતાં. નળગોપેઓ માણસ છગી મરે એવો અસરે સમય હતો, એવું આ સ્થાન હતું. રોજના જાણીતા અને ટેવાઇ રહેલા હોવાથી ધરડે ચાંચા જતા હતા. ઝાડીમાંથી કાનને ફાડી નાંખે એવો અવાજ સંભળાયો. સાંધારણુ પશુઓ આ અવાજ સાંભળતાંજ ઝાડમાં લપાઈ ગયા. મુકુંદ અને શિવસિંહ તીરકામઠાં તૈયાર કર્યાં એક પગમાં ગર્જના કરતો, ધરડીને ધુમ્મસતો, ફક્કંગ મારતો, એક વિકરાળ વાંધ ઝાડીમાંથી ધરી આવ્યો. મુકુંદસિંહે તેની ગર્જનાથીજ દિશા પારખી એક તીર એવા જોરથી ફેંક્યું ને તે વાંધને એવું સચોટ વાગ્યું કે તે જમીન પર બરાડો પાડીને પડ્યો. કદાચ તેનામાં જીવ હશે એમ ધારી મુકુંદસિંહે બીજું બાણ મારી તેને પૂરો કર્યો. કેવો છે, કેવડો છે તે જોવા મુકુંદસિંહ વાંકો વળ્યો ને ઝાડમાં ખડખડાટ થયો શિવસિંહે એક પગ પણ ના ચુમાવતાં એક તીર ખેંચ્યું, ને મુકુંદના પ્રાણુ માંડમાંડ બચ્યો. બીજી દિશામાંથી પોતાના નરનું મૃત્યુ થયું જાણી, તેને મારી નાંખનારનું પૈર લેવા, ચુપચુપ, જરા પણ ઘોંસાટ કર્યો વગર એક વાંધેય આવતી હતી.

તાપથી ખરી પડેલાં. મુકાઈ ગયલાં પાંદડાં પર તેનો પગ જોરથી પડતાં તેનો ખડખડાટ થયો ને સમયસૂચકતા વાપરી શિવસિંહે બાણ માર્યું, વાંધેય ફડાક કરતી પડી. તેને પણ બીજું બાણ મારી પૂરી

કરી નાંખી. આમ અંધારૂં હોવા છતાં, તેના અવાજ માન્ય થી તેનું સ્થાન પાટખી અને તે ફરથી સચોટ તેમ તાડી, એક તરફ વાધને કાર કરી બને બીજી બાજુએ વાધેણુને જમીનદોસ્ત કરી બન્ને મિત્રો યોડીક વારમાં મઠ આગળ આવી પહોંચ્યા. તેઓ જ્યારે બહાર જતા ત્યારે અનિત પાસેની ઝાડીમાં બીજા જાતિનાં છોકરાં જોડે 'રાજા રાજા' રમતો હતો. અનિત રાજજ હતો ને કોઇને દિવાન, તો કોઇને સેન પતિ, કોઇને સરદાર તો કોઇને ધનામદાર ફાવે તેમ બનાવતો, તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ જરા પશુ કોપ ચાલતું તો તેના પર નારાજ થતો, તેનો આપ્તો ઉતારી પાડતો. તીરકામમાં વગર તે ફરતો નહિ. કોઇપણ છોકરું તે વગર બહાર જતું નહિ. નાનપણથી તેને વાપરવાની તેમને ટેવ પડી જતી. મુકુંદ, શિવસિંહને આવતા જોતાંજ અનિતકાકા આબ્યાં એમ બોલતો દોડી આવ્યો, તેમને બાઝી પડ્યો. મુકુંદે તેને હાથ પર ભાઈ લીધો.

અનિત—કાકા, કેમ મોડા મયા ?

મુકુંદ—બાપુ, જરા દૂર નીકળી ગયા હતા. આવતાં અંધારૂં થયું એટલે જરા મોડું થયું.

અનિત—આજે સાંજે અંધારૂં થતાંજ એક વાધ અને વાધણુ અહિં આગળથી જતાં હતાં હું' યા મારું' તીર ખેંચું તે પહેલાંજ તે ચાલ્યાં ગયાં.

શિવસિંહ—તમે એકલાજ હતા કે ?

અનિત ના, મારા બધા સરદારો હાજર હતા, રાખમદત્તજ દૂર ઉભા જોયાં કરતા હતા, અમને ખસી જવાનું કહ્યું પશુ અમે તો ખસ્યાજ નહિ.

મુકુંદ—બાપુ, અંધારામાં એકલા ફરવું નહિ, અને એવા પશુ આગળથી દૂર ખસી જવું.

અનિત—મને આવી સલાહ આપો છો ને તમે તો ફાવે તેમ એકલા ફરી કરો છો, ક્યાંતો મને જોડે ભાઈ જાણે અથવા ફાવે તેમ ફરજ દેજો એ પ્રાણીઓની મને બહુ શીક નથી લાગતી. મને જોઇ ઉભટાં એ પ્રાણીઓ નાસી જતાં રહે છે.

શિવ—ભલે, બાપુ, ભલે, પશુ તમે બાળક છો એટલે તેનાથી દૂર રહેવું. એ વાધ વાધેણુ અમને પશુ મળ્યાં હતાં.

અનિત—પણી, તમને દેખી નાસી ગયાં કે નહિ ?

શિવસિંહ—ના, ઉભટાં બમારા પર ખસી આબ્યાં.

અનિત—પણી ?

શિવ—મુકુંદજીએ તેમને ઠાર ક્યો. પોતે વાયેણ મારી મુકુંદસિંહનો જીવ બચાવ્યો છતાં તે જ્યાં પહોંચે તેનેજ આપ્યો.

અનિત—ત્યારે રામમલ્લજી અને કેમ ના કહેતા હતા. એમ કરસે તો મારે તેમની જોડે જીવન નહિ. હું તેમની જોડે જોડીક નહીં હું શું વાપને ના મારું ?

મુકુંદસિંહ—બાપુ મુઝારી નહિ. ધણેએ વખત આવશે. આપણે હવે ખાધ લઇ સુઇ જઇએ.

પહેર કાટતાં ઝાડીમાંથી ધણા ઘોડાઓના કાખડાઓનો અવાજ કાન સાથે અચડાયો. મુકુંદસિંહ અને શિવસિંહ બાલા, તીકામમાં સ્થિત થયા. અનિતે જવા આનાકાની કરી છતાં તેને રામમલ્લ અને મોકલી દીધો તથા રામમલ્લ વગેરેને જરૂર પડે તૈયાર રહેવાનું કહેવાડ્યું.

ઘોડેસ્વારની ટુકડી આવી પહોંચી, મુકુંદ અને શિવસિંહ જોશીના વેશમાં હતા છતાં જોખખાઇ ગયા, તેમણે પોતાનાં હથિયાર નીચે મૂકી દીધાં. અંપાવતોના સરદાર ઉદયસિંહ, વિજયપાળ, તેજસિંહ, ઉદાવતના રાજસિંહ, જગતસિંહ, જેઠાઓના સામંતશિંહ, કુંપાવતોના રામસિંહ, કનૈદસિંહ કેસરી, નાજમપુરેશિત, જૈન ગુરુ, યતિ જ્ઞાનવિજય ઘોડા પરથી ઉતરી પડ્યા, મુકુંદ અને શિવસિંહને ભેટી પડ્યા. હરાના દુર્જનસાળ જોડેજ હતા. કુંવરને જોવા બધાએ ધ્રુવજા બતભારી.

મુકુંદ—એ તો ખરું પછુ આ રસ્તો તમને કોણે બતાવ્યો.

ઉદયસિંહ અંપાવત—આણુના પ્રદેશમાં તમે છે એવી અમને ખબર મળી. દરેક દિશામાં ફરતાં તપસ કરતાં કંઠાળી આ તરફ વળ્યા, માર્ગમાં એક વાપ અંપાવત પડ્યાં હતાં તથા ત્યાં માણુસનાં પગલાં પડ્યાં હતાં; પગલે પગલે અમે આદિ આત્મા આવ્યા રાવ દુર્જનસાળ, બાજરાજને બતાવી અમારી આંખ તૃપ્ત કરે. મુકુંદ, અને સુપ્રત કરનાર દુર્ગાદાસજી દક્ષિણમાં છે. તેમની રજા વગર તેમણે સોંપેલી વસ્તુ બીજા કાઇને કેમ બતવ ?

યતિ જ્ઞાનવિજય, તમે જ્યાં સુધી બાજરાજને બતાવશે નહિ ત્યાં સુધી અમે અન્નપાણી છશું પછુ નહિ. મુકુંદ અને શિવસિંહને બીજો છુટકો નહોતો, અનિતસિંહ રામમલ્લ, તેના માણુસો, બાજરાજના મોકલીઆ આવી પહોંચ્યા સુયોદય થતાં વિકસતાં કમળની માફક દરેક રાઠોડાનાં હૃદય અનિતસિંહને જોઇ પ્રદુરિત થઇ ગયાં આસો માર્ગમાં અંપાનો રસામૃત પપૈયું મુઝી પોતાની તૃષ્ણ તૃપ્ત કરે તે મુજબ તેમણે પોતાની આંખોને ઠારી. હૈયા આસન પર આઠ વરસના અનિત-

સિંહને બેસાડી પુરે દિતે રાજ્યતિલક કરી. રાવ દુર્જનસાગે તેને પ્રથમ નમન કર્યું. રાણા અગ્નિતસિંહની જય બોલાવી ગર્જના કરી મેઘમંડળ કંપા લાગ્યું, ધરતી ધ્રુજવા લાગી. સરદારો નમન કરી રહ્યા ને રાયમદ્વજીનો વારો આવ્યો. ધીરે ધીરે ને આ યો મુકુંદ તથા શિવસિંહ તરફ જોઈ અગ્નિતસિંહને મદ્વજ દઈ કહેવા લાગ્યો, મહારાજ, મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. હું અનનાતાને ઓળખતો નહોતો.

ખરી ખુશીની વાત એ હતી કે અગ્નિતસિંહ આ બનાવથી જરા પણ વિસ્મય પામ્યો નહોતો તેમજ ગભરાયો નહોતો. ગાદીએ બેસવાની, હુકમ કરવાની, માફ કરવાની, તેને ટેવ પડી ગઈ હતી.

આ બધા ગરમઝટમાં અગ્નિતસિંહના ગોડીબંધો આધા હતા તે ગુમ થઈ ગયલા જણાયા. અગ્નિતસિંહે રાયમદ્વજને તેમને માટે પૂછ્યું, તે જાણ આપે એટલામાંજ ઢોલ, ત્રાંસાં, સરણાઈ, રજુ-સિંગડું જેને જે ફાળ્યું તે લખને બધા આવી પહોંચ્યા. અગ્નિતસિંહ જ્યારે બધાએનો રાગ થતો ત્યારે રાયમદ્વજનો પુત્ર જયમલ દિવાન બનતો. અત્યારે તે બધાનો સરદાર બન્યો હતો. રાજની માફક તે બધાએ વારા ફાટી નમન કરી, વાજતો વગાડી, આકાશને મળી મુકું રોડો સરદારો આ બનાવ બે ધડી જોખન રહ્યા. કમુખો કરી સરદારો મારવાડ તરફ જઈને નીકળ્યા.

પ્રથમ અધ્યા ગામ ગયા, ત્યાંના સરદારે સાચાં મોતીથી અગ્નિ-તસિંહને વધારી લીધા, માર્ગમાં આવતાં રોડે સરદારોનાં નજરાણાં લઈ તેમનું સ્વામિ વ સ્વીકારી 'પોકરણું' આગળ અગ્નિતસિંહ તથા દુર્ગાદાસનો બેઠો થયો.

ધનાયતખાન અજમેરમાં હતો, ઔરંગઝેબને તેણે આ સંભા-ચાર કહેવડાવી દીધા. રાજ વગર, સરદાર વગર, રજપૂતો આટલા બડાદુરી બનાવી ચૂક્યા હતા, પાછી પાની કરતા નહોતા તે હવે તેઓ શું કરશે તેની ધનાયતખાનને બીતિ લાગવા માંડી. વધુ મદદ મોકલવા તેણે બાદશાહને લખ્યું.

મુસલમાન હસરરને વધુ મદદ આવી મળે તે પહેલાં રજપૂતો ધનાયતખાનના હસર પર તુડી પડ્યા. તૈયરખાનના સસરા ધનાયતખાનને મારી દુર્ગાદાસે અકબરનું વેર લીધું. નગરનો રત્નસિંહ આ લડાઈમાં પડ્યો.

ઔરંગઝેબને આ ખબર પહોંચતાંજ તેના હોશકોશ હતી મખ-જસવંતસિંહના કુંવર તરીકે એક બાળકને તેણે તૈયાર કર્યો, મદ-મદલાહને નામે તેને જોરપૂરની માદી પર બેસાડ્યો તથા અગ્નિતસિં-

હને તેની સત્તા સ્વીકારવાનો હુકમ કર્યો. રાહોડો અઠગાયા ને મારવાડમાંથી મુસલમાનોને હાંકી કાઢ્યા. મહમદશાહ પણ જોધપુર પહોંચતાં પહેલાં માર્ગમાં રામસરણ ચર્ચ ગયો.

ઔરંગઝેમે સુળયતખાનને સરદારી આપી. રાહોડો જોડે તેણે સંધિ કરી. ઇનાયતખાનનો પુત્ર જોધપુરથી દિલ્હી તરફ જતો હતો. તેને રેનવાલ આગળ હરનાટે હરાવ્યો અને તેની ગૃહલક્ષ્મી તેમજ નૃણ્યલક્ષ્મી છુટી લીધાં. અજમેરથી સુળયેગ તેની મદદ ધાવેા તેને મુકુન્દદાસ ચંપાવતે દલકો કર્યો. આમ આ વરસ (૧૬૮૭) પસાર થઈ ગયું. *

સુળયતખાન આમ મારવાડના પ્રદેશમાં ફસાયો હતો ત્યારે અજમેરમાં સેરીખાન બહુ કફેડી સ્થિતિમાં આવી ગયો. પુષ્કરજી જવાના માર્ગના હુંગરેમાં તેણે પોતાનો પકાવ નાંખ્યો હતો. દુર્ગાદાસે તેને અજમેર સુધી હાંકી કાઢ્યો, બાદશાહે આ ખમર મળતાંજ તેના પર એક પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે દુર્ગાદાસને જો તે હરાવશે તો તેને રાષ્ટ્રના બધા મુસલમાન સરદારોમાં એક મથુવામાં આવશે તથા તેમ નહિ કરે તો તેને ચૂડીઓ બેટ તરીકે મોકલવામાં આવશે તથા તેની જગાએ સુળયતખાન નીમાશે.

પત્ર મળતાંજ સેરીખાન રજપૂતોને કોઈ રીતે થાપ આપવા, અજિતસિંહને પોતાની જગ્યામાં ફસાવવા લલચાવ્યો. અજિતસિંહને તેણે એક પત્ર લખ્યો તથા સંધિ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બાદશાહનો તે પ્રતિનિધિ હોવાથી અજિતસિંહને પોતાની જાવણી આવી બાદશાહી પટે મેળવવા સૂચ્યું.

વીસ હજાર રાહોડોની સરદારી નીચે અજિતસિંહ તેને મળવા નીકળ્યો, તથા દુરમન કોઈ જગ્યાને દોઝ રચી ના જતાં એ આશ્ચર્યથી ચંપાવત મુકુન્દને આગળ રવાના કર્યો, રાત્રિના સમયે લરકરનો મોટો ભાગ આસપાસનાં કોતરો, ખીણો, તેમજ પહાડની તળેટીમાં ગમે તેમ મુસલમાનોનું આક્રમણ થાય તો તેમને હંફાવવાને કોઈ શિખરે. પરંતુ કોઈ ઉપર આવેલી ઝાડીમાં દુરમનની દરેક હીમચાલ જોઈ શકે એવી સ્થિતિમાં લપાઈ બેઠું. સવાર પડતાં મુકુન્દ ગળ્યામાંઠયાં માથુસોને લઈ અજમેર આવવા નીકળ્યો. અહીં માછલ બાએ પર્વતની તળેટી દૂર દશે, કહેરથી સવા માછલ બાએ

આથા હરી ને કેલરોમાંથી. આસપાસના પ્રદેશમાંથી મુસલમાન લોકો
 તુટી પડ્યું. પ્રપંચીઓ પ્રપંચ રમવામાં, કપટળગ નાંખવામાં એવ
 તો અંધારા ખતી ગયા હતા, અંધ થઈ ગયા હતા કે અનિત્તાસિંહ
 જોડે છે કે નહિ તે જોવા વગર રજપૂતો પર તુટી પડ્યા. મુકુંદ તો
 તેમને મળવા તૈયારજ હતા. તે તથા તેના વીરોએ યુદ્ધની શરૂઆત
 કરી દીધી એટલામાં દેખી ન શકાય એવી જગાએથી તીરની વૃદ્ધિ
 થવા માંડી, મુસલમાન લોકો અગ્નિયળીમાં મગકાવ થઈ ગયું. સામે
 લડવા આવેલા કોઇ દેવાંશી પુરુષો હતા કે શું તે સમજી શકાયું નહિ.
 પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર, આ કપટળગ તોડવા માંગતો હોય,
 પ્રપંચ સાંખી શકતો ના હોય ને તેમની વધારે ધાતો હોય એમજ
 તેમને લાગ્યું. આકાશમાંથી તેમના પર વૃદ્ધિ થવા માંડી, ઉપર જોઈ
 શકાતું પથ નહોતું. વીસ દળર રાહોડોનાં છુટાં તીર સામું કાણુ
 જોઈ શકે? હાંફાહાંફા થઈ કેટલાક અજમેર તરફ નાસવા લાગ્યા
 ને કિસ્તાનાં દાર અંધ કરી લેવા સેરીખાને હુકમ આપ્યો. દુર્ગોદાસે
 લોકોને નાસતાં જોયું ને રાણાની આજ્ઞા માંગી. અગીઆર વરસના
 બાળકે રાહોડોને છાજતોજ હાલ આપ્યો. ” આટલે સુધી આવ્યા
 છીએ તો ચાલો હજી દુર્ગ જોઈએ અને ખાનગી મહેમાનગીરી
 સ્વીકારીએ. ” આ શબ્દો નીકળતાંજ રાહોડો ઉતરી પડ્યા અને
 અજમેર પર તુટી પડ્યા. ખાન કિલ્લામાં લરાઈ ગયો. દુર્ગોદાસ
 વગેરેએ ધસી જઈ દુરમનની તોપો સર કરી, તેનાજ વતી કિલ્લાનાં
 દાર તેડી નાંખ્યાં. સેરીખાને નમણું આપ્યા વગર છુટકો નહોતો
 પોતાનાજ પ્રાંતમાં અનિત્તાસિંહને તેણે નમન કર્યું. ઇંદ્રસિંહે ખાનની
 ઝેરવર્તણૂકને યોગ્ય કિલ્લો આપવા ચહેર ખાળી મુકવાની સૂચના
 કરી. સેરીખાને અનિત્તાસિંહ, ઇંદ્રસિંહને આજીજી કરી રાહોડોને વિનવ્યા
 રાણાને જવાહીર, હાથી, ઘોડાની નવાજેશ કરી એ ઇન્કાર પાર
 પડતી અટકાવી. (૧૬૬૦)

પ્રકરણ ૧૯

મુસલમાની

યાને

સક્ષિપત્તન નિસા એમઅ:

“ ખહેન કયાં થઈ ? ” “ એ આવી. ” ખજુર ધીરથી મહાદ
 કહે જવાબ આપ્યો.

ધંદુરે મળ્યાને કહ્યો વખત થઇ ગયો. તે ક્યાં હતી ? રજપૂતોનાં
 લસકરનો પઝાવ જ્યાં જ્યાં થતો ત્યાં તેના લાઇ ઇન્સિંહની જોડે
 રહેતી. તેજસિંહ તેમજ એ આગાનો અન્યેન્ય ભવ અપણે નિજ
 સુઝ્યા ઝીએ. એને પ્રેમ કહી શકાતો નહોતો. રત્નસિંહ અને તેજસિંહનાં
 દંડ યુદ્ધ વખતે ધંદુરપત્નીની નિયતિ જોવા જેવી હતી. એક તરફ
 જન્મ આપનાર પિતા અને બીજી તરફ જીવ્યું સાર્થક કરનાર, તેજ-
 સિંહ, કોઈની યાદ તે ઇચ્છી શકતી નહોતી. પ્રભુએ ક્યું પણ તેમજ
 તેજસિંહ જીવ્યો પણ તેણે રત્નસિંહનો પ્રાણ ન લેતાં તેને હાથ
 પકડી ઉઠાડી લીધો. આગાનો પક્ષપાત તેજસિંહ માટે સુદૃઢ બન્યો.
 તે દાખવવાનું આ અરાયર સ્થાન નહોતું. સ્ત્રીની રસભાવિત લગ્ન,
 તેનાં આડે આવતી હતી. વળી જ્યાં દહાડો ને રાત લડાઇનીજ અચાં
 થતી હોય, કંઈકંઈ વ્યુદ્ધરચના થતી હોય, ફત્તાણ પડ્યું, કલાણો
 મુઝો એજ વાત થતી હોય ત્યાં દુસ્મનને શી રીતે હંકારવો, યુવાનેનું
 શી રીતે મેળતી લેવું એના વિચારનેજ માત્ર સ્થાન આપી શકાતું
 હતું. ધંદુ એકલી પડતી ત્યારે તેને પ્રેમના વિચાર આવતા ખરા
 પણ મોટે ભાગે તે પણ માંદાઓની માવજત કરવામાં રજપૂતોને કંઈ
 પણ ઉપયોગી થવામાંજ પોતાનો વખત કાઢતી. અવારનવાર, અચાનક
 મળતા, તખીઅત પૂડતાં, સામને આનંદમાં જોઈ ખુશ થતાં એવીની
 જોઈ દિલ્લીગીર થતા. ટુંકમાં રણમંડપમાં લગ્નમંડપના વિચારોને
 ઓછો અવકાશ મળતો.

અજમેર આગળની લડાઇમાં તેજસિંહ સખત ધાપસ થયો હતો.
 ધંદુ તેની સારવારમાં હતી. ધા રજાય ને પાટેપાટો બાંધવો, સખત
 વાગેલું તેના જોરનો તાવ આવેલો તેની વખતસર દવા આપવી, વગેરે
 ધંદુએ પોતાને માથે રાખ્યું હતું. આજ એ વાતને આઠેક દિવસ
 થઈ ગયા હતા. જખમનો ધા રજાયો હતો, દદખનો રજાયો નહોતો.
 ઔરંગઝેબ પરનો યોદ્ધ ઉતર્યો નહોતો. તાવ પણ નરમ હતો. ને
 તેજસિંહની આંખ મળી ગઇ હતી. તેનાં વદનકમળની સામું જોઈ
 ધંદુ આંસુ પાડતી હતી. પોતાનો પ્રેમ દાખવવા, સામને જાણી લેવા,
 ખરા વખત મળ્યો હતો છતાં જીભ ઉપડતી નહોતી મનમાં કોઇ
 જાનના સંકષ્ટે પણ સ્થાન લીધું હતું. અને એ સંકષ્ટનેજ પરિચયે
 પોતાનો પક્ષપાત સમજવાની સ્પૃશ્વી થતી હતી. શાહનંદો અકબર
 દક્ષિણમાં જતી વખતે પોતાની બે બેટીઓને અહિં મુકી મયો હતો,
 મોટી સદ્વિપત્નિસાની ઉમર સોળસર વરસની હતી. અકબરે જતાં
 જતાં તેજસિંહને તેમની ખાસ સુખન કરી હતી. તેજસિંહ પોતાની

કરજી બરાબર બધા કરતો અને અવારનવાર સુઘતાનીની ખખર લેતો. તેજસિંહ ખાટલાવણ હોવાથી સુઘતાની દિવસમાં બેત્રણ વાર તે ઊંપાસે આવતી, તખીમત નાકુરસ્ત વધારે હોય તો ૨ તે પછી ફેરો ખાઈ જતી. તેજસિંહ તથા ઇંદુમતીના સંબંધનો સુઘતાનીને ખ્યાલ નહોતો. ઇંદુમતીએ બધા વીરાની આ રીતે આકરી કરી હતી એટલે આમાં નૃનાધિક સુઘતાનીને લાગતું નહોતું. ખરું જોતાં તેમ નહોતું. દરદીલી સારવારમાં તો નૃનાધિક નહોતું પણ ચંદ્રની કળા જેમ બદલાય તે મુજબ દરદીની તખીમતમાં સુધારો આવતાં, બગાડો થતાં, ઇંદુના પછી વહનચંદ્રની સ્થિતિ સુઘતાનીના વર્તનને ઇંદુ પારખી ગઈ હતી તથા તેથી કાંઈ વાર તેનું હૃદય પોતું થઈ જતું. હૃદયમાં ઇર્ષ્યાથીએ હજી વાસ કર્યો નહોતો. જાતિભેદ તેનું મુખ્ય કારણ હતું. કાંઈ રજપૂત બાળા સામે હોત તો વસ્તુસ્થિતિ ભુદી થઈ પડતે. છતાં પછી દિલ્હીના શાહજહાની એક બેટીના મોહપાશમાં કદાચ પછી તેજસિંહ સપડાઈ જાય એ જીતિ તે બાળા હોવાથી તેના મનમાં રહેતી હતી. આથીજ તેનો કંઈ રૂપાણો લાગતો હતો. ઉંપમાં ખલેલ ના થાય તેથી તેણે બહુ ધીમેથી જવાબ આપ્યો હતો.

ઇંદુ—ભાઈ, આ સમાચાર છે ? અહિંથી હાવણી પાછી તરત ઉપડવાની તો નથીને ?

ઇંદ્ર—બહેન, તે કહેવા હું નથી આવ્યો. તારી આંખ પાછી રાતી દેખાય છે. મેં તને આટલો દિશાસો આપ્યો પછી તારી મગમગીની જતી નથી. પહેલાં તો મને આમ લાગતું હતું કે તેજસિંહન સખત પા વાગવાથી તું તેમની તખીમત ખામંત ચિંતામાં હશે. હવે તો કુંક મુદતમાં કરતાકરતા થઈ જશે. એટલું જરૂર જણાશે કે તેજસિંહ કંઈ નાશાન નથી.

ઇંદુ નિઃશ્વાસ નાંખતી બોલી. ભાઈ, એ બધું ખરું પછી હું એક સાધારણ હાકોરની કુંવરી છું ને તે એક બાદશાહની બેટી છે. તેનો હાઠ ભુએના. વળી મારા કરતાં સ્વરૂપમાં તે ચડીઆતી છે.

ઇંદ્ર—તું તારી દષ્ટિએ ભુએ છે. તેજસિંહની જીખને એમ લાગતું નથી. વળી તારો રંગ સ્થામળો પછી સોહામળો છે. સકુને બીજાના પ્રભાવમાં પોતાનું રૂપ ઓછુંજ લાગે. વળી સાંકાઈ જેની સારી ટેલેક વાર લાગે છે તેનો હાઠ દરેક વખતે સારો લાગતો નથી. સુઘતાનીને કાંઈ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. તેમાં ચિત્તોપતા તે કંઈ બગાડતી નથી. પોતાનો મોભો સકુએ સાચવવોજ જોઈએ. તારો આ પ્રથમ

પ્રસંગ છે, એટલે તમે ઘડ લાગે છે. બાકી બાદશાહની બેરી જોતાં આમને । સાદાઇજ લાગે છે.

ઈન્દુ—બાઈ, તમે શું ખબર.....

ખીજાના પરથી તેજસિંહે ઇન્દુને બોલાવીને વાક્ય પડતું મૂકી દે. તંબુમાં અલી અઈ તેજસિંહને પાણી આપી બાઈને અંદર બોલાવ્યો.

ઈન્દુ—તેજસિંહજી, હવે કેમ લાગે છે.

તેજ—પ્રભુકૃપાથી તેમજ તમારી બહેનની માવજતને લીધે મને આરામ છે. શક્તિ આવી જશે ને હું હરતોફરતો થકશ. માત્ર તમારો ઉપકાર શી રીતે વાળવો એ સમજાતું નથી. ઇન્દુ લજ્જાથી નીચું જોઈ બેઠી હતી.

ઈન્દુ—તે તો સહુ થઈ રહેશે.

તેજ—બેગમ આર્વામાં હતાં તે ચાલ્યાં ગયાં ?

ઈન્દુ—તમને ઉધમાં જોત જતાં રહ્યાં.

ઈન્દુ—તેમને બોલાવું ?

તેજ—ના, મારે કંઈ તેમનું કામ નથી. ખીજા શા નવીન છે. ?

ઈન્દુ—બહેન જોડે તે વાત કરતો હતો તેજ તમે શુભ પાડી. બાદશાહ એકે પગે સંધિ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યો છે. સુલતાની એને સોંપી દેછે તો રાણાનો તેની જ્ઞેધપુરની ગાદી પરનો હક્ક તે કયુલ કરવા તૈયાર છે.

તેજ—હક્ક કયુલ રાજે કે ના રાજે તેની કોને પરવા છે ? હમે કયાં બાદશાહનો હક્ક સ્વીકારીએ છીએ. મારે તેની તલવાર. બાકી એ કયાં ખરા હક્કદાર છે. સુલતાનીને પોતાના કળજમાં લીધા પછી પાછી લકાંઈ શરૂ થવાની આડખીટી નડે છે તે ખસી ગઈ કે કે બાદશાહના કોલ પર પાછું પાણી ફરી જશે.

ઈન્દુ—સારે શું સુલતાનીને સોંપી ના દેવી ?

તેજ—આપણે તેને રાખીને કરવું છે શું ? મધ્ય આટલાં આટલાં વર્ષની સતત રુઝાઈને બીધે, આપણા બરકરને આરામ આપવો હોય તો સંધિયા પોતાંપોતાં વિદ્ય નાંખી તેની મુદત લાંબાવવી તેમાંજ મજા છે. સુલતાની આપણી કલે છે ત્યાં શુધી બાદશાહના હાથ બાંધ પર છે.

ઈંદ્રસિંહ—એ પણ ખરી વાત છે. આજ અવધના આપની કુસળતાના સમાચાર પૂછતા હતા.

તેજસિંહ—હવેને કે પાંચ દિવસ પછી શહાડી તલનાર લઈ, મરના હજી આટે, હિંદુ ધર્મના ટેક માટે, મારી આર્થ જૂમિને માટે રાણાજીની સેવામાં હું હાજર થઈશ.

ઈંદ્ર—તમારા મોંમાંથી તો એવાંજ વેણ શીમે પણ હમણું જરા શાંતિ રાખો. ચાલો, હું રમ લઉં.

ઈંદ્રસિંહ આચ્ચો ગયો. ઇંદુ પણ થાકીપાકી આરામ લેવા આડો પડી.

પાંચ દિવસ તો સહેજ વીતી ગયા, લડાઈ થોડો વખત માટે બંધ પડી હતી. સુલતાની બહુ જુજ માણસોના પરિચયમાં આવી. તેજસિંહ પર તેનો અનિવાર્ય પ્રેમ હતો. ગમે તે બદાને તેને મળવા પ્રયત્ન કરતી. અકબર પણ દક્ષિણમાં જતાંજતાં સુલતાનીની સુખ તો તેજસિંહને કરી ગયો હતો. તેજસિંહ સુલતાનીના નના તરફના પ્રેમ આગત અગાણુ હતો. તે ઇંદુમતીમાં તરફીન હતે ને તેથી સુલતાનીના પ્રેમને ઓળખી શકતો નહોતો. દરતોફરતો થયો તેને બી ૨ દિવસે સંધ્યાકાળે ફરતો ફરતો ઝૂલોતી ઘટા હતી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. એક મોટી ચિલા પડી હતી તે પર પહાડી પ્રદેશની લીલા જોતો, વિચાર કરતો પડ્યો. કંઈક શાંતિનો સમય હોવાથી ભરવાડ ટોરો ચરાવી તેમને પાછા વાળતો હતો, પક્ષીઓ જુદી જુદી રાગણી કાઢી રજાં હતાં, કલારવ કરી રજાં હતાં, દૂર ટુંગરોમાંથી કાચની માફક સફેત નિર્મળ પાણી ધીરે ધીરે ઝરતું, નીચે વહેતું દેખાતું હતું. શીતળ માંદ. જ્યને સુગંધ વાયુ શરીર સાથે અથડાતો હતો. તેજસિંહના શરીરમાંથી તાવ નીકળી ગયો હતો, પણ હૃદયના તાપથી તે બળતો હતો. સુવામાં એવ ના પડ્યું ને બેઠો થયો. પાછળથી કેંઈ આવતું હતું પણ તેની તેજસિંહને ખબર નહોતી. પગમાં બહુ ધીરેધીરે પડતાં હતાં છતાં ખરેખરે સુકાં પાન ઉપર તે પડતાથી નહિ જોયે અચાજ થતો. નાનાંનાનાં પ્રાણીઓ દરે જવાને દોડાદોડ કરતાં હશે એમ ધારી તેજસિંહનું તે તરફ લક્ષ નહોતું. આવનારે આવી તરતજ તેજસિંહની આંખ પર પાછળથી પોતાના હાથ દાખી દીધા. પ્રથમ તો તેજસિંહ અમક્યો ને પ્રથમ તો પોતાની તલવા પરજ હાથ મૂકવા જતો હતો. પરંતુ હાથ જરા વધારે વાર રહેતાંજ બંગડીનો અવાજ થયો.

તેજસિંહ—ઝાણ ?

ઉત્તર મળ્યો નહિ. બીજાનાર પૂછ્યું. આખરે શાહી પોતાના હાથથી સ્પર્શ કરતોજ તેને માલુમ પડ્યું કે સુમતાની તે હતી સુમતાની ? તેણે હાથ ખેંચી લીધા ને ખડખડ હસી પડી.

તેજસિંહ—સુમતાની, તમે આવા મોટા બાદશાહની બેઠી થઈ મારા જેવા ગરીબ માણસની અરકરી કરો તે સાફ કેખાય ? બાદશાહ ખુદ અદિ આવી પહોંચે તો માણ અને તમારા શા હાલ કરી નાંખે ?

સુમતાની—તેજસિંહજી, મેં તમને ફટલી વાર કહ્યું કે “તવ-ગરી બદીલ અસ્ત ન બમાલ, સુઝર્ગી બઅક્કમ x અસ્ત ન બસાલ” બાદશાહના બાદશાહને પસંદ છે એટલે થયું. બાદશાહને પસંદ ના હોય તો તેની અને પરવા નથી.

તેજસિંહ—તમે કંઈ નવા સમાચાર સાંભળ્યા છે ? ખુશ ખખર બણી છે ?

સુમતાની—મારાશ્રી વીરોળી છુટા પડી બાબા સુખરૂપ પહોંચ્યા.

તેજસિંહ—તે ખખર હજી આવી નથી. પણ આ તો બાદશાહ રજપૂતો જેડે સંધિ કરવા માંડે છે. કાલકારમાં તો મુખ્ય એ છે કે તમને અમારે બાદશાહને સોંપી દેવા તથા શાહે રાજાનો મારવાડની ગાદી પર હક્ક સ્વીકારવો. અમારી જેડે રહેવામાં તમને જે તકલીફ પડી હશે તે હવે જતી રહેશે અને બાગે બેઠસ્તમાં તમારે રહેવાનું થશે, નિર્ભયપણે એથાઆરામથી ફરવાનું થશે, હજારો લોડીઓ તમારી સેવા ચાકરીમાં હાજર રહેશે, આ સુખ ભોગવવાનો તમને ઘણો વખતે પ્રસંગ આવશે. છેક નાનપણનું સુખ બરાબર શાઃ નહીં હોય.

સુમતાની વિશ્વાસ નાંખી બોલી. ‘તેજસિંહજી, તમે ઘણું બોલી ગયા. મારે ઉત્તર આપવો પડશે, તેની તમે જરાએ કાળજી રાખી નહિ. છુટકછુટક જવડા આપવા કરતાં એટલું જ માત્ર કહું છું કે તમે લવ છો, મોળા છો, બૂંટા છો.’

તેજસિંહ—એટલે ? અમે એટલું તો દીરા જેવું સમજાએ છીએ કે બાદશાહની એ સંધિ તમે ત્યાં સુખરૂપ પહોંચ્યા ત્યાં સુધીજ ટકવાની છે.

x સ્વર્ગીય બીચીયા (દીલી)

સુલતાની—ઓ પણ ખરૂં. હું તો જુદુંજ કહેવા માંગતી હતી. તમે મને ઝોળખી શક્યા નથી. પાંચ વર્ષની હતી ત્યારથીજ તમારી જોડે રજપૂતો સાથે હળામગી મોટી થઈ છું. દિલ્હીમાં ચમન કરવા કરતાં તમારી સાથે અહિંથી તહિં રખડવામાં મને વધારે આનંદ મળે છે. ખાજે બહેસતમાં મને મઝ નથી. બાદશાહ કને જવા જેવી બીજી મને સગા નથી, વીર તેજસિંહજી, તમારા સિવાય કોઈ મારી કઝા નથી, મારા મનના બાદશાહથી મને છુટો પાડવાની કોઈને રજા નથી.

અકબાદ, ચીઢવાદ, ફાવે તેમ તે લવવા મંડી, તેજસિંહે તેને ધીરી પાઠી.

તેજસિંહ—સુલતાની, તમે આ શું બોલો છો ? હું કાણુ, તમે કાણુ તેનો જરા વિચાર તો કરો. તમે વારંવાર બે ફારસી લીટી બોલતાં તેનો અર્થ આજે હું ખરાખર સમજ્યો. ખરી વાત છે કે તવંગરી અને ગરીબી એ ચોપટના પાસા છે. સુખ અને દુઃખ મનુષ્ય માત્રની કસોટી છે, હું તમને તવંગર મ.તું છું, મારાથી વધારે દુઃખી મને સુખી ગણાવું હશે. એકનું સુખ તે બીજાનું દુઃખ પણ હોઈ શકે. સુખ કે દુઃખ માન્યું તે ખરૂં. છતાં પણ ખુદ આખા દિંદના શાહના શાહનશાની બેટી, મારા જેવા સાધારણ માણસને ચલાય તે કોઈ ડાહ્યું માણસ સાંખી શકે નહિ.

સુલતાની—ડાહ્યાનું ડહાપણુ જ્યાં સુધી પ્રેમમાં નથી પડ્યો ત્યાં સુધીજ રહી શકે. તે તેનીજ નજરે જોઈ શકે. પ્રેમમાં મસ્ત થયલા ગાંડાને તે ગાંડપણુ નથી લાગતું, તે તો તેમાં ડહાપણુજ માને છે.

તેજસિંહજી—ભલે, પણ મારી અને તમારી વચ્ચે જાતિભેદ છે. તેનું શું ? ઔરંગઝેમ પોતાની શાહનશાને એક રજપૂત જોડે પરણાવવાની કોઈ દિવસ હા પાડશે નહિ.

સુલતાની—બાદશાહને અમથા ક્યાં વચ્ચે લાવો છો ? તમે પોતે હા કહો એટલે બસ. હું મારું સુઝ્યું કરી લઈશ.

તેજસિંહજી—શાહઝાદી, મને માફ કરો. વધુ બોલવાની મને ફરજ ન પાડે. મારાથી વધતું ઓછું બોલાઈ જશે ને તમને ખોટું લાગશે.

સુલતાની—તેજસિંહજી, તમારા બોધ્યાથી મને માફ લાગે તો તો એ શુદ્ધ પ્રેમજ નહિ. અત્યારથીજ હું દિલ્હીનાં પાયતખ્ત પર બેઠી હોઉં તેમ ગણવાની જરૂર નથી, તેમજ તેજસિંહની સુલતાની,

ખુદ પાયતબતની માલિક થાય તોપણ બદલાવાની નથી. તમારે જે કહેવું હોય તે સુખેથી કહો.

તેજ—સુલતાની, હું હિંદુ છું, રજપૂત છું, તમે પરધર્મી છો, મુસલમાન છો. મારાં અને તમારાં લગ્ન શી રીતે હોઇ શકે, વળી તમારી કામના કેટલાક વીરોએ, રિયાસત ચલાવનાર બાદશાહોએ હિંદુ ભત પર, હિંદુ ધર્મ પર જે બુદ્ધિમ ગુજર્યો છે તે તમારી ભણ્યામાં નહિ હોય આપણી આ લડાઈનું પરિણામ ખોટું છે. બીજો તેમાં ફાવી જશે. પણ આવી લડાઈની શરૂઆત કરનાર બલે બુદ્ધિમાન ગણાતા હોય, મનાતા હોય પણ મારી સમજ પ્રમાણે તો તેમનામાં બચ્ચલની સાવ ખામી જણાય છે.

સુલતાની—તેજસિંહજી, બધા માણસો કંઈ સરખા સ્વભાવના હોતા નથી. ગણ્યા ગાંધા પાંચ સાત એવો બુદ્ધિમ ગુજરી ગયા છે.

તેજસિંહ—તમે કહો છો તેમ કમૂલ રાખીએ તો પણ એ પાંચ સાતે લાખો હિંદુઓ પર ન ખમય એવો સીતમ ગુજર્યો છે, અનેક દેવમંદિરો બ્રષ્ટ્ ક્યાં છે, ચાલુજ સમયનો વિચાર કરો, બાદશાહને બધી જગાએ આ લડાઈ સળગાવવાનું શું કારણ છે ? તેની સત્તા સામે કોણ હાથ ઉપાડવા મથું હતું ? પણ માત્ર પોતાની ઝડપને વશ થઇ લાખો હિંદુઓ તેમજ મુસલમાન ભાઈઓનાં વગર કારણે બળિદાન આપ્યાં છે અને હજી કેટલાં અપાશે તે જોવાનું છે,

સુલતાની—ત્યારે તમે શું મને પ્રેમથી નહિજ બોલાવશો. ?

તમારો ચાહ મને નહિજ આપશો. ?

તેજસિંહ—સુલતાની, જે પ્રેમની તમે માંગણી કરો છો તે હું એક પાત્રને આપી ચૂક્યો છું. તમારા તરફ માનની લાગણીથી જોઉં છું તે તમને વિદિત છે.

સુલતાની—તે ભાગ્યશાળી બાળાનું નામ; હામ ?

તેજસિંહ—છાવણીમાં તે મારી રાહજ જોતી દશે.

સુલતાની—સમજી, તેજસિંહજી, સમજી, તમે સુખી રહો. તેજસિંહજી. મારો નિશ્ચય થઇ ગયો. હું તમારું નામ જખ્યાં કરીશ, દૂરથી તમારું કલ્યાણ ધ્યાનમાં કરીશ, તમે જે જે કહ્યું તે સાંભળવા હું પ્રથમથીજ તૈયાર થઇ રહી હતી. તમારો આટલો પરિચય છતાં ખરા દેશભક્તને હું ઓળખી શકું નહિ એ કેમ બને ? હૃદયનાં એકયમાં એટલી ખામી ગણાય. તમને પૂરેપૂરા ઓળખી ગઇ હતી તેથીજ હું આજ સુધી ચૂપ રહી હતી. ઇફુઅડેનની વાત મને ખબર

નહોતી. મારા પ્રેમમાં હું એવી મસ્ત હતી. કે તેમનો ચાહ સમજી શકતી નહોતી. તમને મળવાનું હું ધીરે ધીરે ઓછું કરવા માંગતી હતી, તમને આધેથીજ પૂજવા માંગતી હતી. સંધિની વાત બાળતાંજ અનુકૂળ પ્રસંગ બીજો મળે કેન મળે એમ સમજી આ પ્રસંગ એમ ખોલી મેં તમારા જીવને કચવાટ કરાવ્યો હોય તો માફ કરજો. મારા હૃદયને ખાલી કરી તેનો ભાર ઓછો કરવા હું લલચાઇ તે દર ગુજર કરજો.

દિલ્હીના બાદશાહના લાડીલા શાહખાનની શાહખાદી, તેજસિંહને પગે પડી રાઇ પડી, તેજસિંહે હાથ આપી તેને ઉઠાડી. ઉઠતાં તે તેને ગળે બાઝી પડી, હૃદય સરસી, અબજાબજે ચંપાઈ, ચંપાતાં રતન યુગલ દબાયાં, દબાતાં ચમકી, ચમકતાં દૂર ચાલી ગઇ, ચાલતાં ચક્કર આપ્યાં, ચક્કર આવતાં જમીન પર પડી.

દૂરથી કોઈ માણસ જતું દેખાયું, તેજસિંહે તેને પોતાની કને બોલાવ્યો, વધારે પાસે આવતાં ઇદ્રસિંહ ઓળખાવ્યો.

ઇદ્રસિંહ, હાવણીમાં જઇ તાબડતોળ, પાણી, ગુલાબજળ જે હાથમાં આવે તે ત્વરાથી લઇ આવે. વધુ હોહા કરતા નહિ.

ઇદ્રસિંહ પક્કમાં પાછો ફર્યો. જે જણાએ મળી પાણી, ગુલાબજળ છાંટી સુલતાનીને શુદ્ધિમાં આણી. ધીરે ધીરે એડી થઇ, ઉડી, ત્રણે જણ હાવણી તરફ જવા નીકળ્યા. પ્રથમથીજ થયલા સંકેત મુજબ ઇદ્રસિંહ ઝડપથી આગળ ચાલતો હતો.

સુલતાની—તેજસિંહજી, મારા હૃદયનું પોચાપણું જોઇ કોઇને દસવું આવતું હશે. પરંતુ જાતિ અનુભવ પ્રેમની બેકદર થવાનો મળ્યો નથી ત્યાં સુધીજ. તમે ગમે તેટલા બુદ્ધિમાન છો પરંતુ ઈન્દુબહેનનો તમારા તરફ પ્રેમ ના હોય તો તમારી સ્થિતિ બુદ્ધીજ થાય.

તેજસિંહ—સુલતાની તમારા પ્રેમની મને જરાએ કદર નથી એમ ધારણા નહિ. તમારા હૃદયમાં મને સ્થાન આપો છો તે માટે તમરો આભારી છું. તમારું દુઃખ હસું એવો હું મૂર્ખ નથી. પ્રેમને અંગે પ્રેમ આપી શકતો નથી એટલુંજ. વળી તમારી એમજ ઇચ્છા હોય કે મારાથી દૂર ના જવું હોય, શુદ્ધ પ્રેમમય જીંદગી અમારી સાથેજ પસાર કરવા માંગતા હો, મનમાં કોઇપણ જાતની અસ્થિરતા, અચળતા ના હોય તો મને તે રીતે એમ કરી આપવા હું તૈયાર છું.

તમારી જવા નામરજી હોય એટલેજ ખસ. મરજી ઉપરાંત, રક્ષા તો આવેલા માણસને હું સાવાને સોંપતો નથી પણ તેનો વાલી બાદશાહ હો કે ગમે તે હો.

સુલતાની—તેજસિંહજી, તમારા મોંમાંથી આવજ શબ્દો છાજે. પણ મને માફ કરો. તમારાથી છુટા પડવું મને પસંદ તો નથી છતાં અહિંથી દૂર જવામાં મને લાભ છે, તમારું પણ કલ્યાણ છે. હું તેમજ ઇંદુ બહેન સાથે રહેવામાં કોઇને પણ ઇર્ષ્યાનું કારણ મળે, અને તમારો જીવ કોઈ પણ રીતે મારે લીધે દુખાય એ હું માંગતી નથી. ઇંદુ બહેન, મારાં બહેન છે. તેને દુઃખી જોવા હું ઇચ્છતી નથી.

ઇંદુમતી—“શાખાસ, સુલતાની, શાખાસ.” પાછળથી અવાજ આવ્યો. તેજસિંહજી શુદ્ધ પ્રેમ હું આજે સમજી શકી, તમારો મારે માટેનો ભાવ હું આજેજ જાણી શકી. તમારે માટે શંકાને સ્થાન આપવા, સુલતાની માટે ઇર્ષ્યા રાખવા, હું ગુનેહગાર છું. મને માફ કરો.

સુલતાની—તું અહિં ક્યાંથી ? હું તો મારો આશીર્વાદ આપીજ ચૂકી છું. તેજસિંહજી તો તારા હિતેચ્છુજ હોઈ શકે.

ઇંદુ—હું તમારાથી થોડી દૂર હતી. તમારી રજા વગર તમારી વાત સાંભળી લેવામાં મેં ખીન્ને ગુનોડ કીધો છે.

સુલતાની—બહેન, પ્રેમ ભલભલાતું બાન બૂલાવે તો તું કાણ ? હવે એ વાત જવા દે. આ બાગ્યશાળી નરને મેં બહુ ત્રાસ આપ્યો છે. તંજુમાં જઇ તેને આરામ આપીએ.

સુલતાનીને તેજસિંહની દિશામાં જતાં જોઇ, શંકાને સ્થાન આપી, ઇંદુ કીડીના વેગે પાછળ પડી હતી. ઇંદુસિંહને તેણે વાત જણાવી હતી. બહેન ગમે તેમ કરી ના બેસે, એ હેતુથી તે પણ એજ દિશામાં ફરવા નીકળી ગયો હતો, ત્રણેની હીલચાર પર દેખરેખ રાખતો હતો. ઇંદુનેજ માત્ર તેની ખબર હતી. વાતમાં મશગુલ થયલા તેજસિંહ અને પ્રેમમાં મસ્ત બનેલી સુલતાનીને તેનો જરાએ ખ્યાલ નહોતો.

તંજુમાં જઇ ચારે જણા વાતમાં પડ્યા. જમી પરવારો સુધ ગયા. સુલતાનીની રાત પચ હૃદયનો ભાર ઓછો થવાથી કંઈક સારો ગઇ. મનને દિવાસો દેતાં વાર થઇ પણ આખરે તે પણ ઉઠી ગઇ.

બે ચાર દિવસમાં ઔરંગઝેબ તરફથી સંધિના ઠા કરાર નક્કી કરવાને નારાયણદાસ તથા સેરીખાન રોકોડોની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. ઔરંગઝેબનો કોઈ પણ રીતે સુલતાનીને પોતાની પાસ તેડી

લેવાનો વિચાર હતો. અજિતસિંહને મારવાડની ગાદી પર હક્ક પોતાની મહેરથી સ્વીકારે તોજ રજપૂતો સુલતાની તેને સોંપી દેવા તૈયાર હતા. ઔરંગઝેમે પત્રમાં ગોળગોળ લખ્યું તેમજ સેરીખાને આવીને પણ ગોળગોળ વાત કરી. દુર્ગાદાસ એમ હેતરાય એમ નહોતો. તેણે લખ્યું પરખાવી દીધું જે બાદશાહની પોતાનીજ મહેરથી રાણાજી મારવાડના ખરા હક્કાર ગણાય, તેના સુઆના હાથથીજ રાણાજીની તાજપોષી થાય તોજ અમે સુલતાનીને તમને સોંપી દઈશું. ઔરંગઝેમનાં મનમાંથી જસવંતસિંહ તાંકની વૈરની લાગણી હતી કમી થઈ નહોતી. અજિતસિંહને પોતાના કબજામાં લેવામાં દુર્ગાદાસે તેને થાપ આપી હતી. એક નાના સરખા સરદારે જરા પણ ડર્યા વગર વર્ષો સુધી તેની, બાદશાહની, આબમગીરની જોડે લડી તેનાં લશ્કરનાં અલંત માણસોને, મોટા મોટા સરદારોને સ્વધામ પહોંચાડી દીધા હતા; શાહબંદા અકબરને બમાવી, બાદશાહ સામે બંડ કરવા તેણે ઉશ્કેર્યો હતો, એવા એક સરદારની મરજી મુજબ સંધિ કરવી તેને હલકું લાગ્યું. આટલા આટલા જાનોની થયકી ખુવારીનું વેર લેવાનું માંડી વાળવું તેને રુચું નહિ. પૈસો, ટકો જે લેઈએ તે આપવા તેણે ખુશી બનવાની પણ અજિતસિંહનો હક્ક સ્વીકારવાની, ગમે પાણી આપ્યાં, ભારે ના પાડી. દુર્ગાદાસ નો અ એક પહેલેથીજ પામી ગયો હતો. સેરીખાન તથા નારાયણદાસને એક પળ પણ વધુ ના આપતાં છાવણીમાંથી વિભાય કર્યા.

સંધિની વાત પડતી મૂકાઇ અને સુલતાનીને કળ વળી.

પ્રકરણ ૨૦ મું

તેજસિંહ ધુમ્યો

સવારનું પહેાર પૂરું ફાટ્યું નહોતું, સૂર્યનારાયણનું અનુપમ તેજ હતું દેખાતું નહોતું, અંધારની છાયા અદિ તહિં માલુમ પડતી હતી ને રજપૂત લશ્કર નિદ્રા છોડી, આળસ તણ, ઉડી, તૈયાર થઈ ઉભું. ઢોલ, નગારાં, રણશિંગડોના અવાજ કાનની સાથે અથડાવા લાગ્યો, ધરતી પણ એ અવાજથી ધ્રુજવા લાગી. આટલા દિવસની શાંતિથી સુખચેનમાં પડી રહેલાં પશુ પક્ષીઓ મનુષ્યના આ ત્રાસથી કંટાળી, ત્રાહિત્રાહિ પોકારી તેના નિવાસથી દૂર જવા લાગ્યાં; નલોમંડળમાં પણ જાણે લડાઇ શરૂ થઈ હોય એમ લાસ થવા લાગ્યો. વનમાં ફાવે તેમ કરતાં, મરજીમાં આવે તેમ કલોલ કરતાં પશુઓ ઝાડી, કોતર, ખીણ, નાળું, જ્યાં ફાવટ આવી ત્યાં બરવાં લાગ્યાં વૃક્ષો, વેલીઓ, છોડાઓ, તેમના ભેકતા જતા

રહેવાથી, પતિપરાયણ સ્ત્રી પતિ દર જતાં જેમ ફીકફી પડી જાય. તેમ આ પક્ષીઓ ઉડી જતાં થઇ ગયાં. સૌભાગ્યને અંગે નાણુંટકે, કેટલાંક આબૂષણ પહેરી રાખ્યાં હતાં, બાકી ગમગીનીમાં આવી જઇ બાકીના કાઠી નાંખવા માંડ્યાં હતાં. ધણી વગરનાં દોર સૂતાં તે મુજબ આ નંદનવનની સ્થિતિ થઇ ગઇ હતી. કુદરતનો નાશ કરી તેમાં મળ માણના, આનંદ લેતા પોતાના નહિ જેવા ઉપભોગને ખાતર, ટુંક સમયના વિલાસને માટે દુરાગ્રહને વળગી રહેનાર, મરતાં સુધી પણ હઠને ના છોડનાર, આ નંદનવનમાં કેર વર્તાવનાર મનુષ્યની આપ ખુદી જોઇ, બુદ્ધિનો વિચાર કરી, પ્રયત્ન કરીને પથ્થરો પણ પીગળી ગયા. કુંગરો દરદર આંસુ પાડવા લાગ્યા હતા. પરંતુ પોતાના સ્વર્થમાં પચી ગયલા મનુષ્યને તેનું જરા પણ બાન નહોતું; બાન હતું તો પરવા નહોતી. પોતાની શ્રેષ્ઠતા, સકળ પ્રાણીઓમાં, જીવનામમાં પોતાની ઉચ્ચતા માટેના અભિમાનમાં જરા પણ ઉલ્ક આવતું નહોતું.

સુલેહ, શાંતિ માટે મોટા મોટા પોથીઓ ભરી, વિગ્રહને તિરસ્કારની નજરેથી જુઓ, કાવે તેમ સંધિઓ કરે પણ મનુષ્ય સ્વભાવને સુધારવાને જ્યાં સુધી જડીબુટ્ટી શોધી કાઢે નહિ ત્યાં સુધી બધું નકામું. સુલેહનો ભંગ કરનાર, શાંતિને પરહરનાર, જોજોમ્મ લડાઇની હોળી સળગાવનાર બાદશાહ, સુખની ડહાં વ્યાખ્યામાં તારા સુખની પરિસીમા સમાપ્ત જાય છે ? રાજ્ય મળ્યું, પત્ની પાડ્યું, અંબા હિંદનો શહેનશાહ ગણાયો, મને કે કમને પૂછયો છતાં તને સંતોષ થયો નહિ. તારા દુરાગ્રહને લીધે તને સુખ મળ્યું નહિ. તારા સરદારોને, ખુદ શાહજાદાઓને પણ એ દુરાગ્રહ પસંદ પડ્યો નહિ. અકબર તારા ત્રાસથી કંટાળી ગયો. આઝીમ હમેશ રજપૂત સામે કમને લડવા જતો. મુઆઝીસ એકવાર બંડ કરી પત્તાયો એટલે ચૂપ બેસી ગયો હતો. તારા નંસીબમાં સુખ લખાયુંજ નહોતું, અહિંથી તહિં રખડવાનું, સરદારો અને શાહજાદાઓના બંડથી ચેતતા રહેવાનું વધુ મેળવવાની ધૂનમાં, હતું તે પણ ધીરે ધીરે ગુમાવવાનું વિધાતાએ તારે માટે લખી મુક્યું હતું, રાજ્યયોગ હતો પણ રાજ્યભોગ તને નહોતો.

સંધિની વાત ઉડી જતાંજ, રજપૂતોને લડાઇ સિવાય બીજો આરોજ નહોતો. કુકુમ કુકુમ થતાંજ સરદારો એક પછી એક રાણાના તંત્રમાં એકઠા થયા. દુર્ગાદાસ જણાતા નહોતા. રાતો રાત રાણાની

રજ લઇ તે કંઈ ચાલ્યા ગયા હતા. રાણાએ તેજસિંહને નાથક બનાવ્યો તથા ખીજી કેટલીક સૂચના આપી. સરદારે પોતપોતાને સ્થાને ગયા. તેજસિંહ ઇંદુમતીના તંત્રુમાં ગયા.

ઇંદુમતી—તમે અલ્પારે અહિં કયાંથી ? રાણાજીએ સરદારને તંત્રુમાં બોલાવ્યા છે.

તેજસિંહ—હું લાં ગયા વગર અહિં આવુંજ નહિ. પ્રથમ રાજધર્મ ને પછી આપહુ ધર્મ.

ઇંદુ—હું ભૂલી, મને બોલતાં આવડ્યું નહિ. કંઈ નવીન છે ?

તેજ—આપુ રાતોરાત કંઈ કામે ગયા છે. લશ્કરના સેનાધિપતિ બનવાનું આજ મારા ભાગ્યમાં લંબાયું છે. તમારી રજ લેવા આવ્યો છું. કુંકુમચાંદ્રો કરો. એ પણ ઠીક. સુકન તો સારા થાય છે. સુલતાની પણ આવી પહોંચ્યાં. તમારાજ તંત્રુ તરફ આવતો હતો.

ઇંદુ—તેજસિંહજી પર આજે રાણાજી પ્રસન્ન થયા છે. લશ્કરની સરદારી એમને આપી છે.

ઇંદુમતીએ કુંકુમચાંદ્રો કર્યો. અક્ષત ચહોડ્યું.

સુલતાની—તેજસિંહજી, ફતેહ કરો.

હાથમાં પુષ્પ લઈ નીકળી હતી તે તેજસિંહ પર ઓવારી નાંખ્યાં.

ઇંદુ—રાણી ચંદ્રાવતીની માફક હું પણ આજ ત્રત લઉં છું. વિજયની માળા પહેરી જ્યાં સુધી પાછા ફરશે નહિ ત્યાં સુધી હું તમને મળીશ નહિ.

તેજ—વીરમાળા, બહુ સારું. હું રજ લઇશ. તમે બન્ને સંપીને રહેજો, સુખી થાજો. દુશ્મનને હરાવ્યા વગર કદી હું પાછો ફરીશ નહિ, તક્ષવાર આનમાં મૂકીશ નહિ.

સુલતાની તેમજ ઇંદુમતી દ્વાર સુધી વળાવવા ગયાં. તેજસિંહ પ્રેમની એક દૃષ્ટિ નાંખી પથે પડ્યો.

લશ્કરની વ્યૂહરચના પોતાની ધમ્મજ સુખ્ય છે કે નહિ તે જોઈ પોતે મધ્યમાં આવી ઉભો. હુકમ થતાંજ રજપૂત લશ્કર આગળ વધ્યું. સામેથી મુસલમાન લશ્કર પણ આવી મળ્યું. સેરીખાન, અજમેરનો સુબો વધુ લશ્કરની બરતી કરી, સામેથી આવતો હતો. સેરીખાનને જોતાંજ તેજસિંહે લડાઈનો ઘાટ મનમાં ધરી રાખ્યો. અજમેર આગળ સેરીખાનની બહાદુરીનો, તેની શુદ્ધિનો પૂરો ખ્યાલ તેનાં મનમાં

આવી રહ્યા હતા. ધર્મી દાવ પડ્યો નહિ કે તરતજ તે ગભરાઈ જતો. અમલી બાજી સુધારી લેવાની તેનામાં આવડતજ નહોતી. લશ્કરના ગભરાટની સાથે તે પોતે પણ ગભરાવા માંડતો, અને ઓડનું ચોડ વેતરી મૂકતો. લડનાર તરીકે એક બહાદુર નર હતો, પણ સેનાના નાયક થવાને તે તદ્દન નાલાયક હતો. જનને પાંખોના નાયકને તેજસિંહે બોલાવ્યા. મુકુંદદાસ અપાવત, ઇંદ્રસિંહ આવી પહોંચ્યા. પોતાનો વિચાર તેજસિંહે તેમને સમજાવ્યો, તેમની પણ સલાહ લીધી. ત્રણેનો વિચાર એક થતાં તેનો વખત આવે અમલ કરવા નક્કી કરી પોતાને રથાને ઉભા.

જનને લશ્કરની લડાઈ પહેલાં તો રસક્ષ વગરની લાગી. જાણું શૈર્ય કોઇ પણ દેખાડતું હોય એમ જણાતું નહોતું. થોડાક દિવસનો આરામ લેવાથી જાણે લડવાનું ભૂતી ગયા હોય તેમ તેઓ લડતા હતા. એમ કરતાં સંખ્યાકાળ પડી. ધારેલો વખત થતાં દુશ્મનને આંખે પાટા બંધાવવાના હેતુથી જાણી જોઈને મંદ પડી ગયલા તેજસિંહ, મુકુંદદાસ અને ઇંદ્રસિંહ પોતાના લશ્કર સાથે એકદમ ઓચોતો ધમારા લઈ ગયા. તેજસિંહ તો સેરીખાનથી નહિ જેવો દૂરજ માત્ર હતો. સેરીખાનનો ગભરાટ માથો નહિ. પાછા હઠવું કે તેની તેજ જગાએ લડાઈ કરવી તેના વિચારમાં પડ્યો, પોતે જરાક પાછો હટી ગયો. મુકુંદ અપાવતે મુસલમાન લશ્કર પર ફેર વર્ત્યો, તેની જમણી પાંખને નખળી કરી નાંખી. તેજસિંહ, ઇંદ્રસિંહ પણ બેસી રહ્યા નહોતા. સેરીખાન બોખરે આવી ઉભો હોત તો પરિણામ આવતાં વાર લાગતે, કદાચ બાજી બદલાતે. પણ અકળાયેલો અને ગભરાયેલો જે પાંખ નખળી પડી તેમાં લરતી કરવા દોડ્યો. મુસલમાન લશ્કર ગભરાટમાં પડ્યું. સેરીખાને પાછાં હઠવાનો હુકમ આપ્યો. હજારો માણુમનો ભોગ આવી સેરીખાન રડ્યુંપડ્યું લશ્કર લઇને અજમેર પહોંચ્યો. દોડધામમાં દોલ, નગારાં મૂકી તે પલાયન કરી ગયો.

તેજસિંહ આગળ ને આગળ ચાલ્યો. માર્ગમાં કોઇ તેને અટકાવનાર હતુંજ નહિ. વિજયપુર આગળ રોડોડોએ પડાવ નાંખ્યો. શહેરના બે કોટ હતા, બહારનો કોટ જરા નખળી સ્થિતિમાં હતો, કેટલેક દેકાણે સમારકામ ચાલી રહ્યું હતું. બાદશાહનું લશ્કર કાસી-મખાન અને લશ્કરખાનની સરદારી નીચે આવી પહોંચના ખખર આવ્યા ! કોટની દિવાલનો અમુક ભાગ સમારતાં સમારતાં અધવચ પડતો મૂકી જાડી જોઈ પીળા ભાગ પર ખાલી કામ કરી રહ્યા હતા લશ્કરને આવતું જોઈ કામ અધવચ પડ્યું મૂકાયું. બહારનો કોટ

જ્યાં સુધી કમળમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી કંઈ વળે એમ નહોતું.

મુસલમાન લરકર પાંચેક દિવસ થયાં ઢાટની આસપાસ ખાલી પડી રહ્યું હતું. રાતના ખાર વાગાનેા સમય થયો. પહેરેગીર સિવાય અન્યત્ર બધા શાંતિથી સુતા હતા. દરેક તંબુ આગળ લટકી રહેલા દીવ નો પ્રકાશ મંદમંદ લાગતો હતો. કેટલેક ઠેકાણે કપડાં, સળકડી, નકામું પડેલું ધાસ વગેરે એકઠું કરી પહેરેગીરેએ તાપણી કરી હતી. કે.ઇ.કે. તાપવામાં પડ્યા તો કોઇ બેઠાબેઠા ટાલટપા કરી રહ્યા હતા, તો કોઇ બીડી ટુંકવામાં તફલીન થઈ રહ્યા હતા. તો કોઇ રોન ફરતા હતા. દૂર કેઇનાં પગલાં સંબળાતાં બંધાજ પોતપોતાને સ્થાને તેયર થઇ ઉભા. કાસીમખાન તથા લરકરખાનના તંબુમાંથી બે ફકીરો દીવો લઇ નીકળ્યા. ત્યાં ઉભેલા પહેરેગીરના કાનમાં કંઈ કહ્યું. તે તો મૂગો રહ્યો. થોડુંધણું ચાલ્યા. વધુ ચલાય એમ નહોતું. ફકીર ઉભા રહ્યા. પહેરેગીરને ઇસારતથી પોતાની પાસે બોલાવ્યા. ફકીર તરફ મુસલમાનને હમેશાં માન રહે છે, છતાં કદાચ દગો હોય એમ સમજી પહેરેગીરે સજ્જ થઈ બંને ફકીરોને ઘેરી લઇ ઉભા. રાતના સમયે વપરાતો ગુપ્તમંત્ર તેમણે કહ્યો પણ પહેરેગીરે ખસ્યા નહિ. ફકીરો ગુસ્સે થવાને બદલે ખુશ થયા અને છુપા વેષ દૂર કરી બોલો ઉઠ્યા. શાખાસ, આ મુજબજ નગતા રહેજો, સાવધ રહેજો. હું કાસીમખાન તથા બેડે સરદાર લરકરખાન છે. અમે ચર્ચા જેવા નીકળ્યા છીએ. ઢાટની તપાસ લેવા પણ મારે વિચાર છે. જરૂર પડે અમે સીસોટી વગાડીશું. ફરી પાછા સાવધ રહેવાનું કહી બંને વીરો ચાલતા થયા. શહેરમાં પડેલા રતરત લસ્કરનો મોટો ભાગ નિદ્રામાં હતો છતાં નગતો પડ્યો હતો. તત્તવાર માથા તળે મુકી બધા સુતા હતા. ગમે તે વખતે લડવા ઉતરવું પડશે એ વિચારથી સજ્જ થઈ રહ્યા હતા. બહારના ઢાટ આગળ નસસો પહેરે ખડે પગે બરી રહ્યા હતા. અને તેથી વારાફરતી પહેરેગીરો બદલાતા હતા. દીવો માત્ર એકજ જગ્યાએ હતો; બાકી બધે અંધારું હતું. આજ પાંચ દિવસ થયાં કંઈપણ નવીન બનાવ બન્યો નહોતો. આજની સવારે તેજસિંહ વગેરે બેઠા હતા ત્યાં પહેરેગીરે નીચે મુજબ સમાચાર કહ્યા.

મહારાજ, આજ બે ફકીર ઢાટ તરફ દીવો લઇ આવ્યા હતા. ઢાટની પહેલાં તો પ્રદક્ષિણા કરી ગયા પરંતુ છેવટે જે ભાગ સમારવાનો રહી ગયો છે ત્યાં આવ્યા. અમે તેને જોયા. તે આંખે જેમ શકતા નહોતા. તેમના હાથના દીવાઓ તેમના દુસ્મનની ગળ સરતા

હતા. દિવાલ આગળ આવી, ખીજનો હાથટોકા લઈ ચઢવું ફાવે એમ છે કે નહિ તે જોઈ પ્રસન્ન મુખે ચાલ્યા ગયા.

તેજસિંહ—જાઓ, આજ રાત્રે હોશિયાર રહેજો. ઇંદ્રસિંહ વ્યવસ્થા પાડી રાખજો.

અંદરના કોટની વ્યવસ્થા તેજસિંહે માથે લોધી હતી. રાતે ઊંઘને કોરે મુકી બધા સન્નજ થઈ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

ધંટનદ થયો. બાર વાગ્યા. મુસલમાન લશ્કર ઝાઝો ઘોંઘાટ કર્યા વગર કોટ આગળ આવી પહોંચ્યું. અકેકેક પછી અકેકેક સિપાઈએ જે બાગ સમાર્યા વગરનો રહી ગયલો ત્યાંથી અંદર ઉતરવા માંડ્યું. જે બિચારો લુસ્કો મારતો તે પાછો છડી શકતો નહિ. પાંચસો માણસનો એમ ધાણ નીકળી ગયો. બધી તૈયારી પરિપક્વ થઈ છે એમ સમજી રજપૂત લશ્કરનાજ માણસે મુખ્ય દરવાજાનો આગળો ખસેડી નાંખ્યો. તે સિપાઈ એકદમ પાછો કોટપર ચઢી ગયો. કોટ પર તેને જોતાંજ આગળથી ઢાંગ કરી પડી રહેલા રજપૂત સિપાઈઓ સચેત થયા. આગળો ખસેડી નાંખેલો તેનો બહાર ઉમેલા લશ્કરને ખ્યાલ નહોતો. ધસારે પ્રમાણમાં વધી જતાં દરવાજો ઊઘડી ગયો ને મુસલમાન લશ્કર એકદમ ધસી આવ્યું. અચાનક આમ દરવાજો ઉઘડવાથી કેટલાક તો દોડધામમાંજ રામ-જરણ થયા. પોતે મોકલેલાં માણસો ક્યાં છે તે જોવા કાસમખાન તથા લશ્કરખાને નજર નાંખી. અંધારું વિશેષ હોવાથી બરાબર સમજાયું નહિ. અત્યાર સુધી પોતાને ફાવટ આપી છે એ વિચારથી તેઓ પ્રભાઈ ગયા હતા.

આર વાગ્યા અંધારું ધીરેધીરે ઝોલ્યું થવા લાગ્યું. સવારનું પહોર થવાના ચિહ્ન દેખાય ના દેખાય એટલામાં તો મૂસળધાર વીરોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો મારો જે તરફથી ચાલતો હતો, બહાર કોટ પર તેમજ અંદરના કોટ આગળ રહેલા રજપૂત લશ્કરે ટુંક મુદતમાં ફેર વર્તાવી મૂક્યો. અવરથા હદ બહાર વધી ગઈ કાસીમખાન અને લશ્કરખાનના હાંન ગગડી ગયા. કોટ બહાર નીકળી જવાના વિચારથી લશ્કરને પાછા હાંવાનો હુકમ આપ્યો. પાછા હાંવાં માલૂમ પડ્યું કે દરવાજો બહારથી બંધ હતો. બંને કોટની વચ્ચે પૂલની ગરજ સારતી અગાસીમાંથી તેમજ દરવાજા આગળ આવેલી નગારખાનાં અને ટકોરખાનાંની દેવડીમાંથી તીર છુટવા માંડ્યાં. પાછા પોતાને સ્થાને આવ્યાં. બંને કોટની વચ્ચેના ખુલ્લાં

મેદાનમાં ઉભા સંધિ કરવા, લડાઈ બંધ કરવા વાવટી ઉઘો કર્યો. બધાએ હથિયાર મુકી દીધાં. કાસીમખાન અને લશ્કરખાન રજપૂત લશ્કરના તેજસિંહને મળ્યા. હથિયાર, અસ્ત્રો, સરસામાન મૂકી બધાને છોડી મૂકવા તેણે મરજી બતાવી. કિલ્લા પરથી ફૂદી આવેલાઓને પણ છુટા કરવા હા પાડી. મુસલમાન લશ્કરને કોટની બહાર રવાના કર્યું. રાડોડોની બીજી ટુકડીઓએ પણ બાદશાહનાં લશ્કરને છુટાં છવાયાં હંકાર્યાં કર્યાં. મુસલમાનો બાદશાહના ત્રાસથી એટલા તે અકળાર્થ બધા, તેમજ પોતાનાં પેર પુરતું મેળવવાને એવા અધીર થઈ ગયા કે બાદશાહની નોકરી છોડી રજપૂતોની છાયા તળે રહેવા લલચાયા, તેની નોકરીમાં જોડાયા. અજિતસિંહ ઉમરમાં આવતા હતા, ને પ્રત્યેક વર્ષે તેની સત્તા પ્રબળ થતી હતી. બાદશાહ સુલતાનીની બાબતમાં તે વધારે ને વધારે અધીર બનતો હતો. સુલતાની કદાચ અજિતસિંહની જોડે પ્રેમમાં પડે એવી તેને ધાસ્તી લાગતી હતી. ખરૂં જોતાં અહિં જુદોજ હતો.

જોધપુરના સુબાને ફરીથી સુલતાની મેળવવા માટે રજપૂતો જોડે સંધિ કરવા બાદશાહે દક્ષિણમાંથી પત્ર લખ્યો.

પ્રકરણ ૨૧

ક્યાં હતો. ?

રજપૂતોના ટેકને મરતેમરતે પણ દેખાવી રાખવાની ઇચ્છા રાખનાર, તે ટેકને ખાતર પહાડી પ્રદેશમાં, બચંકર જગાઓમાં બટકનાર, સુકુંપાકું મળ્યું તે બાઈ લેનાર બાદશાહી લાંચને ઠોકર મારનાર, રાણા જસવંતસિંહને મરતી વખતે કોલ આપેલો તેનું પૂરેપૂરું પાલન કરનાર, તેના મૃત્યુ પછી તેને થયેલા અન્યાયનું વેર લેનાર, તેના હક્કદાર બાળકનો સુખદુઃખનો સાથી, કિંદુ ધર્મનો જુડો પહાવનર, બાદશાહની તેને નષ્ટ કરવાની દરેક તદ્દબીરને ઉધો વાળનાર, નાશ કરનાર, ધર્મનેજ અંગે થયેલા ત્રીસ વર્ષના વિગ્રહનો નેતા, વીર દુર્ગાદાસ આ સમયે ક્યાં હતો ?

પરમાર્થ એજ તેનું જીવન હતું, જનકલ્યાય એજ તેનો આશય હતો. પોતાનું સુધરે કે બગડે તેની તેને દરકાર નહોતી લાભ થાઓ કે હાનિ થાઓ તેની તેને પરવા નહોતી. તેને જન્મ આપનાર મરુમિ-માતૃમિના નેક માટે ટેક માટે, રક્ષણ માટે જીવ આ

વામાં પોતાની ફરજ કરતાં કાંઈ વિશેષ પોતે કરતો હોય એમ તેને લાગતું નહોતું. ધર્મનો ઝુડો ઉઠાવવામાં ભારતનો ટેક સાચવવામાં ઔરંગઝેબના સમયમાં રાજસિંહ દુર્ગોદાસ અને શિવાજીની ત્રિપુડીએ પોતાનાથી અને તેટલું કરવામાં કોઈએ પણ ન્યૂનતા નહોતી રાખી. રાજસિંહ સાત્વિક બુદ્ધિથી કામ લેવા, આદશાહ માથું ઉઠાવે તો તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરતા, સલાહ આપતા, ના છુટકે લડાઈમાં ઉતરતા ઉતર્યા પછી પાછી પાની કરતા નહિ, તેમજ કોઈ પણ રીતે આદશાહ હિંદુ ધર્મમાં પોતાનું માથું ધાલે તે સહન કરી શકતા નહિ. દુર્ગોદાસે ધર્મનો ઝુડો ઉઠાવ્યો હતો પરંતુ પોતાનું યુમાવેલું પાછું મેળવવા તરફ હક્કદારના હક્કનું રક્ષણ તરફ તેમનું ધ્યાન હતું. શિવાજીએ નવોજ આગ ઉઠાવ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં બીજનો તેણે પાથો નાંખ્યો હતો. સાધારણ જગીરદારના પુત્ર છતાં પોતાની જાતિને આગળ પાડવી હતી, મરાઠા વંશનો પાથો નાંખવો હતો. રાજસિંહ લડાઈનું કારણ પોતાના તરફથી ના મળે તે જોતા, આદશાહ લડવા આવે તો પાછી પાની કરતા નહિ. ન છુટકે લડાઈ કરતા, શાંતિ પ્રસરેલી જોવા ઉત્સુક રહેતા. શિવાજી લાગ આવે લડાઈનું બહાનું શોધતા. દુર્ગોદાસ લડાઈનું બહાનું મળ્યું, કે લડાઈમાં ઉતરી પડતા. પોતાનો લાગ જોઈ લડાઈમાં ઉતરતાં, ફાવટ ના હોય તો ચૂપ રહેતા, સંધિ કરી લેતા,

મેવાડમાં શાંતિ હતી, મારવાડને હલકું કરવાજ ઔરંગઝેબે આ લડાઈ બંધ રાખી હતી. રાજસિંહની જગ્યાએ તેનો પુત્ર જયસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. દક્ષિણમાં શિવાજીના મૃત્યુ પછી માંદોમાંદો સડો પેઠો હતો. કોઈવાર માંદોમાંદો ઝપાઝપી થતી તો કોઈવાર મુસલમાનોના અચ્ચાનક ભેટો થઈ જતો. ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાંજ હતો, મરાઠાઓનું જોર પૂરું તોડી નાંખવા સમર્થ થયો નહોતો. બીજપુર અને ગોવલકોંડા સર થઈ ચુક્યાં હતાં. તેને તાબામાં રાખવાને લાચરની જરૂર હતી. શંભાજીને પ્રપંચ કરી આદશાહે કેદ કરી પાતાની પ્રજા સત્તાના કેફમાં, હલકાઈ, ફાવે તેમ તેનું અપમાન કરી પોતાની સમક્ષ બોલાવી મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારવા કહ્યું હતું. અકળાયલા શંભાજીએ તે ધર્મને તેનાં ધર્મશાસ્ત્રીને આદશાહની હજૂરમાંજ ગાળ દીધી છતાં આદશાહે તેને રાજ્યસત્તા આપવા, તેને મદદ કરવા મરજી બતલાવી. બીજવાર આમ હિંદુ ધર્મ છોડી પર-ધર્મનો અંગીકાર કરવા આદશાહની સત્તાહ મળતાંજ, હાંછડાયલા નાગની માફક શંભાજી ઉઠ્યો તથા બોલી ઉઠ્યો. આદશાહ, તારી

મુઃ શાહજાદી મને તું પરણાવે તો પણ હું તારા ધર્મમાં આવવા આંગતો નથી. શંભાજીના રહાડા કરાઈ ચૂક્યા. કમોતે અને બહુજ ધાતકી રીતે તેને મારી નાંખવા હુકમ થયો.

ઈતિહાસકાર લખે છે કે બાદશાહ શંભાજીને આમ ધાતકી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યો. લાં લાગર હતો તથા મૃત્યુ બહુ રાજ થયો હતો.

નિહુર હૃદયના શાહ, તારે પણ એક દિવસ મરવાનું છે. અમર કાંઈ રહ્યું નથી તારા કુત્રો જોતાં તું અમર રહે એમ બનવાનું નથી. સાહે કે ખૂર, બહુ કે મૂડું, નામ માત્ર સાથે રહે છે. બૂંટા ધીરેધીરે લુલાઈ જાય છે, તેનું નામ નિશાન પણ રહેતું નથી. સારો પોતાનું નામ અમર કરી જાય છે, કાળચક્ર તેના પર અસર કરતું નથી, ઈતિહાસકાર તેને ભુલતા નથી, મનુષ્યના હૃદયમાંથી તે ખસતો નથી.

શંભાજીના આ હાલ થયા પછી, શાહજાદો અકબર દરિયામાર્ગે જતો રહ્યો. બાદશાહને એ ખબર મળતાંજ મરાઠા જોડેની લડાઈ ટૂંક સમય માટે બંધ થઈ. સુલતાનીને જલદી પોતાની પાસે બોલાવી લેવા બાદશાહને ત્રણ ઇચ્છા જણાઈ ને તેણે સેફીખાનને લખી દીધું. સેફીખાન રજપૂત જોડે સંધિ કરવા આવ્યો પણ દુર્ગાદાસની ગેરહાજરીમાં રજપૂતો તેમ કરતા રાજ નહોતા.

દુર્ગાદાસ ક્યાં હશે તે જાણવાની ઇચ્છા વાંચનાર તને પણ થઈ હશે, પણ તારા કરતાં અધિક ઉસુક તે આખતમાં ઔરંગઝેબ હતો. રજપૂત જાતિમાં, રાજસ્થાનમાં, દેશ તજીએ પણ વેપના મૂકીએ, તેમ દેશ ચુમાવેલો પણ ટેક ના મુકેલો, અકબરના સુપાદમાં ના આવેલો, તેની રાહમકુશળતાને ઉંધી નાંખનારો, બાપ રાવળના વંશનો મેવાડી વીર પ્રતાપના વંશજ, રાણા રાજસિંહનો પુત્ર જયસિંહ સિસોદીઆઓના ટેકને લીધે અગ્ર ગણતો હતો, ખુદ બાદશાહ પણ મને કે કમને તેમ માનતો હતો. રાજ્યરીતિ નીતિનિપુણ દુર્ગાદાસ મેવાડના રાણા જયસિંહની પાસે હતો બાદશાહને તેની ખબર નહોતી.

થોડાજ વખત ઉપર રાણાને તથા તેના કુંવર અમરને વાંધો પડ્યો હતો. સરદારો કુંવરની તરફેણના હતા. રાણાને ખીજો કંઈ મળે તો દેવાથી તેણે દુર્ગાદાસની મદદ માગી હતી. પોતાનાં તન, માન અને લક્ષ્મી રહેડોની મદદ આપનાર દુર્ગાદાસે જરા પણ વિલંબ ન કર્યો. આ પાત્રી હતી પણ એટલામાં સિસોદીઆઓએ વખત નિશાની પોતાનીજ મેળે સમાધાન કરી પોતાની કાપડેલાનો રાજ-

સ્થાનને ઉચો ખ્યાલ આયો. રાણા જયસિંહ દુર્ગાદાસે તેના તરફ ખતાવેલી દિલસોજી વળણુ બૂલે એવા નહોતા. આજ દુર્ગાદાસને તેની મદદની જરૂર હતી. જ્યાં સુધી આખું રાજસ્થાન અજિતસિંહને મારવાડનો ખરો દક્ષદાર ગણે નહિ, રાણા જયસિંહના પુત્ર તરીકે માને નહિ ત્યાં સુધી ઔરંગઝેબની સામે લડવામાં ફાવટ આવે નહિ, તેની શુદ્ધિશુદ્ધિ ઠેકાણે આવે નહિ. આ વિચારથી, રાણા જયસિંહના કુટુંબની, સીસોદીઆઓના કુળની કન્યાનું મારું કંવા દુર્ગાદાસ મેવાડ આવ્યા હતા. રાણાએ સલાહકારોને પૂછી પોતાના અજિતસિંહની કુંવરી રાણા અજિતસિંહને આપવા હા પાડી વીર દુર્ગાદાસ હીરા, મોતી, માણિક્યો ગૂંથી લીધેલું ઢાંચી દીધેલું શ્રીફળ લઈ અજિતસિંહ કને આવી પહોંચ્યા અને રાજસ્થાનમાં આ ખુશખબર લઈ ગયા. મેવાડના રાણાના કુટુંબની કન્યા સાથે અજિતસિંહનો વિવાહ થતાંજ રાઠોડોનો હર્ષ માયો નહિ. તેઓ ઘેસા બની ગયા. દુર્ગાદાસની રાજ્યકુશળતા માટે તેને સહુએ વધાવી લીધો. આખા રાજસ્થાનમાં અજિતસિંહને વિવાહ એક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો. ઔરંગઝેબને કને પણ આ વાત ગઈ. દુર્ગાદાસે તેને પછી થાપ આપી તે તે સમજ્યો. અકળાઈ પોતાના પોંચા તેણે કરડ્યા. અજિતસિંહના મારવાડની ગાદીપરના દક્ષના સંબંધમાં કોઈ પણ અંદેશો હવે રહ્યા નહીં. રાજસ્થાનનું નાક, ખુદ મેવાડ, તેને રાણા જયસિંહના વારસને કબ્જામાં, પોતાના રાજકુટુંબની કન્યા આપે તો પછી તે બાબતમાં શંકા ઉઠાવનારને સાંભળે કોણ ? વળી આ સમયેજ એ મેવાડ અને મારવાડની સંધિ દડ થાય. એકેકના દુરમનને બીજે દુરમન માને એ પણ નિઃસંશય. ઔરંગઝેબે આખરે અકળાઈ, રૂપરૂપોમાં સુકતાની લઈ તેના બદલામાં મારવાડની ગાદી પર અજિતસિંહનો દક્ષ સ્વીકારવા સંકેતો આપી દીધું.

મકરણુ ૨૨

સપડયો.

તેજસિંહ પોતાના તંત્રમાં હતો, તેનાં ચરાતનની વાત સંભળી તેની મા વિજયા તેને ધન્યવાદ આપતા આવી હતી. તેજસિંહ તપસ્વિ જ્યો તેનાં કારણરૂપ એ પોતેજ હતી. ઔરંગઝેબ એકે તેનો મુલાકાત થયેલી તથા તે વખતે તેજસિંહને પોતાનું ચરાતન ખસાવવા વખત ના આવેલો તે રજપૂતાણીને સાક્ષત્ હતું. રાણી, વિજયાને

પોતાની પાસે રાખી હતી. અનિતસિંહને જાણવામાં, રાણીને નસાડવામાં વિજ્યાએ જે બહાદુરી બતાવી હતી પોતાના જીવની જરા પણ દરકાર કરી નહોતી તે હેતુકાર રાણી બહી નહોતી. પોતાની પાસેજ રાખી અને તેટલું તેને સુખ આપતી. વિજ્યાએ એક દિવસ રાણી કને યાચના કરી માગી હીધું કે રાણાને કહી તેજસિંહને સરદારી આપી મુસલમાનો સામે તેનું વીરત્વ દેખાડવા મોકલવો. રાણી વચનથી બંધાઈ હતી એટલે તેણે કુંવરને કહી તેજસિંહને સરદારી આપાવી. માતાને-રજપૂતાણીને પુત્ર આજે વંશરે વહાલો લાગતો હતો. સુલતાની આત્માના સમાચાર મળ્યાં વિજ્યા જવા તૈયાર થઈ. સુલતાનીએ આવી વિજ્યાને નમન કર્યું. કુશળતા પ્રતી વિજ્યા જતી રહી.

સુલતાની—તેજસિંહજી, એક યાચના કરવા આવી છું.

તેજસિંહ—બોલો, શી ઇચ્છા છે ?

સુલ—તમે કથુધ રાખશો ?

તેજ—ખુશીથી.

સુલ—કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ વગર, હું મુસલમાન છું વચને બંધાઓ છો તે ખતાવું ન પડે.

તેજ—સુલતાની ધા ના કરો. અમારા નરેશનો જીવ અમે એક કુસી મુસલમાનને સોંપ્યો હતો. આપણે બધા પાંચાત્માના બાળકો છપ્પએ, મનુષ્યો છપ્પએ, એકજ છપ્પએ. મારી સુલતાની એવી નથી કે બોલે બંધી અમે તેવી યાચના કરે, તેમજ હું એવો હૃદયસ્થ નથી કે ગર્હ ગુજરી યાં કરાવી કોઇને પણ પરિતાપ કરાવું.

સુલતાની—સમજી, સંધિના કરારે નાકહી થઈ ચૂક્યા છે મારે હુંક મુદ્દતમાં દિલ્લી જવાનું થશે. એવટ સુધી તમારાં દર્શનનો લાભ થાય તે માટે તમને મારી જોડે આવવા વિનંતિ કરવા આવી છે.

તેજ બસે, હું આવીશ. રાજાજીને કહી દેજો તે ના પાડશે નહિ.

સુલતાની—પાકો વિચાર પણ ના કર્યો ? જવાબ આપતાં જરા નિશ્ચય પણ ના કર્યો ? કાળનાં મોંઘા જવાનું છે તેનો ખ્યાલ પણ ના કર્યો ?

તેજ—તે કાળ છે તો હું તેનો કાળ છું. રજપૂત એવા કોળથી ડરતો નથી, તેમજ એલે બાંધાયો પછી ડરતો નથી.

સુલતાનીનાં હૃદયમાં આંધાત થયો. પૂરું સાંભળ્યું, ના સાંભળ્યું ને ઉઠી ચાલતી થઈ. તંબૂમાં જઈ, બિઝાનો પર પડી હૃદય ખાલી કર્યું. 'વીર હોય તો તમારા જેવો હોજો, ખાવિંદ મળે. પણ તમારા જેવોજ મળજો. જસ મારો નિશ્ચય થઈ ગયો જે થાય તે ખરું.'

દુર્ગાદાસ ને રાણાને કહી સુલતાનીએ તેજસિંહને પોતાની સાથે લેવાનું નક્કી કર્યું. ઈદુમતીને આ વિચાર પસંદ પડ્યો નહિ. ઔરંગઝેબે તેને જરાએ વિશ્વાસ નહોતો. તેજસિંહ તેનાથી દૂર જાય તે પણ તેને ગમ્યું નહિ. પોતાના વિચાર કાઢને પણ જણાવ્યામાં લાલ નહોતો એટલે મૂગી રહી.

સુલતાની, તેજસિંહ દિલ્લી આવી પહોંચ્યા. તેજસિંહ બુદ્ધજ વેશમાં હતો, ટુંક પરિચયવાળા માણસને તે ઓળખાય એમ નહોતો. બાદશાહને સોંપી દઇ તેણે રજા માગી.

સુલતાની હવે ઓઝવપડે રહેવા લાગી. રાજ કંઈ તેને મળાય એમ નહોતું. બાદશાહે જવા હા પાડી ને સુલતાનીની ઉવટ માટે પડદામાંથી રજા લઇ તે પોતાને ઉતારે ગયો.

દિવાનખાનામાંથી બહાર નીકળતાંજ તેને એક મુસલમાન સરદાર મોટી દાઢી અને ચોળીઆવાળો મળ્યો. તે તેને ઓળખતો નહોતો. મુસલમાને તેને ઓળખ્યો અને બાદશાહ કને દોડ્યો.

ઔરંગઝેબ—મુસલમાન, કેમ ઉતાવળમાં ?

મુસ—જહાંમનાહ, પેલો રજપૂત બુદ્ધવંદની કનેથી ગયો તેને ઓળખ્યો ?

ઔર—એ તેને જોયો હોય એમ યાદ નથી.

મુસ—બુદ્ધવંદની મુરાદ પાર પાડું, જેના પર વૈર લેવા માગ નક્કી કરી ચુક્યા હો તેને હાજર કરું તો આ ગરીબને—

ઔર—તું જે માગે તે આપું. પણ એટલુંજ કે પાછળથી ખતવાનું ના થાય એટલું સંભાળજો.

મુસલીમખાન, બાદશાહને જુદું પ્રિય થઇ પડ્યો હતો, અને તેનું કારણ આગળ સમજાશે.

પચીસ કદાર માણસેને લઇ મુસલીમખાન તેજસિંહ ગયો તે દિશામાં દોડ્યો.

તેજસિંહ જવાની તૈયારીમાં હતો. હાદરના બારણ આગળ ત્રણ માથુસને લઈ કોઈ છુપાયું હશે તેની તેને ખબર નહોતી. બીજાં માથુસો દૂર ઉભાં હતાં તેનો પણ તેને ખ્યાલ નહોતો. પોતાનો નહિ જેવો સામાન લઈ તે નીચે ઉતર્યો. બહાર પગ મૂકે છે તેજ તેના બે હાથ, તથા ગરદન કોંઠાએ પકડી એમ ખાલ થયો. ઉપરાંત એક જણે દોરડું સરકાવી દીધું હતું, કોંઠામાં આવી ગયલા તેજસિંહે એવું તો જોઈ ક્યું કે પહેલા ત્રણ જણને તો એકજ આયકાની સાથે જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યા. આયકા ઉચકીમાં દોરડું નીચે ઉતરી ગયું, ઢીલું થઈ ગયું, પગ તળેથી સરકાવવામાં ઝાઝી વાર લાગે એમ નહોતું તેથી તે મુજબ ક્યું. ઉતાવળમાં એક પગ જરા બરાયો, મુસલીમખાને દોરડું જોઈ એવું ને તેજસિંહ પડ્યો. પડતાંની સાથેજ સફાળો ઉભો થયો. દુશ્મને પણ કંઈ ગાંજ્યા નય એવા નહોતા. તે તલવાર ચાનમાંથી કાઢે તે પહેલાં તો તેને પકડી લીધો. દૂર ઉભેલા સિપાઈઓ પણ આવી પહોંચ્યા હતા, આખરે પોતાનીજ દદમાં આવેલા એક વીર રજપૂતને માત્ર પકડવા માટે પચ્ચીસ જણાએ વીરતા બતાવી તેને કેદ કર્યો.

બાદશાહની સમીપ લાવી મુસલીમખાને બાદશાહને કાનમાં કંઈ કહ્યું. બાદશાહ તેનું નામ જાણી તરતને સમયે તો ચમક્યો પણ પાછો એક પળમાંજ સ્વરથ થઈ બોલ્યો.

‘ નવજવાન, તું કોણ છે ? ’

તેજસિંહ—હું એક એવો નર છું કે જોને ચોરી છુપીથી પકડવાને બાદશાહને એક પણ નર જડ્યો નહિ ને તેથી પચ્ચીસ ખ.....

ઔરંગઝેબ—બસ ચૂપકર, તું એને પિછાને છે ? અને ઓળખે છે ?

તેજ—એની ઓળખ તો હું અપોતો હતો ને અને અધવચ અટકાવવામાં આવ્યો. બાદશાહને હું તેમજ મારી આખી કામ સારી રીતે ઓળખે છે. શોચનીય વાત એ છે કે આટલી મોટી વય થઈ છતાં બાદશાહ પોતાને હજી ઓળખી શકેલો નથી. આટલો અનુભવ છતાં મુસલમાન કામ બાદશાહની કદર કરી શકી નથી.

ઔ —આ વંખત તારો બેખ ક્યાં ઉતારી આવ્યો ? જોગી મટી બોમી કેમ બન્યો ?

તેજ.—એ તો આખા હિંદના આદ્યાદને પગલે પગલે હું
 ૨૫૫ છું. જોગીપણનો ઢોંગ કરી, બાધાએને છેતરી, રાજ્યલોભને
 વથ થઈ તેણે જોગ છોડી દીધો. દુશ્મનની હીલચાલ જોવાનેજ
 માત્ર મેં જોખ ધારણ કર્યો હતો. મારે કંઈ કોઈનું રાજ્ય પચારી
 પાડવું નહોતું. ઉલટું હકકદારને અપારણ હતું. જનસહ દરેક વખતે એક
 વેથ ધારણ કરતો નથી.

ઔ.—ત્યારે તું શું પેસો જોગટો ? આસફખાન તથા મને
 થપ આપનાર ? રત્નસિંહને ગાદી આપવાની મારી તદબીરનો નાશ
 કરનાર. મારા લશ્કરને ફસાવી જેર કરનાર ? કાસીમખાન તથા
 લશ્કરખાનના લશ્કરને તારાજ કરનાર ? મારા દરેક પાસા ઉપલાવી
 નાંખનાર, મારા દટ્ટા દુશ્મન દુર...ગાનો પુત્ર ?

તેજ.—આદ્યાદ કાલે તેમ કહે પણ તેમાં તારીજ નબળાઈ
 જણાય છે. ‘દુર’ કહીશ તો તેના ત્રાસથી તારું લશ્કર દૂર નાસે છે
 તેનું કોઈને પણ બાન થશે. દુર્ગ કહીશ તો તે એક અજિત કિલ્લો
 બનશે. દુર્ગ કહીશ તો રાક્ષસોનો સંહાર કરનારી, ‘દેવોનું’ દમન
 કરનારી દેવી ગણાશે.

ઔ.—ચુપ, નાપાક કુતરા.

તેજ.—આદ્યાદ, વિવાદમાંજ ઉતરવું હોય તો હું તૈયાર છું
 જોઈએ તો બર સભા બોલાવ અને આપણે વિવાદ કરીએ, મારે
 મરવું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે તો એટલુંજ માગું છું કે હું પછું
 તેના આદ્યાદે જવાબ આપવો તથા હું મહાત થાઉં ત્યાં સુધી મારી
 જોડે વાદ કરવો. જ્ઞાન છું કે ફેસરી છું તે તો મને જુદો મુકે તો
 સ્વાદ તને તેમજ બધાને ચખાડું, પાક છું કે નાપાક છું તે પણ
 સમજાવું. વિચાર માત્ર એટલોજ થાય છે કે જ્ઞાનને પકડવાને
 પચ્ચીસ માણસોનો રસાલો તૈયાર કરી એક સરકરને મોકલવો પડે
 છે તો ખરા રજપૂતો જોડે લડાઈ કરવાની શુદ્ધ કેમ ચાલે છે તે
 સમજાવું નથી. જ્ઞાનને સામે જઈને જે પકડી શકતા નથી તે વિવ્ર
 સિંહોને સામા આવતા જોઈ, ઉભી પુછીએ મેદાનમાંથી નાસી
 જશે. અને ફેસરી દૂર થતાં પોતાની જાત બતાવશે.

ઔ.—છોકરા, તું મને તેમ બડે છે પણ તને બાન નથી એમ
 લાગે છે, બર સભામાં મારું અપમાન કરી ચાલ્યા જનાર, મારા
 બોલા કાઢબદા અકબરને બચાવી જૂન કરનાર, મારી સામે બંડ
 કરાવનાર અને મારી હાથા ઉપરાંત મને તેને મારવાની ગાદી

અપાવનાર દુર્ગાદાસના મુત્ર, તારા બાપનો ગુન્હો કંઈ નાનો સુનો નથી. તારે કહીસલામત રહેવું હોય તો એકજ રસ્તો છે. રાવગો-
પાળની માફક તું પણ મારો ધર્મ અપાત્યાર કર. એને તો માત્ર એક જાગીર મળી, તારા જેવાને હું એક રિયાસતથી, માન મરતબાથી નવા જેશ કરી નાંખીશ.

રાવ ગોપાળનું નામ સાંભળતાંજ, કેસરી મનુષ્યનાં આગમનની વાસ આવતાંજ ઉઠજો તેમ તેજસિંહ ઉઠ્યો. એક ફલંગની સાથે આગળ જઈ પહોંચ્યો તથા તેના માથા પર એવા જોરથી ખેડા મારી કે લોહી છુટાણુ થઈ તે જમીન પર પડ્યો. માણસો એકદમ દોડી ના આવ્યાં હોત, તેજસિંહ જરા પણ બંધનમાં ના હોત, તો તેજ પો મુસલીમખાન રાધામ પહોંચી જતે. એકવાર તો તેજસિંહે જોર કરી બધાને ગળડાવી નાંખ્યા, પણ અંતે તે એકલો ટેટલું જોર કરી શકે ? તે પડડાયો. ઔરંગઝેબ પણ આ બનાવ જોઈ ચીંટવાયો. “મૂર્ખાઓ, કાંચળી પહેરા, કાંચળી.” પેકરો. ખેડી નાંખી છે છતાં તેને પકડી નથી શકતાં તો તમે લગાઈમાં તે શું ધાડ મરતા હશે ?”

તેજસિંહ—“જનનાખાનમાં શે બે એવા સરદારના સિપાઈઓ તે હલવા હોય ? આદશાહ, જે તું જોઈયો છે તે મને છુટો મૂકી બોલવાની હિંમત હોય તો બતલાવ. તું જોલે તે પહેલાં તારી જીભ ખેંચી ના કાઢું તો મારું નામ તેજસિંહ નહિ, હિંદુઓ કંઈ આવા ઈર્જડા નથી થઈ ગયા.” એમ બોલી એક લાત સચોટ મુસલીમખાનના ચેદુમાં લગાવી, ને તે એવી સખત લાગી કે પૂરો જાનમાં ના હોવા છતાં તેણે બાંડો પાડ્યો.

ઔર—મૂર્ખાઓ, એને આધો રાખો. નહિતર પાછો એ તમારાં દાશમાંથી સટકી જશે. જાઓ, એને દાલ અહિંથી દૂર કરો. એક જથ્થુ હકીમને બોલાવો. યાદ રાખજો કે આ રજપૂત જરા પણ આધો પાછો થયો તો કુતરાને મોતે તમને બધાને મારી નાંખીશ. જાઓ, દૂર જાઓ, તમારાં મોં કાળાં કરો.

પ્રકરણ ૨૩

ખોરા કેમ ?

બીજે દિવસે સવારે તેજસિંહને પાછો ઔરંગઝેબની સામે ઉભો કર્યો. મુસલીમખાન એક કાચ પર દુઃખથી પીડાતો, પાટો બંધાવી પડ્યો હતો.

ઔર—તેજસિંહ, તું તારા વિચાર ફેરવી શકે એમ નથી તો
મરવા તૈયાર થા. તારા પરમેશ્વરને સંભારી લે. અરે જુલ્હો, તારા
દેવલાઓને યાદ કર.

તેજ—બાદશાહ, પરમેશ્વર બધાનો એકજ છે. મેં એવું એક
પણ ધોર કૃત્ય કર્યું નથી કે મારે મરતીજ વખતે દેવને સંભારવા
પડે. પ્રભુનું અમે તો રાજ રટણ કરીએ છીએ. દરેક કાર્યમાં તેનું
ઇશ્વરત્વ સ્વીકારીએ છીએ.

ઔર—તારો ઇશ્વર ક્યાં છે ?

તેજ—ક્યાં નથી ?

ઔર—એ તો જડવાદીઓને સમજવાનું. પણ તમે તો પત્થરને
પૂજો છો. ખોટા ખુદાને માનનારા છો. તમારો ખુદા ખોટો છે.

તેજ—બાદશાહને એમ કાણે કહ્યું ?

ઔર—મારાં મુસ્લાંમોએ.

તેજ—મુસ્લાં કેંઈ દિવસ એમ કહેજ નહિ. અમારા ધર્મશાસ્ત્રનું
ભાન કરાવનાર અમારા શાસ્ત્રી સિવાય બીજું કાણ હોઈ શકે ? કાલ
ઉઠીને એક વપન પાંડિત બધાઓને તલવાર પાડતાં શીખવશે. કાઝી-
ઓનું કામ કુરાન પઢાવવાનું છે. તું પણ પૂરું તેજ બપ્પો હોત તો
સારું થાત. અમારા શાસ્ત્રીઓ તમને કુરાન શીખવે તો તે તમને કહ્યજ
છે ? સુલતાનીને કુરાન શીખવવા મ્હરા પિતાએ અજમેરથી કાઝીને
તેડાવી રાખ્યો હતો.

ઔરગઝેબ પણ કાણ જાણે ક્યાં તો તેજસિંહના તેજથી
અંજાઇને ચાતો તેની મધુર વાણીથી પ્રસન્ન થઈ તે બોલતો હતો તે
સાંભળ્યાં કરતો હતો. પોતાનો મીઠામ ના ગુમાવવા તેણે નક્કી
કર્યું હતું.

ઔર—તેજસિંહ, બોલવું હોય તે ખુશીથી બોલજો. પણ
કુરાનનું કે મારા કાઝીઓનું જરા પણ અપમાન કર્યું નો એક પણ
પણ અહિં જીવતો નહિ રહેવા દઉં.

તેજ—બાદશાહ, મોતથી હું ડરતો નથી. વળી કુરાને શરીરનું
કે કોઈનાં પણ ધર્મશાસ્ત્રનું, મુસ્લાંઓનું, હિંદુ કોઈ દિવસ પોતાનાં
મનથી અપમાન કરતો નથી. પછી તમે શીખવો તો જુદો વાત.

ઔર—તો ઠીક, ચલાવ, તમે પત્થરને પૂજતા નથી ?

તેજ—બાદશાહ, મારું પણ આ અપમાનજ થાય છે. હું છુટો હોઉં તો તને પણ પૂરતો સ્વાદ ચખાડું. હું તને પૂછું છું કે તારો ખુદા ક્યાં છે ?

ઔર—મા ! હૃદયમાં, મુસલમાનોનાં હૃદયમાં.

તેજ—અમારો પણ લાંજ છે, હૃદયમાંજ રમી રહે છે.

ઔર—નહિ, નહિ. તમે તો મૂર્તિપૂજક છો.

તેજ—તો તેથી શું થયું ? જે જઠ, ચેતન બધામાંજ વાસ કરી રહ્યો છે તે એક પાયાંબુની મૂર્તિમાં પણ છે. મૂર્તિને અમે પૂજ્ય એ છીએ તો તેમાં પરમેશ્વર રહેલો છે એમ સમજીએજ. બાળકનું રમકડું ઘરમાં પડ્યું હોય તો તેને અમે પૂજતા નથી. પ્રભુની બક્ષિ માટે મૂર્તિ તો એક સાધનરૂપ છે. બાદશાહને કોષ્ટકો નોયો ના હોય, બાદશાહને ચુસ્ત અને ધર્મિષ્ઠ મુસલમાન સમજતો હોય, તેનાં આવાં કૃત્યોની કદર પીછાનતો હોય, તે મીથ્યું કે મારીતું પૂતળું બનાવી બાદશાહને પૂજે માટે કંઈ બાદશાહ મીથ્યું કે મારીતો બની જતો નથી. સમય જતાં, બાદશાહને જેવાનો, ઝોળખવાનો પ્રસંગ આવે તો તદાકાર થઈ, બાદશાહ તેના હૃદયમાંજ વાસ કરી રહે છે, માદ કરતાંજ તેની આંખ આગળ ખડો શાય છે તે પછી તેને ધુવળાંની જરૂર રહેતી નથી. બાદશાહ, વળી બીજું કહું. હુમાયુની કબરને તું માન આપે છે ખરો ? લાં જઈ તું દુસનો હાર ચડાવે છે ખરો ?

ઔર—હા, તેનું કારણ સ્પષ્ટજ છે. તેનું મોત થયા પછી તેને લાં સુવાડી ઉપર કબર ચણાવી લીધી છે.

તેજ—હું એ વાત માનતો નથી. બનાવટ શા માટે ના હોય ? કાને ખબર છે કે અંદર કોણ ચતું હશે.

ઔર—અમારી તવારીખના લખનારાઓને પૂછો. બધાજ એકે અવાજે કહેશે કે એ કબર હુમાયુની છે.

તેજ—અમારા શાસ્ત્રકારોને પૂછો તે પણ એટલીજ હિંમતથી કહેશે કે પરમેશ્વર પત્થરમાં પણ છે, દિવાલમાં પણ છે, જઠ, ચેતન બધામાં છે, સર્વવ્યાપક છે.

ઔર—તેનું કહું માનવાને અમે બંધાયો નથી.

તેજ—એ પણ દીક, બહો અમે તમારા કરતાં સ્વતંત્રતાને વધારે માહનતો છીએ. પણ વાંચ મનુષ્ય કરતાં ધંધર વધારે શક્તિમાન છે એમ તો તમે માનો છો કે નહિ ?

ઔર—હા.

તેજ—તો પાપાણની મૂર્તિમાં જીવતો અને જાગતો હંમેશ ના રહી શકે. તેનો અંશ ના હોઈ શકે તો એક કમરની અંદર મનુષ્યનું મૂન શરીર શો રીતે ચિરંજીવ થઈ શકે. અને જ્યાં મનુષ્યનાં શરીરનો એક અણુ પણ ના હોય શકે તેને પૂજવામાં લાભ શો ?

ઔરંગઝેબ—તે બસે ગમે તેમ હોય પણ તમે તો પત્થરને પૂજો છો.

તેજસિંહ—નહીં, નહીં, એ તો માન્ય છે, યુનો ને મદી છે તેને તું માન આપે છે.

ખાદશાહ જરા ઉંચો નીચો થયો.

તેજ—ખાદશાહ, સાંભળ, દષ્ટાંત આપું.

ધાર ખાદશાહ. મૂર્તિ જે એક માત્ર સાધન છે તેને અમે પૂજીએ છીએ માટે નિરાકારને ઝાળખતા નથી એમ તાર્કિક કહેવું જે. એમ જો તું માનતો હોય તો તો મૂર્તિનું સાધન પત્થર, ત્રાંચું, પિત્તળ, જે હવે તે છે. તો તે કંઈ સાકાર નથી. તેને હાથ, પગ, નાક કે કાન નથી. સાધનોની હારની હાર મણતાં તો એવા એક સૂક્ષ્મ અણુ આગળ આપણે આવી પહોંચ્યું કે જેના આકારની કલ્પના પણ પૂરી ના થઈ શકે એવે કલ્પના કરતાં થાકી જવાય વળી પશુ પૂજું. આ દિવાલ પર શું છે ?

ઔ —મારા ચાચાના ચાચા મહાન ખાખરની તસ્વીર. તેજસિંહ ખડખડ હસી પડ્યો.

ઔ —છાકરા, તું ઘેલો તો નથી થયોને ?

તેજ.—ઘેલો કાણ તેના હું વિચારમાં પડી ગયો છું. હું તો ખાત્ર એક કાચનો કટકો સામે જોતો હોઈ એમ અને બાતે છે.

ઔરંગઝેબ અકળાયો.

તેજ—ખાદશાહ, સાંભળો. દીન નિરાકાર છે તેનું પુસ્તક કુરાને સ્ક્રીફ તે સાકાર કાળજના સમૂહને રાજ અનેક જણ ફાડીને ફેંકી દેતા હશે પણ કુરાને તેમ કરવામાં દીનનું અસ્થાન ક્ષી રીતે થયું ? બસે. અસ્લાહની બંદગી એ નિરાકાર તેના સાધનમાં પદાવનાર મુલ્યાં સાકાર, પુસ્તક સાકાર, બંદગી કાંઈ પણ સ્થળે થઈ શકે છતાં મસ્જિદમાં જઈને થાય તો ઉત્તમ તો તે મસ્જિદ સાકાર, બંદગી કરનાર

તું પોતે કે બીજાઓ પણ સાકાર. સાધનનેજ ગણતા આવીએ તે મનુષ્ય પોતાના આગળ આવીને બેઠકે તેમાં રહેલો મૂઠ સિદ્ધાંત તારા માન્યતામાં આવે પણ નહિ અને હું તે તને કહેવા માંગતો નથી.

ધારે કે તમારા ધર્મથી તેમજ તે સંબંધના તમારા આચારવિચારથી હું અજ્ઞાન છું અને મસ્જદ આગળથી હું પસાર થતો હાઉં. દૂરથી તને એ પગ વાળી છુટણીએ પડતાં દેખી તારા પગ ના દેખાય અને તેથી હું એમ માની લઉં કે આ તો એક પાંગળો છે. જરા પાસે આવતાં મને સમજ પડે કે મારો એ ભ્રમ હતો, હું સાવ ખોટો હતો. પણ પરિણામ પાછું વિપરીત આવ્યું. "પાંગળો હોવાની બાંનિ દૂર થતાંજ એક દિવાલ સામું એકલો બેસી રહેલો જોતાં મને એમ થાય કે આતો દિવાલ સામું મૂઠ જેવો બેસી રહ્યો છે. એકલો માણસ દિવાલ સામું બેસી છુમ પાડે છે, તે કદાચ પાંગળ થઈ ગયો હશે એમ ધારી હું આગળ વધું છું. એટલામાં કોઈ બીજો મુસલમાન મસ્જદના પગથીઆ પર ચડતો મને દેખાયો. હું તને થું થયું એમ તેને પ્રજ્ઞતાંજ તે મારા અજ્ઞાનને દસી કાઢી જવાબ દે છે કે એ તો નિમાઝ પઢે છે. મારું અજ્ઞાન દૂર થવાને બદલે હું બે સામો ખડખડ હસી પડું અને કહું કે ભલા આદમી તું પણ ગંડો બની ગયો છે. ખુદા કંઈ બહેરા નથી કે આમ મોટા મોટા ઘટા પાડી તેની પ્રાર્થના કરી પડે. હિંદુઓની આ માન્યતા જેમ ખોટી છે. તેમજ તારી અમારા માટેની માન્યતા ખોટી વળી બીજીરીતે દર્શાવે આપું.

એક જણ ખુદાને, ઇશ્વરને માટે ફાવે તેમ લવતો હોય અને એમ સમજતો હોય કે ઇશ્વર કે ખુદા બે હોય તો મારી જીમ કેમ ખેંચી કાઢતો નથી તો તે પણ ખોટું નહિ. ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે છતાં કંઈ સમજતો નથી, જાણતો નથી એમ માની લે. અર્થ જોતા ઇશ્વર એમનો મન દૂર કરવા બેઠો નથી. નાસ્તિકતા વિના આસ્તિકતાની કદર નથી. એમના પરજ તે બેઠો નથી, જેને જે ફાવે તે કરે. ખાંડી ઇશ્વરની જેમી લાકડીનો અવાજ નથી.

ઓ—એ તેમ થાય પણ અમારો ધર્મ સ્વીકારવાજ પડશે, મૃત્યુ રસાતળ થઈ જાય પણ મારો વિચાર હું નહિ છોડું.

તેજ.—ખાદશાહ, અમારો ધરીરો તું માલિક નથી તો અમારા મનો માલિક તું શી રીતે હોઈ શકે ?

ઓ—બરે છોકરા, તું થું કહે છે ! તમારા કહીરો પણ હું માલિક નહિ ! હું તમને ફાવે તે કરી શકું એમ છે—તેથી તને ખબર નથી !

તેજ.—બાદશાહ, એમજ છે તે મને મારી નાંખવાની આજ્ઞા આપ અને મારી નાંખ્યા પછી મને પાછો જીવતો કર, માલિક તો એકજ, બાકી તારા જેવા ખીબાઓ માત્ર ભ્રમમાં કુટાણ રહેલાં માહલાંઓ છે. પૃથ્વીને રસાતળ કાંતાં પહેલાં પરિણામ વિપરીત ના આવે તેટલું જોતો રહેજે.

ઓ.—હું બધું સમજું છું. તારા જેવા છોકરાની અકબરો મને ખપ નથી. અરે કેણુ છે ? આ શયતાનને દૂર કરો. આ નાદાન તો મારા માથાનો મળ્યો.

કંઈ સાંભરી આપું હોય તેમ તેજસિંહ પાડો ફર્યો, બાદશાહ, એક અરજ છે ? બાદશાહે ઇસારત કરીને પાછો તેજસિંહ તેની સામે આવી ઉભો.

ઓ.—બોલ, તારે શું કહેવું છે ?

તેજ.—એક વાત કહેવાની રહી ગઇ છે. મારું એમ માનવું છે કે જે મૂર્તિપૂજાને અમે માર્નએ છીએ તેનેજ તું પણ માને છે. ફર એટલોજ કે અમે તેનું રહસ્ય સમજી શાસન રીતે માનીએ છીએ તું ગુપ્ત રીતે તેનો સ્વીકાર કરે છે. અમે તે ખુલ્લેખુલ્લું જણાવીએ છીએ તું તે જણાવતો નથી. અમે વધારે પ્રમાણિક હિએ તે તો જગ જાહેર છે.

ઓ.—પ્રમાણિકતાનાં પુછાં, જે બકવું હોય તે બકી લે. મારું મગજ ખાલી ના ભરાય.

તેજ.—અમારી સ્થાપિત મૂર્તિઓમાં દેવતા અંશ છે એમ હિંદુઓ માને છે અને તું નથી માનતો તે સમશેર મૂર્તિઓ પર કેમ ચલાવે છે ? જે પથર સમજી મૂર્તિ પર પ્રહાર કરતો હોય તો પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે, તારો નેમ સરવાતો નથી. એમાં ઇશ્વર છે એમ સમજી કરતો હોય તો તેમાં ઇશ્વરના અંશનો સ્વીકાર કરે છે. હિંદુઓ, તેને માને છે સમજી કરતો હોય તો હિંદુઓ શું માને છે તે સમજવાનું તારી પાસે સાધન નથી. અમે જો પાપાણુને પૂજનારા છીએ, પાપાણુ બધાં તને સમાનજ દેખાય છે તો તારા માર્ગમાં તો અસંખ્ય પાપાણુ પડ્યા છે તેની પર તારી તલવાર કેમ નથી પડકતો ? પથર નામનું જડમૂળ ઉખેડી નાંખી દીનનો વાવટો કેમ નથી ફરકાવતો ? પથર અને મૂર્તિઓમાં બાદશાહ તમે પણ છો, દરિએ ભુઓ છો, તેને જો તમે પણ સ્વીકારો છો. હિંદુ કંઈ પ્રત્યેક પથરને પૂજતો નથી.

ઔ.—તમે જુદા છો અને તમારો ખુદા પણ જુદો છે. અમારાજ માત્ર સાચો છે.

તેજ.—એક મહાગાંઠ જેમ બાદશાહ તેં છોડી નથી તેમજ હવે આ મૂઠં પણ છોડે નહિ તો ઔરંગઝેબ તું ખરા !

ઔ.—આલમગીર હઠ છોડતો નથી.

તેજ.—ને તો અમને બધાને જાણીતું છે કે જુદાનો તું ત્યાગ કરી શકતો નથી. હિંદુઓ એમ માને છે કે પરમેશ્વર એકજ છે. તેના જેવું બીજું કંઈ છેજ નહિ, તે સાકાર છે, નિરાકાર પણ છે, અદૃત છે. એના જેવું બીજું કંઈ છેજ નહિ. ખુદા ખોટો, ખરા હોષ શકેજ નહિ. તે ખરાજ છે, એકજ છે.

ઔ.—નહિ, નહિ, તમે ખોટા ખુદાને માને હો.

કુરાનમાંથી કબરે શહાદત પોતે ટાંકીને તેણે કહ્યું કે જો બાદશાહ એકજ છે.

તેજ.—હું પણ હમણાં એમજ કહી ગયો. પરમેશ્વર એકજ છે. બીજો કોઈ તેની જોડે ખરાખરી કરી શકતોજ નથી.

ઔ.—હું તે માનતો નથી.

તેજ.—ત્યારે આનો અર્થ એટલોજ કે તારો ખુદા તે ખરા અને હિંદુઓનો પરમેશ્વર તે ખોટો ખરું કેની ?

ઔ.—હા, એમજ.

તેજ.—કાઝીની સલાહ લીધી છે ? તેઓ તને આવું શીખવેજ નહિ.

ઔ.—હું પોતે જાણું છું. મારે કોઈની સલાહની જરૂર નથી.

તેજ.—તો બસે. બાદશાહને કોઈ ઔરંગઝેબ કહે છે, કોઈ આલમગીરના નામથી ઝોળાળે છે માટે કંઈ ઔરંગઝેબ અને આલમગીર એ કંઈ બે જુદી વ્યક્તિઓ નથી. એક ઇશ્વર કહે છે તો બીજો તેને ખુદા કહી સંભારે છે. માટે ઇશ્વરને ખુદા કંઈ જુદા કહેવાય નહિ. પણ ઇશ્વર એક ખરા અને એક ખોટો એટલે બે સ્થા. હિંદુઓ તેમ માનતા નથી, તું તો તેમ માને છે. બાકી એક ઇશ્વરને માનનારો આવું કહેજ નહિ. વધારે માથાફેડ હું કરવા માગતો નથી. આટલેથી સમજ્યો હોય તો બસ. કાઝીઓને ખોલાવી તેમની સલાહ લે. હિંદુઓ સામે લડવાનો વિચાર છોડી દે. તારાજ વિચારના, જેને પગલે પગલે તું આવાં આચરણ ચલાવ્યો જમ છે તેમનોજ જરા

વિચાર કર. ક્યાં છે મહામદ ગિઝનીનું નામનિશાન, ક્યાં છે મહામદ ઘોરીનો વંશજ, અલાઉદ્દીન ખિલજીનો નખીરો ક્યાં છે, મહામદ તખલખનું નામ હામ ક્યાં રહ્યું છે.' હિંદુ ધર્મનો નાશ કરવામાં બધા એટલા તો યુથાષ ગયા કે પોતાના શાહમદાએને પૂરું રાજ્યનીતિનું શિક્ષણ પણ આપી શક્યા નહિ. આખરે એ દરેક વંશનો નાશ થઇ ગયો. કોઇની રાજ્યસત્તાને લાયક તેનાં મરણ પછી એક ગુલામ થયો તો કોઇની તેના શાહમદાને મારી નાખવી એક પાગલાર પચાવી પડ્યો. એમ તે રાજ્ય મળ્યું તે ગયા જન્મનું ફળ છે એમ માનવું હોય તો માન કે ના માન પણ જ્યાં સુધી તેનો સ્તીતારો પાવરો હતો ત્યાં સુધીજ તેમણે રાજ્ય ભોગમ્યું. જો પરમેશ્વરનેજ આવું ગમતું હોય તો તેના વંશનો વેરો એટલાવે નહિ, તેમનો વંશ નિર્વંશ થાય નહિ. ભાંગી નાખેલાં દહેરાઓ, તારાજ કરેલાં શહેરો તારા મનથી તેના કીર્તિસ્થંભો છે. વખત એવો પણ આવશે કે દુનિયા એ તમારી જડતાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ કરશે. રાજસ્થાન તરફ નજર કર. હિંદુઓની તવારીખ ઉચલાવી જો. આટલી આટલી જોહાડી છતાં પરમેશ્વરેજ તેમને સહાય કરી છે, જેમના તેમ ઉભા રાખ્યા છે, તેમના ધર્મનો નાશ થવા દીધો નથી. હમણાં હું તને કહું છું તે તને ઠીક નહિજ લાગે પણ પરમેશ્વર કરશે તો એવો વખત પણ આવશે કે મારા ગોકેએક શબ્દને તું ચાદ કરીશ. ચંગીઝ કોણ હતો ? તે એક મૂર્તિ પૂજક હતો. તું તેનો વંશજ છે. તે શૂરી ના જન. ઇશ્વર એકજ છે, બધાનો છે, સહુએ પોતપોતાને કહે તેમ નામ આપ્યાં છે. જોને જેમ ઠીક લાગ્યો તેમ તેને કહ્યો છે. તારાં બે નામ છે, તેનાં અનેક નામ છે. તું જો બે નામ હોવાથી જોટો દરતો નથી તો તે પણ એક ખરો ને એક જોટો એમ હોઇ શકતું નથી. ધર્મ પોતાનોજ તે ખરો ને પારકાનો જોટો એના જેવું મિથ્યાભિમાન કંઈ નથી. પોતાનો પૂરો જાણ્યાં વગર, પારકાનો સ્વીકારવો એના જેવી મૂર્ખાઇ બીજી નથી.

ઔર—હું અને મુસલીમખાન એકાંત માગીએ છીએ. તરતજ સિપાઇએએ તેજસિંદને આગળ થવા સૂચના કરી.

ઔર—મુસલીમખાન, તમારું દરદ કંઈ ઓછું થયું.

મુ—પાદશાહ, તેજસિંદની વાતો સાંભળી, મારા દરદમાં વધારો થયો છે. મને ઘેર જવાની રૂખસત આપો.

ઔર—તો ભલે. હું પણ એકાંતજ ઇચ્છું છું. ફાજલખાન, મુસલીમખાનને ઘેર પહોંચાડવાનો બંદોબસ્ત કરી અહિં આવો.

હા—જે કુકમ.

મુસલીમખાનને વીઢાય કરી ફાજલખાન શાહની સામે આવી ઉભો.
ઔર—કેદીને તમે ઓળખ્યો ?

હા—નહિ, જહાંપનાહ.

ઔર—ખરખર જે હોય તે કહેજો.

હા—મારા પર બાદશાહે જે હેમદિલી બતાવી છે તે કું કાંઈ
પણ કાળે બૂલતો નથી તેમજ બાદશાહ આગળ કાંઈ પણ દિવસ
અસલ વચન કહેતો નથી.

ઔર—એ કેદી પેલો જોગી છે. તું તેને જોઈ તથા વિન્યાની
બાત સાંભળી ગાંડો બની ગયો હતો, રજપૂત સામે હથિયાર ઉપાડવા
ના પાડતો હતો, તથા લડાઈ બંધ કરવા અને રલાહ આપતો હતો.
કું જે કરું છું તે ખોટું કરું છું એમ અને મારે મોઝે કહેનાર,
મારા અમલદારોમાં એકલો તુંજ નીકળ્યો થીજ મેં તને જવા
દીધો તથા મારા ખાનસામાંની તને નોકરી આપી.

હા—બાદશાહનો મારા પર લજો એકસાન થયો છે મારા વિચાર
હજી એના એજ છે.

ઔર—એ જોગી દુર્મોદાસનો પુત્ર છે. એ મને ખુદા સંબંધમાં
તથારી માફકજ બોધ આપી ગયો. મોલા માતલા સાલેને બોલાવો.
માતલાસાને ઔરગઝેખનો શુરુ હતો. તેની પાસેજ એ દુરાન વગેરે
બાપ્યો હતો. મોલા આવી પહોંચ્યો.

ઓ—ખુદાને કાણુ ઓળખે છે.

મા—પાકદીખને પેલો મુસલમાન.

ઔર—હિંદુઓ કેને માને છે ?

મા—તેઓ તો નાપક છે.

ઔર—હિંદુઓને માળ વા મેં તમને નથી બોલાવો. તેઓ
જેને ઇશ્વર કહે છે તે કાણુ ?

મા—કું તે જાણુ નથી. પણ તેઓ નાપક હોવાથી ખુદાને
ઓળખતાજ નથી.

ઔર—મારા જહાંગીરની હોશયારીથી, રહેમદિલીથી વસવા
માંડલા કિરીસ્તાનો કેને માને છે :

મા—તેઓ ખુદાને ખુદા નથી કહેતા. બીજું કંઈ કહે છે.

એર—તેની પણ તમને ખબર નથી? હીઠ આ બધાનો ખુદા એકજ ના ગણીએ તો ખુદાનાં ઝાડ ઉગવાં બાકી રહે.

મા—જહાંપનાહ, ખુદા તો મુસલમાનોના, પાકીનોના ચેલાઓનોજ.

એર—અકલનો ઈજરો પણ તમેજ લીધો છે. હવે બસ કર. ચુપ રહે. તેં મને શું શું કીખ્યું તેનો વિચાર કર. હિંદની આસ-પાસ કયા દેશો છે, દૂરમાં દૂર કઈ જનો વસે છે, તેમનો રાજા કેવો છે, તેનું લશ્કર કેવડું છે, તેમની રાજ્યનીતિ શું છે, તેઓ કેવાં જીવોથી લડે છે વગેરે તેં કંઈ મને બજાવ્યું નથી. દુનિયાની બૂગોળ તારી દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનમાંજ સમાઈ જાય છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ મારો અને મારા બાપદાદાઓના ઇતિહાસમાં આવી જાય છે. એથી વધુ તેં કંઈ વાંચ્યું નથી, સાંભળ્યુંએ નથી ને મને સંભળાવ્યું પણ નથી. બાગમનિગમ, ધર્મ, નીતિ, સારાસારનો તેં વિચાર પણ કર્યો નથી. ફિલસૂફીના પાઠ તે મને બજાવ્યા છે નેમાં પણ તારી ટુંકી ભુદ્ધિ તેં વાપરી છે. અન્ય દેશોનાં, બીજા જાતોનાં શાસ્ત્રો તેં જોયાં નથી. પોતાનુંજ પૂરું ટું સમજતો નથી. ખુદા જો એકજ છે તો આ બીજા જાતો જોને માટે પોતાના પ્રાણ આપી રહી છે તે કેણુ તેની તને ખબર નથી. બાપ, મારી રિયાસતમાં રહેવાની તમને મના છે, ઘેર જાઓ તથા એકદમ દિલ્હા છોડી બીજા જગામાં જઈ વાસ કરો, પેટ ભરો. તમારું મોં મારે જોવું નથી.

અરે ફાજલખાન, એમને ઘેર પહોંચી દો. મારી રજા વગર એને મારા સમીપ આવવા દેશો તો તમે શિક્ષાને પાત્ર થશો. ચેવીસ ઘંટામાં એઓ દિલ્હી છોડી જાય તેનો બદોખરત કરો.

ઓ ખુદા હું શું જોઉં છું, શું સાંજળું છું? બત્રીસ વર્ષને નવજીવાન જેટલું જાણે છે તેટલું પણ મારો મુઠ્ઠાં ના સમજે એ તે કેવો ગજબ! તે તો વ્યવહારમાં રહે છે અને આને તો ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવા સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું નથી છતાં તે સાવ અજ્ઞાન છે. ખુદા, ખુદા, તું તો એકજ છે. તો આ શું? કુરાને શરૂ કહે છે તે ખરું છે એમ તો તેજસિંહ પણ કહે છે. ધર્મશર એક છે એમ હિંદુઓ પણ કહે છે. તેજસિંહ માં મન બમારી દીધું. તારા બાપે રણમાં હાથ કરી મને હાથાવ્યો, તેં મને વાતમાં મદાત કરી મારા મનને ચક્રોળે ચઢાવી દીધું. બાપ કે દીકરો કોઈ ઉરે એમ નથી. ખુદા! ખુદા!

મકરણ ૨૪ મું

કારાગૃહ.

બાદશાહ અને તેજસિંહને જે જે વાત થઈ, મુસલીમખાનને હલકો કર્યો, બાદશાહે તેજસિંહને કેદ કર્યો વગેરે સર્વે ખીના સુધ-તાનીનાં પ્યાન બહાર નહોતી. એક દાર પાછળ સંતાઈ તેણે એકેએક વાત સંભળી હતી, બારીની ફાટમાંથી જોવાનું જોઈ લીધું હતું. ફાજલખાનને બોલાવી, તેને પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ જોગી તથા વિજયાની વાત સમજી નહોતી તે પણ જાણી લીધી, ફાજલખાન તેજસિંહનાં વાકયથી એટલો તો અંગ્રહ ગયો હતો કે તેના તરફ કોઈની પણ લાગણી છે એમ જાણ્યું તેને પોતાનું મન બોલી દેતો. જેઓએ તેનું નામ પણ ના સંભળ્યું તેની આગળ તેના ગુણ ગાતો. ગતો. શાહજાદી સિવાય તેજસિંહની કિંમત કરનાર તેને મળ્યું નહોતું. તેના વિચારનો એક પણ માણસ આખી સલ-તનતમાં છે, તે બાદશાહના મહેલમાંજ તેની પોતાની નજીકમાંજ છે તેના ગુનો પીછાનનાર આમ પાસેજ છે અને તે પણ ખુદ શાહજાદીજ એ વિચારથી તે ગાંઠો ઘેલો બની ગયો.

સુલતાની - ફાજલખાનજી, ગમે તેમ કરી જ્યાં તેને કેદ કર્યો છે ત્યાં જવા મારી મરજી છે. મારે તેની મને ખબર લાવી આપો તેમજ આટલો કાગળ ઉપર લખ્યું છે ત્યાં પહોંચાડી દો.

કોઈ સાંભળે નહિ એમ ગુપચુપ થોડી વાતચીત કરી બંને છુટાં પડ્યાં

ફસેક દિવસમાં કેદખાના બાબતમાં પહુ બાતમી મળી આવી તેમજ ત્રનો જવાબ પણ આવ્યો. પત્રના જવાબમાં પત્ર ના આવતાં એક માણસજ આવીને ઉભો હતો. ફાજલખાનનેજ તેનો બંદોબસ્ત કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું. બાદશાહનો ખુદ ખાનસામા એટલે તેને કોઈ પૂછનાર હતું નહિ. નવા જવાનને સુલતાની પાસેવગર હરકતે તે લઈ ગયો.

સુલતાની તેમજ જોડે આવેલું માણસ સાથેજ નીકળ્યાં. ફાજલખાનને પણ જરૂર પડતી સ્થળના આપી. છેવટે જતાં જતાં સુલતાન બોલી, ફાજલખાનજી, બાદશાહને કાને જરા પણ વાત જરો તો તમારું કોઈ નામ પણ લઈ ના શકે એટલું કું કરી સફીજ. બધી જુએ તો મારે માથે ખેંચી લાવશ. જે કામ માથે લીધું છે તે આ પાર કે પેલે પાર ઉતાર્યા વગર અંપવાની નથી.

સુલતાની તેમજ નવા આવનાર માણસે પોતાનું મોં તથા શરીરનું બધું અંગ ઢાંકી દીધાં હતાં. સુલતાનીનો ઝગ્ગો સવ સાદો હતો; જોડે આવનાર જરા તેના કરતાં ચઢીઆતે હતો. કેદખાના આગળ આવતાંજ પહેરેગીર તેને અટકાવ્યાં. સુલતાનીએ પ્રથમથી બધા બેત નક્કી કર્યો હતો. પોતાનો છુરખો ખસેડી નાંખી તેણે પહેરેગીરની સામું જોયાં કર્યું. પહેરેગીર સામું પૂરું જોઈ પણ શક્યો નહિ. તું મને આગળે છે ? આશ્ચર્યગીના શાહજાદા અફ્ઝરની મોટી બેટી સુલતાની. બાદશાહનું કહ્યું કેદી માનતો નથી, મુમલમાન બનતો નથી. એ કેદીનો મારા પર બહુ એકમાત્ર થયો છે માટે મારાથી તેમજ ધર્મના સમજનાર આ એક જવાન છે. તેના કહાથી સમજે તો ઠીક નહિતર પછી બાદશાહને જેમ ફારશે તેમ તેનું કરશે અને આપણો ઇલાજ કંઈ આવશે નહિ. બોલ તારી શ' ઇચ્છા છે ?

પહેરેગીર તો તેની કાંતિ જોઈનેજ અંગત્ર ગયો હતો. તે બે આંખમાંથી કોધાગ્નિ વરસતો જોઈ ધ્રુજતો હા.

“ મેગમ સાહેબા, તમારી મરજી વિરુદ્ધ આવનાર હું કાણુ ? પણ બાદશાહનો મને ડર લાગે છે. કેદી પાસે કેદને પણ જવાનો હુકમ નથી, તેની વાત કરવા દેવાની પણ સખત મનાઈ છે. બાદશાહ જણે તો મારા રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર જેવા દુઝડા કરી નાંખે.”

જોકે આવેલો માણસ પોતાની આંગળી પરથી એક હીરાની વીંટી કાઢવા જતો હતો પણ સુલતાનીએ તેને અટકાવ્યો. શાહજાદીની સામા પહેરેગીર રુસવત લેવાની હિંમત કરી શકે નહિ. તેમજ કદાચ પહેરેગીર પ્રમાણિક હોય તો જે જોઈવેલી વત પર અવિશ્વાસ લાવે અને કાપ બધું અવ્યવસ્થ રચડી જાય. દુકંમાં જનસ્વભાવની પરીક્ષા શાહજાદીને વધુ હતી તેથી તેણે તેમ થતું અટકાવ્યું.

પહેરેગીર, બાદશાહનો કેદી છે તે મારા પણ કેદીજ છે.

શાહજાદીને ના પાડી, મોત વહાઈ લેવા કરતાં તેમને જવા દેવાનું પહેરેગીરને ઠીક લાગ્યું. કારાગૃહમાં દાખલ થતાંજ સુલતાની જોડે આવેલું માણુન લપાઈ ગયું તેજસિંહ વધારે અંદરના ભાગમાં હતો. એકલે કાંઈ આબુ એ લુંજ તે બારણું ઉઘડ્યું તે પરથી જાણતો હતો; કાણુ હતું તેની તે ખબર નહોતી.

સુલતાનીએ તેના ઝોરડામાં દાખલ થતાજ માથા પરથી છુરખો કાઢી નાંખ્યો.

તેજસિંહ—કોણ ? સુઘતાની ? આ કેટલી નાદાની ? કેરી ના કરમાની ? કમ્મરે બે પિસ્તોલ કેવી ? બાદશાહ જાણે ના તમારા શા હાલ થશે. જાઓ પાછા જાઓ, એકદમ આવી જાઓ. પ્રજા મારે રક્ષણ કરશે.

સુલ.—તેજસિંહ, ઉતાવળો ના થા. વિચરીને બોલ. હું તે સુઘતાની રહી નથી. અસારે હું એક આ છું, ખારોત્રી છું, ડંસીલી છું, સાપેણુ છું, નાગેણુ છું.

તેજ—આ તો મહેલનેજ વરદાન છે. તો બહે, ખારાશ હોય તેટલી બતાવી દો. કરડાય એટલું કરડી લો, ડંસાય એટલું ડંસી લો કરવાનું હોય તે કરી લો. મને મારી નાંખવાનું બાદશાહનું તમને કરમાન હોય તો પિસ્તોલ છોડી દો. હું તો તૈયારજ છું.

સુ—સથુર, તેજસિંહ, સથુર. તારું જીવન તેમજ મોત તારા હાથનીજ વાત છે. બાદશાહને સમજાવવા એ મારું કામ છે; મજવામાંથી બે 'માલા બતાવી બોલી, જો, મારા એ-હાથમાં પ્રેમનો પ્યાલો છે, ગુલાબ છે, અમૃત છે, બીજા હાથમાં મોતનો પ્યાલો છે, વિષ છે, હળાહળ ઝેર છે. જોઈએ તે લઈ લે, નાકે સજા કરી લે. કમ્મરે બે પિસ્તોલ છે. બરેલી છે. જોઈએ મ્હારો પ્રેમ જીવન રાખ, જોઈએ ના રાખ.

તેજ—એવી બે શું પણ ખારસો પિસ્તોલથી કરવાની તેજસિંહને દેવ નથી. તમને સજા કરી લો, તમારી પિસ્તોલ અજમાયા લો. પિસ્તોલને આધારે મારો પ્રેમ દોરવાય એમ નથી. પગનો પથ્થુ ત્રણ ના કરો, મને ઊરાડી મૂકો. શુદ્ધ પ્રેમમા મત્ત બનેતો, માતી તે નરને હાથે મરવું એ પણ પ્રમાણુ છે.

સુલતાનીના હૃદયમાં આઘાત થયો. તેજસિંહ, મહેલના મર-હું તે વખતે રજપૂત રાજમાં હતી, કેદમ પુરુષ હતી, તારા પ્રેમમાં અંધ બની ગઈ હતી. આજ સમય બદલાયો છે. હું કારગૃહમાં સડે છે, તારી બૂમ કોઈ સાંભળે એમ નથી, તારે મારી એક બમે હજાર લોંડીઓ દોડી આવવા તૈયાર છે. ક્યાં તો મારી પાચતા કૂલ રાખ થા તો મરતા તૈયાર થા.

તેજ—રજપૂત મોતથી કરતો નથી.

સુ—હીક, તો તારા પ્રજાને સંભારી લે, કંઈ પાચતા હેન લો જાણી લે.

તેજ—શાહજાદી, શુદ્ધ પ્રેમનો આંકુર એક પણ પશુ તમારામાં ફુટ્યો હોય તો ઇંદુને આ ખખર મોકલજો અને કહેવડાવજો કે તને હૃદયમાં રાખી તારું નામ જપતાં જપતાં હું મર્યો છું. તને આશીર્વાચન આપનારી, મને હૃદયમાં રાખનારી, શુદ્ધ પ્રેમને સમજનારી શાહજાદીને હાથે હું જાઉં છું.

અસ હું તૈયાર છું.

સુ—અમ, આવ. તારા બંધ હોડવા દે, તે સાથે હું તને મારવા માગતી નથી.

બાબુએ બે પિસ્તોલ મૂકી. સુલતાનીએ તેની બેડી તોડી નાંખી. પિસ્તોલ તારી પાસેજ પડી છે, તાકાદ હોય તો લઇ લે, તારું નસીમ અજમાવી લે.

તેજ—શાહજાદી, મિથ્યા લાપથુ ના કરો. મારામાં તાકાદ છે કે નહિ તે બાદશાહનેજ પૂછજો એટલે થયું. મારું થવાનું હોય તે થાઓ પણ મારે હાથે તમને મારી હંમેશને માટે કાળી ટીલી લેવા માંગતો નથી. મારે એ પિસ્તોલ કામની નથી, કામિની સામે હું છોડવા માંગતો નથી, શાહજાદા અકબરે મને સોંપેલી તેની બેડીને મારી હું વચનમંગ કરવા માંગતો નથી.

સુલ—તેજસિંહ, હજી એક વાર કહું છું કે જરા વિચાર કર. વધુ નહિ તો એક વાર માત્ર મને કહે કે હું તને આહું છું. ઇંદુની જોડે જરા પણ મને હૃદયમાં રથાન આપ.

તેજ—મને માફ કરો.

સુલતાનીએ પિસ્તોલ બંને મૂકી દીધી. એકદમ દોડી, છુટણીએ પડી, તેજસિંહના બે પાને વીંટલાઈ પડી. તેજસિંહ, તેજસિંહ, ગુનેદગાર છું. મને માફ કરો તેજસિંહ તો વિચાર કરતો જડબરતની માફક ઉભોજ રહ્યો.

એટલામાં સુલતાની જોડે આવેલું બીજું માણસ પણ ત્યાંજ આવી ઉભું. તેણે કમરે તલવાર લટકાવી હતી પણ અજાની નીચે તે લપાઈ રહી હતી તેથી અત્યાર સુધી દેખાઈ નહોતી.

તેણે આવીને તરતજ એક તલવાર કાઢી સુલતાનીને અ.પી. સુલતાની ઉડી ઉભી થઈ, અને બોલી, તેજસિંહ, લો શુદ્ધ પ્રેમ ! આ કસોટી છે. બાદશાહની ઉમેદ બર ના લવવાની આ જડાણટ્ટી છે. ખુદ બાદશાહેજ અબજદાન માટે આપેલી આ તલવાર છે.

તેજ—આ કાણુ છે ?

એવું પ્રજ્ઞાન તેજસિંહે તેની સાથું બેસું તો સુલતાનીએ તેનાં મોં પર નાંખેલો શુરબ્ધ દૂર કર્યો અને શુદ્ધ રજપૂતાણી વીર બાબા, ઇંદુમતી !

ઇંદુનો પ્રકાશ ચતાંજ, કારાગૃહમાં રહેલો અધિકાર દૂર થયો, તેજસિંહમાં તેજનો આવિર્ભાવ થયો. ઇંદુમતી તેજસિંહને ગળે બાઝી પડી.

તેજસિંહ, તેજસિંહ, સુલતાનીને તમે બહુ મહેલ્યાં માયો, મેં આપણી ઊવણીમાં તેની બહુ ઇર્ષ્યા કરેલી. શુદ્ધ પ્રેમની એ પ્રતિમા છે, આપણે બન્ને એ । ચુનેદગાર છીએ. બન્ને જણ સુલતાનીને નમન કરવા જતા હતા તેજસિંહનો હાથ સુલતાનીએ પકડી લીધો. ઇંદુ ઘુંટણીએ પડી. દેખાવ ખરેખર હૃદયબેદક હતો.

તેજસિંહ, ખચરદાર. તમને તેમ કરવા અધિકાર નથી. હું તમારી પાસેથીજ શુદ્ધ આચરણ શીખી છું. તમે મારા ગુરુ છો; હું તમારી શિષ્યા છું. તમે મારા મનના રાજા છો, હું તમારી દાસી છું. તમારી તથા બાદશાહની તેમજ બાદશાહે તમારી અને બીજાઓની જોડે કરેલી વાતચીત મેં બધી સાંભળી લીધી છે. ફાજલખાન બાદશાહનો ખાનસામા છે તેને તમારા તરફ લાગણી છે. તમારાં વાક્યબાણને લીધે રજપૂત સામે તલવાર ના ઉઠાવવાના તેણે કસમ ખાધા છે. તલવારની વાત તેણેજ મને કહી. તેનીજ મારફત પત્ર ઈંદુ પર મોકલી મેં તેને તલવાર સાથે અહિં બોલાવી દીધી ઇંદુ, ઉભી થા. વખત બહુ વીતી ગયો. સારું છે કે બાદશાહ અહિં નથી. ફાજલખાન પણ પહેરેગીર સાથે વાન કરતાં કંટાળી ગયા હશે. તેજસિંહજી, આ મારો ઝબ્બો, મારા તરફની તમને છેલ્લી બક્ષિસ છે. તે લેવા આનાકાની કરશો નહિ. પહેરેગીરને ફાજલખાને બહાર વાતમાં રોક્યો છે. તેની તરફ નજર જરા પણ ના નાંખતાં એકદમ ઇંદુને લઉને ચાલ્યા જાવો. તમે જરાક આગળ જરો કે ફાજલખાન તમને મળશે, તે તમને તથા ઇંદુને સહીસલામત પહોંચાડશે. ઝબ્બો હાથમાં લઈ તે ઉભી રહી.

તેજ—સુલતાની, તમે બે.લી રહ્યાં, મારાથી એ કદી નહિ બને.

સુલતાની—તો બલે. એકથી બલા બે. હું પણ અહિંથી ખસવાની નથી. હાહાકાર વધારે થશે અને મને દુઃખમાં ના નાંખવાનો તમારો હેતુ પાર પડશે નહિ. વીર દુગોદાસ ખાતર, વીર માતા ખાતર, મારી વહાલી ઇંદુને ખાતર ચાલ્યા જાવો. રજપૂતોને તમારી ધણી જરૂર છે. મારે દુનિયામાં કંઈ ઉપયોગ નથી. બાદશાહ મને

એકલી દેખશે તો કંઈ કરી શકવાનો નથી, અને જરા પણ આંસ આવવાની નથી. મારું જીવન માત્ર પરમાર્થ માટે જ હવે ધડાયું છે. સંસારનાં કોઈ પણ સુખની ઇચ્છા નથી, પરવા નથી. જીવો, અંદરનો અવગો જે હવે બહાર દેખાતો હતો તે કાઢી નાંખ્યો.

તેજ—આ શું ? કંઈની ? સુલતાની, આ શી નાદાની ?

સુ—વિલંબ ના કરો, તેજસિંહજી, મારો નિશ્ચય આજકાલનો નથી. તમારી જોડે હતી સારનીજ હું આ નિશ્ચય પર આવી છું.

તેજ—જલે, ને મારી પણ એક વાત કબૂલ રાખો. ઇંદુ તલવાર સુલતાનીને આપી દે.

સુલ—કારણ ?

તેજ—આ તલવાર માતૃશ્રીને ફાજલખાને આપેલી તે છે. હું તો તેનો ઉપયોગ કરવાનો જ નથી. મારી પાસે આ એક છે તે બસ છે. ઇંદુનું રક્ષણ હું કરી શકીશ. બાદશાહ કદાચ તરા પર જ ચોલાનો એક કાઢવા તૈયાર થાય તો આનો ઉપયોગ કરજે, એટલીજ મારી પ્રાર્થના છે. ફાજલખાનને પણ હું કહેતો જઈશ. સુલતાની, હજી વિચાર ફેરવાય તો સાફ. આ કંઈની મારાથી જોઈ શકાતી નથી. મારું હૃદય અંદર જાય છે તમારી ઉમર શું, આ ભેખ શું ?

સુલ—તેજસિંહજી, ઇંદુએ પણ અને કહેવામાં બાકી નથી રાખી. હું લાંચર છું. એકવાર નિશ્ચય કર્યો પછી હું તે ફેરવતી નથી. ફતેહ કરો. મારું, તમારી આ હેલ્લી સુલાકાત છે. મળવું ના મળવું કશ્વરોષ ન છે. હૃદયમાં તમે બંને આટલું સ્થાન આપો છો તે જાણી હું કૃતાર્થ થઈ. શારીરિક સુખની અને તૃષ્ણા નથી. તેજસિંહ અને વિસરતા ના એટલે બસ. મારા જેવું કામકાજ હોય તો કરમાવજો. બહેન, તેજસિંહને, મારા હૃદયના નાથને કોઈ પણ રીતે ઘેરું આ વા દેતી ના, તું પણ અને વિસારી મૂકતી ના. સ્વામી જોડે સુખમાં મદાલતી હોય. સુખની શૈયામાં સુતી હોય તે વખતે આ એકલી પટેલ, દુઃખમાં દુઃખેલી સુલતાનીને યાદ કરજે, હૃદયમાં સ્થાન આપજો. જીવો, વખત ખાલી ના ગુમાવો. હું ગાંડી બની છું, થેલી થઈ ગઈ છું, મારા બોલ્યાનો પાર આવવાનો નથી.

તેજસિંહનો હાથ હૃદય સરસો ચાંપી, ચુંબી, મૂકી દીધો.

ઇંદુને મળે બચ્ચી પડી, રોષ પડી. બંને જણુ તેને ધીરજ આપી કારાગૃહમાંથી કદ ન કળ્યાં, ફાજલખાનની મદદથી મહેલ બઢાવી, દિલ્લી છોડી, આલ્પા ગયાં.

પ્રકરણ ૨૫

ઠાકરી હાથથી ગઇ.

સુલતાની આખરે આ હતી. એમ આમળ પુરૂષ પાણીથી પ્રાતઃનિઃશ્વાસ લેતા જતાં જિજ્ઞાસુ સુલતાનીના સાથે બાર ? એ વિચાર વચ્ચેના પાશમાં જે સપડાયો હોય, જેને તેનો કડવો મીઠો અનુભવ થયો હોય તેજ તેનું હૃદયસુખ સમજી શકે, પ્રેમીના હૃદયની તુલના કરી શકે. તેજસિંહ તથા ધંધુમતી જતાંજ તે આવરી બની ગઈ, છાતીકાટ રાઈ પડી, ગાંડાની માફક લવવા મંડી ગઈ.

તેજ, દિવ્ય તેજ, મારા હૃદયના તેજ, તું ક્યા છે ? ક્યાં ગયો ? તને કોણુ લઈ ગયું ?

સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમ દિશા તરફ જવાની તૈયારીમાં હતો. એક બરી તે તરફ પડતી હતી, તેની ફાટમાંથી સૂર્યનાં તેજનાં કિરણો અંદર આવવાં લાયાં તેને બાજી પડવા દોડી ગઈ. બસ એજ, એજ એમ કહી બાજી પડી. હાથમાં કંઈ આવ્યું નહિ. પાછી આમ તેમ દોડવા મંડી. ખુણામાં તલવાર પડી હતી તે તરફ ગઈ, તલવાર હાથમાં લઈ લીધી. હૃદયતેજ મને આપેલી બક્ષિસ ! બસ હું એ બક્ષિસને પૂરો સ્વીકાર કરું, મારા હૃદયમાં તેને સ્થાન આપું ! તલવાર ઉગામવા જતી હતી તે સૂર્યનારાયણનાં કિરણ બારીમાંથી આવનાં બંધ થયાં. કારાગૃહમાં અંધકાર છવાઈ રહ્યો. અરે સમુદ્ર, સમુદ્ર. મારું તેજ કોણુ લઈ ગયું છે. તેને પકડો ! મારો મારા તેજને દરણુ કરનાર કોણુ ? મારા સૂર્યને ઝાંખો પાડનાર કોણુ ? ચંદ્ર ? તું કોણુ ? તારું શું ગયું ? હું સુલતાન આલમગીરની સુલતાની તું મારા માર્ગમાં આડે આવશે ? અરે બુલી આ તો ધંધુ, બહેન, બિની રહે. હું તારી જોડેજ આવું છું. મને એકલી મૂકીને ના ચાલી જા. મને તારા સુમાગ્યની સાથે બનાવ. બારી ઉઘાડવા ગઈ. નેને લાફા જડી દીધા હતા. તેના પર તરવારનો ઘા કરવા ગઈ. પોતાની કંકની પર નજર પડી. અરે, આ શું તોફાન ? હું સંસારથી વિમુખ થઈ છું છતાં આ શી નાદાની તલવાર ફેંકી દીધી. ગળામાં સફેદ હાકીકની માળા હતી તે કાઢી ખુદાનું સ્મરણ કરતાં કરતાં પણ 'તેજ' 'તેજ' બોલાઈ જવાયું. અકળાઈ ગઈ. પાણીની સુરાઈ ખુણામાં પડી હતી. પવાહું પાણીથી બરાં ઠાંડ્યું. હૃદયતેજ આ પાણીથીજ પાણી પીતો હતો, હું પણ પીવાજ તેટલું પી લઉં. અહા, આ પાણમાં પાણી પણ અમૃત

જેવું લાગે છે. મેં જાણ્યું પવનમાં પાણી પી ગયું. મ.આ. પર, આંખ પર, પાણી ઝાંટ્યું. પવનમાં ગળવામાં મૂકી દીધું. કંઈક શાંત થઈ. બાજુમાં એક સિંહા પડી હતી, તેના પર ઉધે મ.થે પડી રહી. તેના મનથી તે જાગતી હતી, પણ ખરું જોતાં તેની આંખ મળી ગઈ હતી.

અડધો કલાક પસાર થઈ ગયો અને પહેરેગીર રોજની માફક એક હાથમાં દીવો અને બીજા હાથમાં ખાવાનું લઈ આવ્યો તે જગારે આવતો ત્યારે તેજસિંહ જામ તેમ કરતો જા તો લલકારતો નજરે પડતો. આજે તેને સુતેલો જોઈ તે દિશામાં ગયો. અરે આ શું કહીની ? દીવો મેં સાચું ધર્યો. આ કાણ સુલતાની ? દીવો હાથમાંથી પડતાં માંડમાંડ બચ્યો, તે પોતે પણ ગળ્યો ગળ્યો રહી ગયો. ઝો ખુદા, પરવરદિગાર, મરી ગયારે મારા બાપ. તેની કારમી જીમ સાંભળી સુલતાની ઝગડી ઉઠી. કાણ મરી ગયું ? કાણ પહેરેગીર ? શું થયું ? કાણ મરી ગયું ? તું કેમ રહે છે ?

હું મરી ગયો, મારો બાપ મરી ગયો, બધાં મરી ગયાં. અરે મૂખો, છે શું ? આ મારી સામે રડતો કાણ બેઠો છે ?

બેગમ સાહેબા, મને બાદશાહ હવે જીવતો નહિ મૂકે. સુલતાની આંખ ચોળી સ્વસ્થ બેઠી. તેનું મગજ આટલો વિરામ કીધા પછી કંઈક શાંત થયું હતું.

સુલતાની—સમજ, તારે જીવવું છે કે મરવું છે ? બીજી બન્ધાઓને મળવું છે કે નથી મળવું ? બોલી દે.

પહેરેગીર—હવે તો મળીશ. બહેરતમાં કે જહાનમમાં.

સુલ—સવ બેવકૂફ, સાંભળ. હું કહું છું તેમ જાને સવારે આવ લાવવો.

પહે—મહેરજાની આપની. આ કાળટીઅ કિલ્લામાં હું તો એક પગ પગ હવે રહેવાનો નથી. આપ છોડાવો એટલે થયું.

પહેરેગીર ચાલતો થયો.

સવાર પડી. આઠ વાગ્યાનો સુમાર થયો. ફાજલખાન પેતાની મોકરી પર દાબર થઈ ગયો હતો. આરંગઝેબ મુસલીમખાન જોડે વાત કરતો બેઠો હતો. પહેરેગીર દાંડલો ફાંફલો ફાજલખાનને પૂછ્યા વિના, બાદશાહની રજા વિના, આરંગઝેબ આગળ આવી જીમટા

પાડવા મંડી ગયો. મરી ગયોરે મારા બાપ ! દગ્ગા, સીતમ, જુલ્મ. અરે પણ તેમાં હું મરી ગયો. ફાજલખાન તો જાણી જોઈને બહારજ ઉભો રહે.

ઝાર—અરે, પણ છે શું ? તું ક્યાંથી આવ્યો છે ? ફાજલખાન મને પુછવાગાછવા વિના આમ જોને તેને અંદર કેમ આવવા દે છે ? ફાજલખાને તો જાણી જોઈને સાંભળ્યુંજ નહિ.

પહેરેગીર જહાંપનાહ, હું કારગૃહ આગળનો પહેરેગીર છું. મારો જરા પણ કચર નથી. હું શું કરું ? સાહેબાને મારાથી ના પણ કેમ પડાય ? અરે, ખુદાવંદ અહિં હોત તો પુછવા પણ આવત. પણ આ તો હું મરી ગયો.

બેસી જા. જરા શ્વાસ ખાધ લે અને પછી કહેવાનું હોય તે પૂરું કહેજો. સમજ ના પડે એવું બોલ્યો તો તને ફાંસીને લાકડે ચઢાવવાનો હુકમ આપીશ.

પાએક કલાક બેઠા પછી પહેરેગીર બોલ્યો.

જહાંપનાહ, કાલે સાંજે ખુદાવંદ બહાર ગયા હતા ને બેગમ સાહેબા કારાગૃહ આગળ આવ્યાં. કેદીને આપણા પાકદીનની નસીહત આપવા એક મોઝરીને જોડે લાવ્યા હતા. હું સ્તબ્ધજ થઈ ગયો. ખુદાવંદની રજા વગર આવી આપવા મેં ના કહી. આપ બહાર ગયા છે ને ધર્મનાં કામમાં દીક્ષ કરવા જરૂર નથી એમ કહી મારી કને ફરી ચાલી માગી. મારો શી તાકાદ કે બેગમસાહેબાને બીજી વાર ના પાડું ? થોડી વારમાં તે બંને જણાં પાછા ગયાં. હું હમેશ મુજબ રાતનું બાણું મૂી આવ્યો. આજે નવ વાગે મારો પહેરો બદલાય છે. સવારે એક વાર રાખેતા મુજબ હું કેદખાનામાં દાખલ થયો તો કેદીને સ્થાને મેં બેગમસાહેબાને જોયાં.

ઔરંગઝેબ—અરે કમખાન, આ શું બકે છે ? કંઈ નિશો તો નથી ચઢાવ્યો ? ખરું કહે. નિશો ચઢવ્યો હશે તો પણ ગુનોક માફ કરીશ. મારા હુકમનો અનાદર થયો છતાં હું આજે જવા દઈશ.

પહેરેગીર—જહાંપનાહ, મેં કાંઈ પણ બાબતો નિશો કર્યો નથી. હું અક્ષરે અક્ષર ખરુંજ કહું છું.

ઔરંગઝેબ—ફાજલખાન, જાઓ આ પહેરેગીરની જોડે જઈ કેદીને અહિં લાવો.

થોડી વારમાં મુઘતાની સાથે બે જણા કચેરીમાં આવ્યા. મુઘતાનીને જોતાંજ ઔરંગઝેબ ખાનમાંથી તલવાર કાઢી ઉઠ્યો.

નફર, નિર્લજ્જ, નાદાન, શયતાન! આ શું તોફાન!

બહુ કોનું કારસ્તાન! તારા ટુકડે ટુકડા કરી નાંખું. આરંગજેખ સુલતાનીને મારવા ધસ્યો.

સુલતાનીએ તરતજ તલવાર બહાર કાઢી, આગળ ધરી. જુઓ આ તલવાર, આપો હજી ધ-સાફ.

ફાજલખાન અચાંખે પામી તલવાર ઉપાડવાને મસે માર્ગમાં આવી ઉભો. જહાંપનાહ, વિજ્યાને આપેલી આ મારી તલવાર છે. ગુનેહગાર ગમે તે હોય પણ તેને અમરદાન આપવું એજ ખુદાવંદનું કામ છે.

ઓ—પહેરેગીર, જા બહાર બેસ. જરૂર પડે બોલાવીશ.

ઓ—સીયતુનનિસા, આ કફની કેમ ઝોટી છે? તારા આપે કરેલાં બંડને માટે તને કપરોમાની થઈ છે? બેખ લેવાનો પણ વા વાગે લાગે છે.

સુ—ખુદાવંદે કરેલા જુદમની અને ગમગીની થઈ છે. બેખ લેવાનું ખુદાવંદથી ચાલ્યું આવ્યું છે. આપને પગલે પગલે અમે ચાલીએ છીએ.

ઓ—કમખત, ચુપ કર. તું તો સાવ હાથથી ગઈ એમ મને લાગે છે. પેલો રજપૂત ક્યાં ગયો? કોના હુકમથી તે તેને છોડી ચૂક્યો. તારી જોડે મોલવી કોણ હતો?

સુ—તેજસિંહ રજપૂતોમાં ચમન કરતો હશે. નાગોરના રતન સિંહની કુંવરી ઈંદુમતી મારી સાથ હતી. ખુદાના હુકમને માન આપી એ તેને છોડી ચૂક્યો.

ઓ—મનાયતખાનને થાપ આપનારી, પેલા જોગટાને જોધપુરમાં દાખલ કરી, મારા લશ્કરનો નાશ કરાવનારી ઇંદુ મારા રાજ્યમાં આવી સટકી ગઈ? અને તેને મદદ આપનાર કોણ? મારીજ બેટી. તમે બધાએ માંડ્યું છે શું? મહમદ બંડ કરી કમોતે મરી ગયો. સુઆઝીમ માંડમાંડ કબ્રમાં રહ્યો છે. આઝીમને રજપૂતો જોડે લડ્યું ગમતું નથી. તારા આપે તો મારા કટામાં કટા ફુરમનને મળી જઈ મારું નાક કાપ્યું. એક કામગજી હાથ તો ડાલ્યો થઈ બેઠો છે. તને પણ આપકાકોનો ચેપ લાગ્યો. મારું તો આખું વેતરજ વંદી અધું લાગે છે.

સુ—તે છતાં આંખ ક્યાં ઉઘડે છે? સંધિ ક્યાં પૂરા પાંચ દિવસ તો અજ નહિ એટલામાંજ મને આપની હજૂરમાં લાવનાર

રજપૂત પર સીતમ ચુગરવા, આ કમચક્રના, નાપાક, ઇઝડાના કલાથી ખુદાવંદ તૈયાર થઇ ગયા. ઇશ્વરનો ડર હજી નહિ રાખો તો ક્યારે રાખશો ?

મુસલીમખાન—પોતાનાં રક્ષણમાં રહેલી શાહજહાની બેટીને કેદમાં રખડતી મુકી જનાર તેજસિંહ ઇ...

સુલતાનીએ તરવાર પડી હતી તે ઉંચકી લીધી.

ખખડદાર, કુતરા. એ વીરને માટે એક શબ્દ પણ વાંકો બોલ્યો તો તારી જીભજ કાપી નાંખીશ. શ્વાનની ઉપમા પણ તને આપવી ઠીક નથી લાગતી. એક મહોલ્લો છોડી બીજા મહોલ્લામાં જવા પાકો વિચાર કર્યો વગર તે પણ હચ્છા નથી કરતો. તારૂં વીરત્વ જોવાનું બાકી નથી રહ્યું. ઘા પડ્યા છે તે પૂરા રૂઆવવા દે પછી બોલવાની હિંમત કરજો.

મુસલીમખાન મૂંગો રહ્યો.

ઔ—ખુદાને ઇશ્વર કહેતાં ક્યારે શાંખી ? એ રજપૂતમાં આટલી બધી મોહિની ક્યારથી લાગી ?

સુ—રજપૂતદળમાં ઉછરી સારથીજ, ખુદાવંદ તથા વીર તેજસિંહની વાત સાંભળી સારથીજ.

ઔ—મારા ઘરમાં રહી, રજપૂતોના કાસતનું કામ તું કરવા માગે છે ?

સુ—એકજ ઇશ્વરના દૂત તરીકેની હું સેવા બજાવું છું.

ઔ—ઠીક, રજપૂતે તને ભમાવીને ભુરકી નાંખવામાં બાકી નથી રાખી.

સુ—રજપૂતોએ આપને ભમાવી, હંદાવી, બાન મૂલાવવામાં બાકી નથી રાખી.

ઔ—છોકરી, તું તો બહુ મોંએ ચઢી ગઈ છે. હું પૂછું તને જવાબ દે. તું શું આ રજપૂતને ચઢાતી હતી ?

સુ—હું એક વાર જવાબ આપી ચૂકી છું જતાં તમે મુલાયમો છેક છોડવવા માગો છો. મારું જીગર મેં એ વીરને સોંપી દીધું છે.

ઔ—આલમગીરના શાહજહાની બેટીને એક દાકરડાના સરદારના બેટા માટે પ્રેમ ! અરે, આ હું શું સાંભળું છું. અરે શાહજહા, મારું નાક કપાવવામાં તે બાકી ના રાખી. ઔ ખુદા, તું ક્યાં લપાઈ ગયો !

સુ—દાદાહ, હજી મદ ઉતર્યો એમ લાગતું નથી, કેફની અસર જતી રહી નથી. દાકરડા કહો કે ચાકરડા કહો પણ તેની સામે જઈને ધાડ શી મારી ? દયા બતાવો નેનની ખીણ આગળથી તમને જતાં ક્યાં તે શું જૂલી ગયા ? તમે તે ક્યાં ખુદાતાલ્લાને પરવાનો લાવ્યા છો ? ક્યા હક્કની રૂએ અહિં નાન્ય કરી રહ્યા છો ? ખુદા તો હાજરજ છે પણ તમે તેને આગળથી શકતા નથી.

ઔ—એ નાપાક દીનનો છે તેનો પણ તે વિચાર ના કર્યો ?

સુ—તેજસિંહ આટલું આટલું સમજતી ગયા તે સાવ નક મુંગ. દીન-ધર્મ તે વળી નાપાક હોતો હશે ? દીનના ફરમાનને તમે માન આપો છો ? કુતબના કયા કલમામાં આવી રીતે રાન્ય મેળવવા, કોત્ર આપી ફરી જવા લખ્યું છે ? જરા ગઈ મુંગરી સભારો એટલે બધું ધ્યાનમાં આવશે.

ઔ—આ કેફની શા માટે લીધી છે ? તેજસિંહ શાહખદાની એટીના પ્રેમની કદર નથી કરતો ?

સુ—તવંગરી કે ગરીબી પર શુધ્ધ પ્રેમનો આધાર નથી. ઈંદુને પોતાનું દિલ આપી ચૂક્યો છે.

ઔ—છતાં તું તે બેની મદદગાર છે, બન્નેને સુખનો માર્ગ કરી આપવા તું તૈયાર છે ?

સુ—મદદ તો શું પણ શુધ્ધ પ્રેમને ખાતર મારો જન આપવા તૈયાર છું. નિકાહની આશાથી હું તેને આહતી નથી. ખરો રજપૂત એક પરધર્મની છોકરી જોડે નિકાહ કરેજ નહિ. હું જાને પણ એ નિકાહને પસંદ કરતી નથી. આપણા મદાન વડવા જલાલુદ્દીન અકબરની રાન્યનીતિની એ મોટામાં મોટી ખામીને લીધેજ દીનની, ધર્મની એના તેમજ એના બે વંશજ અચાગન જહાંગીર અને શાહજહાનના સમયની અર્ધ દબતાને પરિણામેજ, પિતાપુત્રના કુસંપને લીધેજ આપણા વંશનો નાશ થવા સરખાયલો છે. તમે ચતુર છો, રાન્યનીતિમાં હોશયાર છો, હજી ચેનવાનો વખત છે. રજપૂત સામેનો વિગ્રહ બંધ કરો, બગડેલી બાજી સુધારી લો, કોઇના પણ ધર્મની આડે ના આવો, આવા અર્ધદગ્ધ માણસને, અધર્મીઓને જરા પણ ઉતેજન ના આપો. આજે હિંદુધર્મ મૂકી તમારો સ્વીકારશે, કાંત્ર કોઇ બીજો બળવત્તર પરધર્મી દુરખન આવશે તો તેને સ્વીકારવા દોડશે. તમારી બન્ને પ્રભને સરખાજ હક્ક-એકજ દંસાદ આપો. છુટકાટ જરા પણ વધુ આપવી

હોય તો તે હિંદુ પ્રજાને આપો. તે કરી તેનું મન હરી લો. અધિકારની વહેંચણી કામની કુસંગતા પર રાખો, જાતિ પર રાખશો તો ભારતના પતનનો માર્ગ ખુલ્લો થશે. બન્ને પ્રજાને સંપી રહેવાં દો, તમારો પગ અડગ રહેશે, વંશ ચિરસ્થાયી રહેશે. તેને લાડવી મૂકે માંહોમાંહ હોળી સળગાવો, તમે કચડાઈ જશો, તમારો નિર્વંશ જશે, જાજરો ફાવી જશે તમારું નામનિશાન પણ રહેશે નહિ.

મારું મોં ના ગમતું હોય તો મને જવા દો. રજપૂતોમાં હું હવે જવાની નથી. ફદીરી મારો વેપ છે, જળકપટનો આ દેશ છે, અહિંથી દૂર ફાવે ત્યાં ચાલ્યા જવું, ખુદાનું નામ લેવું એજ મારો ઉદ્દેશ છે.

ઔ—તારે અહિં રહેવું જ પડશે. ફાવે તેમ તારું જીવન પસાર કરજે. આ તલવાર લઈ ચાલતી થા. મુસલમાન, ફાજલખાન જોડે હું એકાંત ધન્ય છું. બન્ને જણા જુદી જુદી દિશામાં ચાલતા થયા.

ઔ—ફાજલખાનજી, આ રજપૂતે તેમજ મારી અદાર વર્ણની બેટીએ મને ગાંઠો બનાવવો બાકી રાખ્યો છે.

ફા—જહાંપનાહ, નીરાંતે વિચાર કરશો તો સારું નરસું સમજાશે. જરૂર પડે કોઈની સલાહ લેવાશે. હું રજા લઉં છું ઔરંગઝેમ વિચારમાં ને વિચારમાં બેઠો જ રહ્યો. એક કલાક એમ વીતી ગયો પણ તેને તેમ લાગ્યું નહિ. જાણે ઉંઘમાંથી હડયો હોય તેમ બોલી ઉઠ્યો.

મારા મગજપરનો ભાર કેમ ઓછો થયો ? મારો મદ કેમ ઉતરી ગયો ? સત્તાનો ફેફ ક્યાં જતો રહ્યો ? હા, હા, સમજ્યો. હું વિચારમાં હતો. સજુર, સજુર, મારા મગજને ભમાવનાર, આવું તોફાન મચાવનાર, મારા દલ નિશ્ચયને આટલો ઉમરે ફેરવનાર આ કોણ ? એકદમ હસી પડ્યો. ત્રીસ વર્ષનો પરધર્મી ઠાકરડો ! અદાર વર્ણની બેવકૂફ છોકરી, અંડખોર શાહજાદાની બેટી, શત્રુદળમાં પરધર્મીના વાસમાં ઉછરેલી બેવકૂફ સરીયતુનનિસા ! આટલા વર્ષો થયાં કોઈની સલાહની જરૂર ના પડી તો શું તમે બે એક યઈ આટલે વર્ષો ધોળામાં ધુળ ધાલશો ? આ તે કોઈની સલાહ પૂછવાનો સમય છે એમ બનેજ નહિ, થાયજ નહિ, હોયજ નહિ, જાઓ કદાઓ, દૂર ચૂઓ, સો ભવે પણ મારા વિચાર તમે ફેરવી શકવાના નથી. “ પૂરા સો દિવસ પણ મોગલ સર્પ તપતો રહેવાનો નથી, પોતાના અનુપમ તેજની છાપ પાડવાનો નથી. તારા વંશજ પૂરા સો મહિના પણ ઝાઝાઝાલી ભોગવી શકવાના નથી, મોગલ વંશનો વાવટો પૂરાં

સો વર્ષ પશુ ઉડી શકવાનો નથી, તારા વંશનું નામ નિશાન પશુ સો વર્ષ પછી રહેવાનું નથી. ” ગેમ્બી આવજ આવ્યો.

બાદશાહ બાવરો બની ગયો સફરો ઉભો થયો. આમ તેમ બેયું પશુ કાઠ નજરે પડ્યું નહિ. દિવાન છોડી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૬

જ્યાંના ત્યાં

સુઝતાનીને મેળવવા ખાતર પોતાની મરજી ઉપરાંત ઔરંગઝેબને સલાહ કરતી પડી હતી તે તેને સાંત્વતું હતું. લશ્કરનો ભોગ આપવામાં બાકી રહી નહોતી. લશ્કરી અમલદારો, સાધારણ સિપાઇઓ બાદશાહની રાજ્યનીતિથી કંટાળી ગયા હતા, લડાઇઓ લડી થાકી ગયા હતા. દક્ષિણમાં મહાન શિવાજીના મૃત્યુ પછી મરાઠાઓ સાવ નખળા પડી જશે એ બાદશાહનું અનુમાન ખોટું પડ્યું હતું. શંભાજીનામાં શિવાજીની રાજ્યનિપુણતા નહોતી એ ખરું હતું પણ શિવાજી મહારાજે રાષ્ટ્રીય ચેતનાના જે બીજા વાઘ્યાં હતાં તેના સંસ્કાર મરાઠા વીરોના હૃદયમાં બહુ ઉંડા રેપાયા હતા. વિઘ્નપુર અને ગોવલકોંડા સર થઇ ચૂક્યાં હતાં, શંભાજીને કમેલે મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો છતાં દક્ષિણમાં શાંતિ નહોતી, મુસલમાન સિપાઇઓ પશુ ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિથી કંટાળીને, તો કાઠ તેના ત્રાસથી ત્રાસી જઇને, કાઠ વારંવાર રખડપટ્ટી થતી તેથી અસહનશીલ થઇને, તો કાઠ પોતાની મહેનતની કદર ન થતી સમજીને મરાઠાઓના લશ્કરમાં દાખલ થવા લાગ્યા હતા. વૃદ્ધાવસ્થા આવતી હતી અને ઔરંગઝેબનો દુનિયા પર વિશ્વાસ ઉડી જતો હતો અને આસક્તિ ઓછી થઇ ના હતી. ઉમર થવા છતાં ફકીરી લેવાનું મન થતું નહોતું. શાહજહાન મુઆઝમને રાજ્ય સોંપી દેવાનો વિચાર પશુ તેને આવતો નહોતો. રબેને શાહજહાનનો બળવત્તર થઇ જશે, અમલદારો તેને મળી જશે, શાહજહાનનો પોતાની સામે બંડ ઉઠાવશે વગેરે વિચારો તેના મનમાંથી એક પછી પછી ખસતા નહોતા. જેમ બને તેમ તેમને દૂર રાખી, દુરમન જોડે લડાઇમાં રોકી રાખવા તેની ઇચ્છા રહેતી, શાહજહાનની આ રીતે જાણે કસોટી કરતો હોય તેમ આ ખેલ જોયાં કરતો, શેતરંજની હરિશાધ થા હાર-જીતની માફક તેનું આધે રહી નિરીક્ષણ કરતો, જરૂર પડે તેમને

મદદ મોકલી પોતાનો હાથ ઉપર રાખતો, પોતાની સત્તાની છાપ તેમાં મન પર પાડતો. ઔરંગઝેબ ચમન કરતો હતો. શંભાજીના મૃત્યુ પછી ઔરંગઝેબની પાસે કેદમાં પુરાયલા તેના વર્ષના બાળકના ચાલી તરીકે બાદશાહની સામે કમર કસનાર રામરાજન* દસ વર્ષ સુધી બાદશાહને હંફાવી આખરે મરણ પામ્યો હતો. ઔરંગઝેબ તેમજ સણાકોનો મત એવો હતો કે મરાઠા વિમુક્ત હવે શાંત પડશે, મરાઠાઓનો જુસ્સો નરમ પડશે. એ આશા ફગીબૂત ના થઈ રામરાજનની રાણી તારાબાઈએ વાલી તરીકે બહાર પડી મરાઠાઓનું રાષ્ટ્રીય ચેતન સતેજ કર્યું. મરાઠાઓને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાના વિચાર લંબાવવા પડ્યા અને દક્ષિણને દાખમાં નાખવાને, મરાઠાઓનું જોર તોડી પાડવાને, સુલતાનીને પોતાના કબજામાં લેવાને રજપૂતો જોડે સંધિ કરવામાં એક મોટામાં મોટી બૂલ થઈ છે એમ બાદશાહને લાગ્યું. બાદશાહનાં લશ્કરને આરામ મળવાનો વખતજ આવ્યો ન હતો, રાજ્યમાં શાંતિ કોઈ રીતે જળવાઈ નહોતી, અમીરો હવાના ત્રાસથી, આરામ વગરની જિંદગીથી દીંસા થઈ ગયા હતા. હમેશા ચપરાસમાં આવતી ચીજોથી, અસલ મોંઘરાંરીથી રહ્યત કંટાળી ગઈ હતી. રાજસ્થાનમાં મોટે ભાગે શાંતિ હતી. ગયલું પાછું મેળવવા કરતાં, રહેલું સાચવવા તરફ રજપૂતોની દૃષ્ટિ વિશેષ હતી. રહ્યત પર જુદાંમ યુજરવામાં બાકી રહ્યો નહોતો અને યુદ્ધને આરામની જરૂર હતી.

એ શાંતિ ઝાઝો વખત ટકી શકી નહિ, શાંતિની સરિતા વહેતી બંધ થઈ. ઔરંગઝેબે શાહજહા આઝીમની સરદારી નીચે એક મોટું લશ્કર મારવાડ પર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યું, કંઈ પણ કારણ વગર સંધિનો ભંગ કર્યો, આપેલા કાલ પર પાણી ફેરવ્યું. આઝીમે મેઘપૂર સર કર્યું અને અજિતસિંહે ઝાલોરને પોતાની રાજધાની કરી નહિ જેવી ઝપાઝપીમાં વર્ષ બે વીતી ગયાં.

આખરે દુનરા આમળ લડાઈ થઈ અને તેમાં બાદશાહના લશ્કરને સખત હાર આપી રજપૂતો ધીરે ધીરે આગળ વધ્યા.

શાહજહા આઝીમને નીરાંતે બેસવાનું નહોતું. રાવગોપાળ બ્યારે ઔરંગઝેબની જોડે દક્ષિણમાં હતો, ત્યારે બાદશાહને મોટે પોતાના જનની જરૂર પણ પરવા ના કરતાં લડાઈમાં અચાનક શ્રમ લાઈ રહ્યો હતો. તેની રામપ્રશની બગીરનો વહીવટ તેના પુત્ર રતનસિંહના

હાથમાં તેણે સોંપ્યો હતો. ઐશ્વર્યારામમાં મશગુલ થઈ રતનસિંહે પોતાના પિતાને પૈસા મોકલવા બંધ કરી અને રાત્રે બાદશાહને ફરિયાદ કરી. રતનસિંહે ચલિત લક્ષ્મી માટે, ઘસાઈ જતી જુવાનીને સાટે, પોતાનો દર્મ વેચી મુસલમાની ધર્મનો અંગીકાર કરી બાદશાહને રીઝવ્યો. અનેક લડાઈઓમાં શરાતન બતાવવાનો, પોતાના જીવને વારંવાર જોખમમાં નાંખવાનો સરપાવ રાત્રે જોવાળને મળી ચૂક્યો. તેની જાગીર જપત કરવામાં આવી, તેની હયાતી હોવા છતાં તેના કુલાંગાર પુત્ર રતનસિંહને બાદશાહે જાગીર આપી. રતનસિંહ મુસલીમખાન નામ ધારણ કરી બાદશાહનો માનીતો થયો હતો અને રાત્રેજોવાળે બાદશાહની નોકરી છોડી દીધી હતી. મેવાડના કુળદીપક રાણા જયસિંહનું મૃત્યુ થવાથી તેની જગ્યાએ અમરસિંહ (બીજો) ગાદી પર બેસ્યો હતો. રામપરા મેવાડના તાબામાં હતું, રાત્રેજોવાળ રાણાનાં રક્ષણમાં જઈ બેઠો અને ઔરંગઝેબને મેવાડ પર ચઢાઈ કરવાનું કારણ મળી આવ્યું. માળવા પણ બાદશાહની સામે બંડ ઉઠાવવા તત્પરજ હતું તે પણ સાથે સાથે જ બું. રાજસ્થાનને ઔરંગઝેબે પાછું વગર કારણ પોતાની સામે થવા ઉરકેયું. શાહજાદા આઝીમને અમરસિંહ સામે લડવા મોકલ્યો. બાદશાહની કુમકે જે જે રજપૂતો હજી પણ ઉભા હતા તેમનાં ગાજ શિથિલ થઈ ગયાં, કમને તેઓ લડવા લાગ્યા. તેમની નીમકહલલીને બદલો તો ઘેર ગયો પણ આવો દુરુપયોગ થયો જોઈ તેમને પોતાની સ્થિતિ બહુ કફેડી જણાવા લાગી, તેમની રાજ્યસત્તા ઔરંગઝેબના તોર આગળ, તેના પાકદીનની ઝૂન આગળ એક રમકડા જેવી દેખાવા લાગી.

રાજસ્થાનમાં આમ અશાંતિ બાદશાહે પ્રસારાવી હતી ત્યારે દક્ષિણમાં સિંધિયાની સરદારી નીચે મરાઠાઓ તેના લશ્કરને હંકારી રહ્યા હતા. મુસલમાન સરદારો પોતાની રહેણીકરણીમાં બાદશાહી દાંડ જમાવી રહ્યા હતા. પાલખી વગર બનતા લગણુ બહાર નીકળતા નહિ. હજુરીઆ વગર તેમને ચાલવું નહોતું અને અકેક સરદારને બાકી રસાલોજ એક છાવણી જેવો દેખાતો. રણુવાસને બદલે રંગ-મંડપ કે સમંડપમાં મેજ મરવા તેઓ નીકળ્યા હેય એવો ચીતાર મનને આવતો હતો. મોગલ રાજ્યના સ્થાપનાર આબરના વખતની એ સરદારોનાં બહાદુરી રહી નહોતી. અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાનના સમયની માફક રજપૂતોનાં મન ઔરંગઝેબ હરી ચક્ર્યો નહોતો. પોતાના ઝૂનમાં પાકદીનશી કેદને લીધે લડાઈશી પ્રવૃત્તિ

દાઢ પશુ રીતે કમી થાય એમ નહોતું અને તેથી સરદારે અને અમલદારોને આની છુટ આપી તેને નિભારી લેવું પડતું હતું.

મરાઠા લશ્કરને અમનચમન, મોજશોખની પરવા નહોતી. જે ચળુ તે ખાઈ લેતા, દાવે લાં સુધે જતા. કિસ્લાતું રક્ષણ કરવામાં પાછી પાની કરતા નહિ. ટાઢ, તડકા કશાની તેમને દરકાર નહોતી. ખાદશાહનાં લશ્કરને આવતાં અનાજ, વગેરેના કાફલાઓ છુટી લેતા અને દાવે તે કિસ્સો યા પરગણું જતી લેવા કુચ કરી જતા.

મુસલમાન લશ્કરની આવી સ્થિતિ હોવા છતાં, સરદારે આમ મોઝલા ખની ગયલા છતાં ઔરંગઝેબ પોને જરા પશુ વિરમતો નહિ. એંસી વર્ષનો ડોસો અનેક જાતની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં જરા પશુ અકળાતો નહિ. ધારેલી મુરાદ પાર પાડવામાં પાછી પાની કરતો નહિ. મુઆઝીમ કાબુલ તરફ હતો તેને તે સંદેશ મોકલતો. આઝીમ અને કામખાશને ગુજરાત અને મરાઠાઓની સામે લડાઈ કરવાની તદખીર ખતાવતો, આગ્રામાં જટ લોકોએ કરેલા તોફાન માટે તેમને દાખી દેવા પ્રયાસ કરતો, મુલતાનમાં ફેર વર્તાવી રહેલા શીખ લોકોને તાગે કરવા મથતો અને કંદહાર પાછું જતી લેવા અનેક યોજનાઓ ઘડતો. નાનામાં નાના કારકુતથી મોટામાં મોટા ઝોખેઝાગની નીમણુક જાતેજ કરતો. તેમના કામ પર જાસુસ દ્વારા દેખરેખ રાખતો પશુ આખરે તે મનુષ્ય હતો. શાંતિની તેને જરૂર હતી ત્યારે તે ખાદશાહથી દૂર નાસતી હતી. ખાકીના સાત વર્ષ ઔરંગઝેબે લડાઈમાંજ ગાળ્યાં. સત્તનતની દશા એ સમયે વિપરીત થઈ ગઈ હતી. સાંઆજ્યની રોરગમાં સડો પેસી ગયો હતો, પાનાની હારજીત જેવી ખાદશાહની સ્થિતિ હતી, તીજેરી છેક ખાકી થઈ ગઈ હતી. રજપૂત તેમજ મુસલમાન સરદારો સાંઆજ્યના અંગ થવાને બદલે તેનાથી છુટા પડવા, સ્વતંત્ર બનવા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. સાંઆજ્યના ટુકડે ટુકડા થવાના ચિન્હ દેખાતાં હતાં. મોગલ સત્તાનો દેર ઊંચી ગયો હતો, ડર સર્વ કોઈના મનમાંથી ખસી ગયો હતો, વઝીરો, ઉમરાવો, શાહજાદાઓ કેટલાક મોજ શોખમાં પડી ગયા હતા, તેમની રાજ્ય-કુશળતા નિદ્રામાં પડી હતી, જેમનામાં શક્તિ હતી, કુશળતા હતી તે પોતાનો સ્વાર્થ ઉત્તમ રીતે કેમ સાધવો તેગે ઘાટ ઘડવામાં રોકાઈ ગયા હતા. સત્તનતનું સલાનાશ વળે છે તેની કોઈને કનવાર નહોતી. સૈન્ય પશુ નિર્મલ્ય થઈ ગયું હતું. સત્તનતના માલેકને છોડી ઠાકર-ડાની સેવામાં જવા મુસલમાનો ખુદ લલચાતા હતા. ખાદશાહમાં તેમને ઠેકાણે લાવવાની શક્તિ હવે રહી નહોતી.

તેની કાયા ધીરે ધીરે નબળી પડી ગઇ હતી. તેની તખીઅત દિન પ્રતિદિન બગડતી હતી. શાહજહાન જેવો પોતાને પ્રસંગ ના આવે તેટલા માટે શાહજહાનએ પોતાની પાસે આવવા દેવા માગતો નહોતો. ફોને પોતાનો વારસ ગણવો તે પણ સમજતું નહોતું. ખરે હકકદાર શાહજહાન મુઆઝીમ હતો પણ તેણે બંડ કરેલું સારથીજ તેના પરથી તેનું મન ઉતરી ગયું હતું. આઝીમ પર પણ ખાસ મહેરબાની નહોતી. બાદશાહની તખીઅત ઠીક નથી એમ સમજી શાહજહાન આઝીમે પત્ર લખ્યો તથા પોતાને પણ હવા માફક નથી આવતી એમ જણાવ્યું. અઠ્યાસી વર્ષનો રોસો અકળાયો ને તેણે લખી દીધું કે રાજ્યલોક સિવાય દરેક હવા માણસને માફક આવે છે. માત્ર કામખર્ચ બંડ ક્યાં છતાં, તેની વહાલો ઉદેપુરીરો પુત્ર હોવાથી તેની કૃપાને પાત્ર હતો પણ તેનામાં રાજ્ય કરવાના ગુણ નહોતા. આમ સખત મંદવાડને લીધે ચિંતા તેના મગજને બમાવી નાંખતી, હતી હૃદયમાં વાસ કરી રહી હતી.

પ્રકરણ ૨૭

કરને જો.

ચૈત્ર સુદ ૯ ની રાત્રિ હતી, ચંદ્રમા પૂર્ણ ઉગ્યો નહોતો, પુર્ણિમાના પ્રકાશ જેવો તેનો પ્રકાશ નહોતો. દિવસ રામનવમીનો હતો, હિંદુઓનાં મનથી મહાન ઉત્સવ હતો, આખા ભારતવર્ષમાં તે પળાતો હતો. જ્યાં જ્યાં રાજમંદિર હતાં ત્યાં ધામધુમ અવર્ણનીય હતી. મંદિરો પૂર્ણ રોશનીથી ઝગઝગી રહ્યાં હતાં, પૂજારીઓ ઓટા ઉલ્લાસમાં આવી જઈ દેવને નવનવા વાગા, હિંડોળા હિંચી રહ્યા હતા, ગવૈયાઓ ગાન કરી રહ્યા હતા. આટલી બધી આનંદની છાયા છવાઇ રહી હતી છતાં સુલેહશાંતિનો સમય નથી, એમ દરેક બજનીઆ પૂજારી, તેમજ દર્શન કરવા આવનાર મનુષ્યના કમરે બટકતી તલવાર પરથી સ્પષ્ટ સમજતું હતું. ફેટલાંક એવાં પણ સહેરો હતાં કે જ્યાં અસલ રામમંદિર હતાં પણ હાલ તે ઔરંગઝેબની ધર્મની ઝનૂનના બોગ ચર્ષ પડ્યાં હતાં. એવાં સ્થળોમાં પણ શાંતિ નહોતી. આવી ઝાઝાકીથી દરેક હિંદુનું મન કચવાટથી બળી જતું હતું, તેના કર્તા સામું ઉરકેરાઇ રહ્યું હતું છતાં તેના હૃદયમાં રમી રહેલા રામનું સ્વરૂપ વધારે ઉત્સાહથી તેઓ કરતા હતા, મૂર્તિપૂજની ઉચ્ચ લાવના સાબીત કરી આપતા હતા.

ખુદાને ખાતર, પાકદીનની ખાતર લડી, પોતાનાં લરકરની બારે ખુતારી થયા પછી, પ્રપંચ રમી, લાંચફસવનથી 'શીઆ' સરદારોને છતી' લઇ, દક્ષિણનાં 'શીઆ' રાજ્યોને ઉખેડી નાંખી, મરાઠાઓ સામે મેદાનમાં પડી મહામહેનતે વિજયની માળા રજતાંજ 'ખુદાદાદ' ને બદલે તેણે ઔરંગઝેબ આપાદ કર્યું. બાગ, બગીચા, મહેલો ત્યાં બંધાવી દીધાં; ઔરંગઝેબ પોતાને માટે બંધાવેલા એક મહેલમાં પડ્યો હતો. લરકરનો ત્યાં મોટો જમાવ થયો હતો, તેમાંનો કેટલોક ભાગ અલ્પારે પૂર્ણ શાંતિ ભેગવતો હતો, રૈયતનો મોટો ભાગ ગાદ નિદ્રામાં હતો. માત્ર છુટાછવાયા રજપૂતો પોતાની છાવણીમાં આનંદથી કલોલ કરતા હતા. હિંદુઓની વસવાટવાળી જૂજ જગાઓમાં ચૂપકીથી બજનકીર્તન ચાલી રહ્યાં હતાં.

રાતના બાર વાગતાનો સુમાર થયો હતો, હકીમ દવા આપી બાદશાહની પાસેનાજ દિવાનખાનામાંજ સુતો હતો. માત્ર બેત્રણ ગુલામોજ બાદશાહની સેવામાં હતા. ઔરંગઝેબની માનીતી ઉદેપુરી બાબુ પર આવેલા એક પલંગ પર સુતી હતી. વધારે માથુસોને ઔરંગઝેબ પોતાની પાસે આવવા દેતો નહોતો. શાહજહાંઓને પાસે બેલાવવા હકીમે સૂચના કરેલી પણ ઔરંગઝેબે ચોખ્ખી ના પાડેલી. નેવ્યાસી વર્ષના ડોસાનું મન સંસાર પરથી જરા પણ ઉઠી ગયું નહોતું, બર જુવારીમાં ફફરી લેવા કચ્છનાર, શહેનશાહતની જરા પણ પરવા ના રાખનાર, રાજ્યાસન માટે પોતાને નાલાયક ગણનાર, પ્રજુલકિતમાં લીન થવાની ડાહીડાહી વાતો કરનાર, મુઠાને હાથતાળી આપનાર ઔરંગઝેબને શહેનશાહ તરીકે મરવાની હોંસ કમી થઇ નહોતી. શાહજહાંઓ આવી, માંહોમાંહ લડી ચા તો મળી જઈ તેનું કાટકું કરી નાંખી, દુનિયાને ફાની મનનાર બાદશાહનું જીવન એક પળ પણ ઓછું કરી નાંખેલો, ખુદાની બંદગી માટે તેની હજૂરમાં જરા પણ મહેલો મોકલી આપશે તેની તેને ખાસ્તી હતી. મહેલની આસપાસ લરકરનો કોટ કરવામાં આવ્યો હતો. કોઈને પણ મહેલમાં રજ વગર આવવા ફક્ત નહોતો. વિચારમાં આવ્યારમાં પોતાનીજ બુદ્ધિ પર બરેસો રાખી, કોઈની પણ સલાહની જરૂર ના સમજ અત્યાર સુધી એકલોજ તે રહ્યો હતો. કુટુંબસુખ વાતસમ્યકેમનું તેને જ્ઞાન નહોતું, શાહજહાંઓનું મોં જોઈ આંખ તૂટ કરવાની તેની પ્રવ્રા હતી તો જાતી તો નહોતીજ. પોતાના નામ માત્રથી ત્રાસ આપનાર, શાહજહાંઓને પણ ડરાવી નાંખનાર બાદશાહ કાયમી

પરવશ બન્યો હતો, મરવાની અણી પર હતો, બધાથી ડરતો હતો. જેની સમક્ષ જવા સામે બોલવા કોઈની પણ છાતી ચાલતી નહોતી, જીભ ઉપડતી નહોતી તે કોઈને પણ સમક્ષ આવતો જેવાની હિંમત દાખવી શકતો નહોતો.

સમય બળવાન છે. મનુષ્ય બળવાન નથી. મદ, ગર્વ, અહંકાર અભિમાન સર્વ મિથ્યા છે. કર્તા હતો જગતનો મહાપિતા છે. આપણું કર્તવ્ય વિચારી, સમજી મનમાર્ગે આત્મા જયું એ મનુષ્યનું કામ છે. ફળપ્રાપ્તિ માટે પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખવો એમાંજ આપણું માન છે. પ્રભુમય થવું, બ્રહ્મમય બની જવું એ આપણું વિરામસ્થાન છે.

આર થયા; એક થયો. બાદશાહની દબ્બરમાં રહેલા ત્રણ ગુલામ સિવાય દરેક તેમજ પહેરેગીર સિવાયના મહેલની બહાર વસનાર મોટે ભાગે ગાઢ નિદ્રામાં હતા. બાદશાહની આંખ મળતી નહોતી. પહેરેગીર કલાકે કલાકે ધંટ વગાડતો તેના ટકોરા તે ગડ્યાં કરતો. રાતનો વખત જેમજેમ પસાર થતો તેમ તેમ ઉંઘ ના આવવાથી અચાગ મહેનત લેતો, ઝિજ્ઞાસા પર આમનંદ મળી જાય મારતો, આમતેમ આગોડનો હતો, અકગાતો હતો.

બે વાગ્યા, આંખ મળી ગઈ, નિદ્રાદેવી પ્રસન્ન થઈ, પણ બાદશાહને કળ મળતી નહોતી એમ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી જોનારને ચોખ્ખું દેખાતું હતું. સ્વપ્નની દારની દાર ચાલી આવી. લગાઇમાંજ વ્યર્થ જીવન ગુમાવવાની નજર આગળ લગાઇને જ ચિતાર ખડો થઈ ગયો. એક દિશામાં શાહજહાન પોતાના શાહનદાઓને લઈ ચંદાઈ કરવા આવ્યો હતો ત્યારે ખીલ બાજુએથી રજપૂત અને મરાઠા દળ ચોર-ગઝેબને હુકાવવા પ્રયાસ કરી રહ્યું હતું. બંને બાજુના લશ્કરમાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ હોય એમ લાગતું નહોતું નહોતું, એ રંગઝેબને હુકાવવો એટલુંજ બંનેનું લક્ષ્યસ્થાન હતું.

લશ્કરના અગ્ર બાજે જુદા શાહજહાન અને ગોવલકોંડાના કુતુબશાહ વાત કરી રહ્યા હતા. રાગદ્રોહી મીર જુમલાને ચોરગઝેબની સલાહથી પોતાની નોકરીમાં રાખવા માટે તેના પર વિશ્વાસ કરવા માટે શાહજહાન દિલ્લીથી ખતાવતો હતો અને દારા અને શુજા મીર જુમલાની કતલ કરી શાહજહાન કને ધસંડી લાવ્યા. દારાએ આવી તેનું માથું કુતુબશાહના ઘોડા આગળ મૂકી દીધું, શુજાએ તેનું કરીર શાહજહાનના ઘોડા આગળ ફેંક્યું. શાહજહાન અને કુતુબશાહ ચમક્યા. અરામર નજર પડતાંજ મીર જુમલાને બંને જણાએ ઓળખ્યા.

પોતાની પાસેજ ઉભેલા માણસને એ શરીર તથા ધૃત ત્યાંથી દૂર કરવા બંને જણાએ હુકમ કર્યો. દારા અને શુભ વચ્ચે આવી ઉભા.

‘મરીખત્તર, એના પરથી ઘોડો દોડાવી મૂકવામાં કેઈ પણ જાતનું પાપ નથી. નિમકહરામને એટલી શિક્ષા પણ પૂરી નથી. એના સલાહકાર ઔરંગઝેબની સામે એને આવો ઇન્સાફ આપવામાં તેને પણ ઇન્સાફ મળશે.’

શાહજહાન—દારા, શુભ, નાદાન ના થાઓ. અમારું કહ્યું માને. એ શરીરને દૂર થવા દો. એને કે એના સલાહકારને ઇન્સાફ આપવાનું અમારું કે તમારું કામ નથી.

દારા અને શુભ ખસી ગયા. દેખાવ બદલાઈ ગયો. દારાનો શાહજહાન સુલેમાન શીકો, દારાને ખરી અણીને વખતે ફસાવનાર, ઔરંગઝેબને મળી જનાર, ખલીલુલ્લાખાનને કેદ કરી વૃદ્ધ શાહજહાન આગળ આવી ઉભો. ખલીલુલ્લાખાન પગે પટ્ટી બોંધ્યો. જહાંપનાહ અને માફ કરે. હું યુનેહગાર છું. નિમકહરામ છું. જેને ખાતર મેં આપનો પક્ષ છોડી દીધો તેણેજ મને યોગ્ય શિક્ષા કરી છે. મને રજા આપો, મને છુટો કરો. હું મારું પાપ ઘોષ નાંખવા બનતો પ્રયાસ કરીશ. કદી પણ નિમકહરામ યદિશ નાહ. શાહજહાનને ઇસારત ચૂંતંજ ખલીલુલ્લાખાનને મુક્ત કર્યો. જાઓ રજપૂત દગમા જઈ જસવંતસિંહજીને મળો. તે તમારો યો ય સત્કાર કરશે.

ઔરંગઝેબ આ દેખાવ જોઈ ખાવરો બની ગયો. તેના મોં પર કે ઇ જાતની શાંતિ નહોતી. શાહજહાનનાં લશ્કરની તરફ નજર કરી. વગર મોતે મરેલા, રજપૂતો તેમજ મરાઠા અને હાથે રામચરણ થયેલા મુસલમાન સરદારો તથા સિપાઈઓની અગણિત સંખ્યા તેની સામે ઉભી હતી. શાહજહાન, દારા, શુભ, વગેરે માટે પ્રાણ આપી મુએલ્લુ લશ્કર સજવન થઈ પોતાના સરદારોના હુકમની રાહ જોતું તેની સામે ઉભેલું દેખાયું. ઔરંગઝેબે શાહજહાન સામે જોયું. તેને શરતો જામતો જોઈ, પાપતપ્ત છીનવી લેશે એમ સમજી તેનાં અંગ પર તે ધસ્યો. દારા, શુભ, સુલેમાન શીકો એકઠમ સામા તલવાર ખેંચી ઉભા. મુરાદ એટલામાં ઘોડો દોડાવતો સામે આવી ઉભો. અને ગર્જના કરી ઉઠ્યો. “દેમ, ગમરાવું શા માટે પડે છે, આ બધાઓની કતલ કરી બાપને બંદીખાનામાં નાંખી, ફકીરી લેરી છે કે નહિ, રાજપૂતાદી મને અપાવવી છે કે નહિ, ફરાનના કસમ ખાધા છે તે સાદું છે કે નહિ ?” ઔરંગઝેબ ચરચર ફૂંજવા મંડ્યો. મુરાદનો માનીતો શાહ અજબાસ ઉઠ્યો. એ

કામરનો બરોસો કોઇએ કરવાની જરૂર નથી. ફફીરીનું માત્ર નામ છે બાકી તમારા બધાનું સામટું કાસળ કાઢી નાંખવું. એજ એનો ધરાદો છે.” બધાજ લાઇઓ એક થઇ ઔરંગઝેમ પર તુટી પડવા તૈયાર થયા, અને ઔરંગઝેમે બીજો દાવ નાંખવા તૈયારી કરી. સંધિનો વાવટો બતાવી રજપૂત લશ્કર તરફ દોડ્યો. રાજસિંહ, જયસિંહ, જસવંતસિંહની મદદ માગી, તેમને આજીજી કરી મહેલમાં મારી, પોતાની લલાઇના બેગ થઇ પડેલા રજપૂતો તરફ આંગળી કરી, તેમનું વેર લેતા તે ત્રણે રાણાઓએ ધમ્મજા બતાવી. ઔરંગઝેમ જેવા કાલ આપનારનો તેને પૂર્ણ અનુભવ થયો હતો. તેનાં વચનમાં તેમને વિશ્વાસ આંચો નહિ, ને પૃથ્વીસિંહ એ હાથમાં નાગી તલવાર લઇ ઔરંગઝેમ પર ધસ્યો. ઔરંગઝેમ ઉભી પુંછડીએ નાઠો. એના પોતાના સૈનિકો પણ દુસ્મન દળમાં મળીજ નતા દેખાય.

આંખ ઉઘડી ગઇ, ચારના ટકોરા થયા. આકુળ વ્યાકુળ થઇ ઔરંગઝેમે આમ તેમ નજર કરી. ત્રણ પીજમનાદર સિવાય કોઈ દેખાયું નહિ. મનને શાંત કરવા, શરીરનો તાપ ઓછો કરવા, મગજને શાંત પાડવા સરખત માંડ્યું. સરખત પી ગયો પણ શાંતિ વળી નહિ. દિવસ આંખો ઉઢેગમાં ગયો. રાત પડે તેની રાહ જોવા લાગ્યો, હકીમ પાસે નિદ્રા આવે તે મટે દવા ખાઇ સુતો. રાત પડતાંજ આંખ મળી ગઇ. સ્વપ્નો પાછાં તાજાં થયાં. ઉદેપુરી પતંગ પાસેજ બેઠી હતી. બાદશાહની આવી સ્થિતિ જોઇ વા નાંખતી હતી. ઔરંગઝેમ ચમકી બોલી ઉઠ્યો. “પાકદીનમાં કુલ્લવું આપ્ની સલતનત.” ઉદેપુરી કંઇ સમજી શકી નહિ, બોલી નહિ, પણ ઔરંગઝેમને કોઇએ જવાબ આપ્યો હોય એમ તેના ગભરાયલા ચહેરા પરથી સમજાતું હતું. કુલી, કુલી અવાજ આપ્યો; ઔરંગઝેમ કાચ બોલ્યું તે જાણવા તત્પર થયો ને તેજસિંહ અને સલતાની આકાશમાંથી આવી સામે ઉભા. સુલતાની બોલી ઉઠી, “બાદશાહ, દીન-ધર્મ, પાકજ હોઇ શકે, પ્રવિત્રજ હોઇ શકે. ખોટા વિચાર મૂકી દો, મનનો ભ્રમ હોય તે કાઢી નાંખો. મથુરા, કાશી, ઉદેપુર, વગેરે સ્થળોમાં વર્તોવેલા ફરનાં પાપ ધેધ નાંખો, એ દહેરાંઓનો જીજ્ઞોદાર કરો. તેજસિંહની મદદ લો.” ઔરંગઝેમનો કોઇ માયો નહિ, ગર્જના કરી ઉઠ્યો. “બેવફા બેટી, બકવાટ બંધ કર. તું તારે રસ્તે ચાલી જા.” કુલી સલતનત, કુલી એમ બોલનાં બોલનાં તેજસિંહ તથા સુલતાની અદશ્ય થઇ ગયાં.

અંખી ખવાજ આપ્યો. “ઔરંગઝેમ, આ હઠ છોડી દે, ધર્મની

લડાઈ જવા દે, સંસ્તનત હતી ના હતી થઈ જશે. આગળ જતાં બારી પડશે, પસ્તાવું પડશે. દરેક વર્ણને એક રરખી ગણી લે, 'જાતીઆવેરો કાઢી નાંખ, અને સુખેથી રાજ્ય કર.' ઔરંગઝેબ એ અવાજ એળખી શક્યો નહિ. કોણ બોલે છે, ક્યાંથી સાદ આવે છે તે જોવા તેણે નજર ફેરવી પણ કોઈ દેખાયું નહિ. શાહજહાન, શારા, સુબ્બ, મુગદ બોલતા સંભળ્યા. "પરવરદિગાર, અમને દુઃખ દીધાનું, અમારું ખુન કર્યાનું, પોતાના પાપ ધોયાનું આમાં એ પ્રાયશ્ચિત સમજે છે, એક પાપ ધોવાને ખાતર બીજું મોટું પાપ વહોરે છે, તારી ખુદા) પોતનીજ સામે બંડ ઉઠાવે છે. એને અટકાવવાની જરૂર નથી. કરેલા ખુનનું પાપ સો બવે પણ ધોવાવાનું નથી." સુલતાન મહમદનો કોઈએ હાથ ખેંચ્યો. તેણે આમ તેમ જોયું. કોઈજ આસપાસ હતું નહિ. ચાચાએને મળવા તે જતો હતો તેજ ઔરંગઝેબે તેને કેદ કરી લીધો, સખત જાપતામાં મૂકી દીધો. મુઆઝીમ, કામખખશ પણ એજ પ્રમાણે શત્રુનાં દળમાં બળી જવા લલચાયા, ગયા પણ ઔરંગઝેબે તેને ખેંચી લીધા. પોતાનો માનીતો શાહજહાં અકબર ક્યાં છે તે જોવા તેણે નજર ફેરવી તો તેને તો રજપૂત દળમાંજ ઉમેલો જોયો. તલવાર કાઢી તેના પર વસવા દોડ્યો ને અકબર, દુર્ગાદાસ અદશ્ય થઈ ગયા. પોતે હવે જીવવાનો નથી એમ ઔરંગઝેબને લાગ્યું. મૃત્યુ સમીપ દેખાયું. શાહજહાનનાં મૃત્યુ પછી તેણે ટોંગ નાંચી ક્યોં તેની ખાતરી કરવા, મૃત્યુવશ થયેલ પિતાના પગ પર ફેરવેલા, તપાવેલા લોઢાના સળીઆનો મારો તેના આખા શરીર પર ચાલવા માંડ્યો. પગ તો બળતા અગ્નિમાં પડ્યા હોય તેમ તપવા લાગ્યા. માથા અને ગળાના ભાગ ઉપર પણ એ મુજબજ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આખા શરીરમાં અગ્નિ અગ્નિ થઈ રહ્યો, ઔરંગઝેબ બાવરો બાવરો બની ગયો. હાથ પગ પછાડવા મંડી ગયો, ચીસાચીસ પાડવા લાગ્યો.

"બાવાજન, હું બળું છું, મરું છું, મને માફ કરો, છોડી દો. બાઈઓ, મેં તમારો અપરધ કર્યો. મને જવ દો, મને તપેલા લોખંડના સળીઆ ભોકો નહિ. હિંદુઓ, મેં તમારા પર બહુ બુદ્ધ કર્યો. તમે બધા છો, બોળા છો. તમારી મેં કદર ના કરી. સંસ્તનતનું મેં સલાનાશ વાળી નાંખ્યું. મોતલાઈ મેં કુખાવી નાંખી. મને બચાવો. મારું રક્ષણ કરો. હું તમારે શરણે આવ્યો છું, તમારો ધર્મ તમે ચૂકતા ના, મને ઉગરો."

ઉદ્દેપુરી તેને શાંત કરવા અનેક ઉપચારો કરતી હતી, શુભાખજળ છાંટતી હતી, પણ કંઈ પણ પતો લાગતો નહોતો.

“ઓ ખુદા, તું એકજ છે, બધાનો છે, મારા પર દયા કર. તારો ગેખી અવાજ હું સમજી શક્યો નહિ. મેં અનહદ મૂર્ખતા કરી, મને ઝોછી સજા થઈ નથી. હવે જવા દે. કુરાનના કસમ પણ મેં પૂરા પાળ્યા નહિ. ઝો પેગંબર, મારા પર રહેમદિલી કર.” ગેખી અવાજ આવ્યો, “રાજપુત્રો, આ ફુલ્લું રક્ષણ કરો.”

રાજસિંહ, જયસિંહ, જસવંતસિંહ વગેરે પાસેજ હતા, તેઓ આવી પહોંચ્યા ને વિશેષ મારો થતો તેમણે અટકાવ્યો. શાહજહાન વગેરે એક પછી એક અદૃશ્ય થઈ ગયા. આકાશ પરથી વિમાન ઉતરી આવ્યું, રાજસિંહ વગેરે તેમાં બેસી સ્વર્ગમાં ગયા. ‘કર ને જો’ એટલું બોલી ગેખી અવાજ પણ તેમની પૂડેજ આવ્યો ગયો ને આંખ ઉઘડી ગઈ.

ઉદ્દેપુરી શુભાખજળ છાંટતી હતી, વા નાંખતી હતી તેની સામે બાદશાહે જોયું તેનો હાથ પકડી લીધો, હૃદય સાથે આંધ્યો, માથા પર મૂક્યો ને બોલ્યો.

“ઉદ્દેપુરી, શુભાખજળ છાંટવાની હવે જરૂર નથી, વા નાંખવાથી કંઈ લાભ નથી. મારો વખત લરાઇ ચુક્યો છે, ખુદાનો સંપૂર્ણ ખોદ મેં વહોરી લીધો છે. ‘પાકદીનમાં ફુલાયું આખી રલતનત’ એ મારો મોહમંત્ર હતો, મહાન પેગંબરનો મને ઉપદેશ હતો, કુરાને શરીફનો મારા મનથી ‘કલમા’ હતો એમ સમજી મેં દેશને પાયમાલ કરી નાંખ્યો, મારી બન્ને પ્રજાને મેં લડાવી મારી, નગર સળગે તેમની અકેકને હાથે કતલ કરાવી. આખરે હું હાર્યો. સત્તાનો મેં દુરુપયોગ કર્યો, મારે હાથેજ મારા દેશને મેં નાશ કર્યો, મારા ઉદ્દેશને મેં ભાંયભેગો કર્યો. તારાજ થયલાં હિંદુઓનાં દહેરાંઓ મારા રાજ્યની પાયમાલીનાં કારણરૂપ બન્યાં. હિંદુઓ પોતાના દીન માટે, ધર્મ માટે પ્રાણની આકૃતિ આપતા થાક્યા નહિ. લાંચ, રસવત, સુબેદારી, ઝોફેદારી આપવાની વાત કરી અનેક છળકંટથી મેં તેમને સુસલમાન બનાવવા ધાર્યો. પણ તેઓએ જરા પણ મચક આપી નહિ. રાજ્યાસન, મહેલ, વાડી, વજીહા કથાની તેમણે ફરકાર કરી નહિ. તેમની ધર્મની સમજ-દીનની સમજ, પાક ના હોય તો એમ બનેજ નહિ. મારા કરતાં ખુદાની લકિતમાં તેઓ જરા પણ

ઝોઝા કિતલી નહિ, તેનામાંજ વિશ્વાસ રાખી પોતાનું કામ કરી ગયા. હું મને પોતાનેજ ઝોઝાખી સકયો નહિ, ખુદાની મરજી સમજી સકયો. નહિ, તેનાં અનુપમ તેજને બાળી સકયો નહિ. મને આટલી જિંદગી બક્ષી તે પણ ખુદાનો મારા પર એક ખોદ થયો છે એમ હું સમજું છું. પાપનો હરેક ધડીએ મેં બારો બાંધ્યો છે. એક પણ પણ મને વિરામ મળ્યો નથી, સુખે હું સુતો નથી. મરતી વખતે પણ મારા જીવને કોઇ પણ રીતે શાંતિ નથો. હું દુનિયામાં આવ્યો ત્યારે સાથે કંઈ પણ લાવ્યો નહોતો અને જઈશ ત્યારે પાપના બારા સિવાય મારી સાથે કશું આવવાનું નથી. મારા ગુનાહ જુલ્મી શકાય એવા નથી, તેનું કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્તજ નથી મારા અપરાધોની શી શિક્ષા થશે તે પણ હું સમજી શકતો નથી. મારા પાપની પરિસ્થિતિમાંજ નથી, કોઈ પણ જાતની શિક્ષાથી તે ધોવાવાનાં નથી. મુકિતની મારે આશા રાખવી એ માત્ર શેખરચંદ્રના વિચાર સમાન છે. ખુદાની સામે જોવા મારી છાતી ચાલતી નથી. તેનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ જોઈ શકવાની મારામાં હિંમત થયી.

ઉદ્દેપુરી—ખુદાવંદ, ખુદામાં વિશ્વાસ રાખો, તે સહુ સાફ કરશે. તખીઅત દીક ના હોવાથી ગમે તેવાં સ્વપ્નો આવવાયા તમારું મન બળી ગયું છે. હુકમ હોય તો હકીમજીને બોલાવું.

ઔ—કોઈ પણ હકીમની દવે જરૂર નથી. હકીમના હકીમ પાસે વહેલો આવ્યો જઈ એટલે થયું.

જેમ તેજ કરી બીજી વાતમાં નાંખી, ઉદ્દેપુરીએ ઉપલી વાત બુલાવી દીધી. ઔરંગઝેબ ઉંધમાં આવ્યો, આખી રાત વા નાંખતી ઉદ્દેપુરી બાદશાહના પંકાંગ પર જાગતી બેઠી રહી.

સવાર થતાંજ મુસલીમખાન રોજની માફક બાદશાહની તખી. આન જોવા આવ્યો, બાદશાહે તેને પોતાની પાસે આવવાની મના કરી. બહારથીજ તે આવ્યો ગયો અને ઔરંગઝેબે સુલતાનીને પોતાની પાસે બોલાવી, તેના માથા પર હાથ મૂકીને કહ્યું; સુલતાની, હું હાર્યો ને તમે જીત્યાં. તેજસિંહજીને આ પેગામ મોકલજો.

સુલતાનીનું વતસલ હદય પીગળી ગયું. બાદશાહના બીજા હાથે સુમી બધ તે રોજ પડી. ઔરંગઝેબની આંખમાં પણ પાણી આવી ગયાં ને સુલતાની બોલી, ચચાજનન, તમારી ખરી જુએર્ગના વખતે હું તમને દુઃખનું કારણ થઈ પડી. હું જન્મીજ ના હોત તો સાફ થાત. મારાથી કંઈ પણ અધરિત બોલાયું હોય તો માફ કરજો.

આ—એટા, હું તને માફ કરવાને લામક નથી. તારી તેમજ ટેકીલા તેજસિંહની માફી મેળવવા હું નસીબદાર નીવડું એટલેજ બસ. બીજું કોઈ પણ મને માફ કરે એવી મને આશાજ નથી. એટા, જા, તમારું કસ્યાણુ ચાઓ.

દિવસ પાંચ છ નીકળી ગયા અને ચૈત્ર વદ બીજને દિવસે મહાન આરંગઝેમ પડ્યો, ગયો તે સાથેજ બાબરની કુશળતાથી મળેલી, અકબરની ઉદારવૃત્તિની રાજ્યનીતિથી પૂર બહારમાં આવેલી, શાહજહાનના દેર અને હમામથી નિભાવી રખેલી સલતનત, આલમગીરની આપબુદ્દીથી હતી નહતી થઇ. દક્ષિણમાં તેમજ રાજસ્થાનમાં થયેલો અસંખ્ય લડાઇઓને લીધે એનું લશ્કર યાકી ગયું હતું, અને દૂર બેઠા બેઠા, અત્યંત પરિત્રમ લઇ, અથાગ મહેનત કરી, અનેક જાતનાં કળેટા વેરી, રાજ્યમહેલમાં મળતા એશઆરામની જરા પણ પરવા ના કરતાં, અડગ ધૈર્ય રાખી, રવસ્થા ચિત્તે સુદૃઢ મને ચાવી ફેરવનારનો, દેહ પડતાંજ મોગલો ચંડા પડી ગયા. અપૂર્વ બુદ્ધિથી સુકાન ફેંવનાર સુકાની ગેરહાજરીને લીધે તેમનું વહાલ, ખરાબે ચડ્યું, અડગ ધૈર્યથી રવેચ્છા મુજબ વર્તનાર સરદારની સરદારી વગર તેમનું તેજ નિસ્તેજ થઇ ગયું, ગૌરવ જતું રહ્યું અને રૂથની સ્થિતિ ડામાડોળ થઇ ગઇ.

એક મહાન મહામાગર હોય, અત્યંત તોફાન મચાવી રહેયો હોય અનેક વહાણોને ઉથલાવી મુકતો હોય, મોજાના ઉછાળા ખૂબ જોરમાં મારી રહ્યો હોય અને ધરતીકંપના માત્ર એકજ અચકાની સાથે જળાંકો સ્થળ થઇ જાય, શાંત ધરતી બની જાય તેમ આરંગઝેમના મૃત્યુ પછી સતનત દેખાવા લાગી. જળને ટેકાણે સ્થળ થઇ ગયું, સ્થળની જગાએ જળ વહેવા માંડ્યું.

સાત માળની હવેલી હોય, રાજ્યમહેલને પણ હકારી એવી સુંદર હોય, આકાશ જોડે વાત કરવા માગતી હોય એટલી બધી ઉંચી હોય, તેની ઉંચી અટારી પરથી દશે દિશાની દૃષ્ટિ મચીત સમીપ દેખાતી હોય તેના પાયોજ માત્ર જરા નબળો પડતાં કંકડપુસ કરતી હમલો થઇ એકદમ તુટી પડે તેમાં રહેનાર, વસનારને મરુતોત્ત કરી નાંખે તેમ આલમગીરનું મોત થતાંજ મોગલ વંશના કંકડા થઇ ગયા, ને મોતને ચરણે ગયું.

મકરણ ૨૮ મું

અનિત.

અહીં નિરતાનના પહાડી પ્રદેશમાં, બરફનાં ડુંગરોમાં જન્મી-
 માતાના ગર્ભમાં સાત માસ પૂરા થાય તે પહેલાં, પૃથ્વી પર આવી
 જન્મ લેતાં પહેલાં, પિતાનાં સુખનું નામ માત્ર પશુ ભોગવવા પ્રથમથી
 દુર્ભાગી, રાંઠોડા સરદારોની અનુપમ દેશભક્તિને લીધે બાદશાહના
 પંજમાંથી છટકવાને નીચડેલો, આરાવલ્લીની ખીણમાં, આબુના
 ડુંગરોમાં શિવસિંહ અને મુકુંદ જેવા દેશભક્ત સરદારોની છાયામાં
 મોટો થયેલો અનિત બાર જુવાનીમાં આવ્યો હતો. તેનું શરીર કદાચ
 હતું તેમજ તેની મગજશક્તિ બહુ ઉત્તમ પ્રકારની હતી. પાકો વિચાર
 ક્યો પછી કરેલો દંઢ નિશ્ચય તે કોઇ દિવસ ફેરવતો નહિ. શારીરિક
 બળ તો એને રાણા જસવંતસિંહ તરફથી વારસામાં મળ્યું હતું.
 બાપ કરતાં કોઈ પણ રીતે બડાદુરીમાં અનિત ઉતરે એમ નહોતો.
 આબુના વન પ્રદેશમાં ઉછરતો હતો સ્વાસ્થી તેણે પોતાની બડાદુરીની
 છાપ પાડી હતી. આઠ વર્ષની ઉંમરે તેના વીર સરદારોની ઇચ્છાને
 આધીન થઇ તે પ્રકાશમાં આવ્યો અને અગિયાર વર્ષની કુમળી વયે
 વીસ હજાર રાંઠોડોડા સરદારી નીચે દુરમનના ઇળમાં જઇ કાળના
 મોંમાં પેસી અજમેરના સુખા સેરીખાનને તેના પોતાનાજ વતનમાં
 થાપ આપી, તેની સંજ્ઞા તદખીરનો નાશ કરી, તની પાસે માફ
 મંગાવી, શરણે આણ્યો. આજ તેની ઉંમર છવીસ વર્ષની હતી,
 હતી, એની જન્મકુંડળી મંડાતાંજ એના હક્ક માટે, રાંઠોડોનાં ગૌરવ
 માટે, મરુદેશને મુસલમાનોના હાથમાંથી બચાવવાને માટે, રજપૂતોને
 કમર કસી બાદશાહ સામે મેદાન પડવું પડ્યું હતું. જન્મથીજ એના
 દેશને તારાજ કરનાર બાદશાહ અને તેનો કામ માટે વૈરભાવ ઉત્પન્ન
 થયો હતો. કોઇ પણ જાતનો લાગ આવે તેનીજ રાહ જોતો હતો.
 બાદશાહના મૃત્યુની ખબર મળતાંજ રાંઠોડોની સરદારી નીચે જોધપુર
 સર કરવા ઝાંઝારથી તેણે ઘોડો મારી મુક્યો. જોધપુરનો સુબો તેનાં
 લશ્કરને જોતાંજ ગભરાયો. તેનું તમામ લશ્કર નાસભાગ કરવા મંડી
 પડ્યું. ફેટલાહ ખીકના માથો પોતાનાં હથિયાર મુકી દીધાં. સુબો
 બાદખાન સંજો આવ્યો, અનિત માટે કોઇ પણ જાતની લડાઈ
 ક્યો વગર તેણે પાટનગર । ફરવાળ ખુલ્લા કરી દીધા અને પોતે
 સ્વંથી નાસી ગયો. ૨૬ વર્ષ સુધી વગર કારણ અસંખ્ય દુઃખ વેઠી,
 પોતાના જાતલ ઇચ્છાની કતલ થતી જોઇ ગુસ્સે થયલા, કોષમાં આવેલા

રજપૂતો પોતાનું જ્ઞાન બૂઝી ગયા. અસાધારણ કલ્પ તેમણે ચાવી મૂકી, જ્યાં કારણે મૂકી દીધી. મુસલમાનો નિરાશ થઇ નાસભાગ કરવા મંડી ગયા, અનેક, રજપૂતોને શરણે આવ્યા. રજપૂતો પાસેથી જખરદસ્તીથી પડાવેલું ધન તેમને પાછું ઝોઢી નાંખવું પડ્યું. રજપૂતોએ મુસલમાનોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારાવી, તેમની તલવારથી જયવાને દિવસે ‘સીતારામ, હરિ હરિ, ગેવિન્દ, ગોવિન્દ’ પોકારતા અને રાતે ચુપકીદીથી દબી પુછડીએ જવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબના ઉન્મત્ત વિચારોને ફટકા પડ્યો ઘોરમાં પડ્યાં પડ્યાં આ પોકાર તેના કાનને અથડાયો પણ તેનાથી કંઈ થઈ શક્યું નહિ. હિંદને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારાવનાર, કરડી નજર માત્રથી તોળા પોકારાવનાર આલમગીર અસારે સાવ અશક્ત હતો. તે પડ્યેજ રહ્યો, હમેશને માટે મૂગોજ રહ્યો મૈર્ત, સોજત, પાલી તેમના અસલ માલિકના કબજામાં આવ્યા. ગંગાજળ ખાંટી, તુલસીપત્ર વેરી જ્ઞેધપુરનું રાજ્યભવન પવિત્ર કરવામાં આવ્યું. બાદ ચારણોએ વખતને અનુસરતાં કવિને લલકારી જ્ઞેધપુરને સ્વર્ગ સમાન બનાવી દીધું. રાજભક્ત, દેશભક્ત રૈયતે, સ્વર્ગની સુંદરીઓએ મોતીનાં તોરણો ટાંગી, ઝોવારણ્યાં લઈ, રાણાને પુષ્પથી વધાવી લીધો. બ્રાહ્મણોએ મંત્રોચ્ચરથી મહેલને ગંગાની મૂક્યો. રોઠોડોએ ‘હર, હર, મહાદેવ’ ની ગર્જના કરી નજોમંડળને કંપાવી ચૂક્યું, અને રાજ્ય પુરોહિતે આશીર્વાચન બણી રાણાને રાજ્યતિલક ક્યું.

અજિતસિંહે મારવાડના લશ્કરમાં વર્તીવેદા ફેરના સમાચાર શાહજાદા આઝીમને મળ્યા પણ તે આખી સહનતત મેળવવાની ધામધૂમમાં પડ્યો હતો, આત્રા તરફ પ્રયાણ કરતો હતો. સુલતાન મુઆઝમ ઉત્તર તંદીથી પંજાબથી તેને મળવા આવવા નીકળ્યો. આત્રા આગળ બંને લાગ્યોને ખુનખાર લડાઈ થઈ અને આખરે સુલતાન મુઆઝમ વિજયની માળા પહેરી બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી દિલ્લીનાં પાયતખ્ત પર બેઠો. અજિતસિંહનાં રાજ્યવાસેલજીની ખબર પડતાંજ તેણે અજમેર તરફ લશ્કરને પ્રયાણ કરવા હુકમ આપ્યો. ગિંદોટ જાતિના સરદારો સાથે હરિદાસ અને ઉદાવત સરદાર રત્નસિંહ અજિતસિંહની કુમ્હિ આવી ઉભા. બાદશાહનું લશ્કર “Bai Biler” આગળ પડાવ કરી પડ્યું હતું, રાણો તેના પર એકદમ હાથો મારવા ધસ્યો. મુસલમાન લશ્કર ક્યારનું લડી લડીને થાકી ગયું હતું, બાદશાહની કુમ્હિ રહેલા રજપૂત સરદારો

પોતાના ભાઈઓનો પણ નમ્રો થાય તે જોવા રાજ નહોતા અને આખરે સુખચત્રપાન અને યુદ્ધોના રાવ યુધસિંહ બાદશાહને નિધનું કહેલું મોકલ્યું. અનિતસિંહને તેજબહાદુરનો ઇલકબ બાદશાહે આપ્યો, જમ્મીઆને મારવાડમાંથી દેશવટો દીધો. બક્ષા અને બેળા બહાદુરશાહે પણ ઓરંગઝેબની ગત ચલાવી, મુસલમાન સરદારોની શિખામણુ લઈ, સારાસારનો વિચાર ના કરતાં રાણો પોતાની જાવણીમાં આવ્યો ને તરતજ ખીજે રસ્તેથી મેરાળખાનને મારવાડ પર ચઢાડ કરવા મોકલી દીધો. મરુમુખિનો મોહ હજી કમી થયા નહોતો. અનેક થાપ પડી હતી છતાં તે જુલ્મી ગયો નહોતો. અનિતસિંહ પણ મનમાં ગાંઠ વાળી મૂંગોજ રહ્યો, પોતાનો ગુસ્સો તેણે દબાવી દીધો, દાવ આવે સોકદી મારવાની રાહ જોતો ઉભો. શાહજહાં કામખખશ દક્ષિણમાં હતો તેનો મદ ઉતારવા, મહાન કરવા, બહાદુરશાહ અનિતસિંહને સાથે લઈ દક્ષિણમાં આવ્યો. અંબરનો સવાઈ જયસિંહ એ સમયે દક્ષિણમાંજ હતો તેણે અઝીમનો પક્ષ લીધો હતો. બાદશાહે તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ તેના રાજ્યમાં પોતાનું લશ્કર મુક્યું હતું અને તેનાં નાનાભાઈ ત્રિજયસિંહને રાજ્યનો હક્ક આપ્યો હતો. અનિતસિંહ તથા જયસિંહ દક્ષિણમાં બેગા થતાંજ મળી ગયા.

બહાદુરશાહના જીવને શાંતિ નહોતી, ઉત્તરમાં શીખ લોકો રમખાણુ મચાવી રહ્યા હતા, સ્વતંત્ર થવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. આણી તરફ મારવાડના અનિતસિંહ અને અંબરના જયસિંહનું સંમેલન થતાંજ બળતામાં ઘી હોમાયું. સમય બદલાયો હતો. બહાદુરશાહે પોતાનાં શાહજહાંને તે બન્ને રાજાઓને મનાવવા મોકલ્યો. રાજાઓ પોતાનાં લશ્કર સાથે આવી બાદશાહન મળ્યા. તેમને મનમમતી માગણીનો સ્વીકાર ના થતાંજ બન્ને રાજાઓ બાદશાહને પુછ્યાગાછ્યા વગર, તેની રજા વગર, પોતાનાં લશ્કર સાથે મેવાડ કુચ કરી ગયા. મેવાડના અમરસિંહે તેમને આવકાર આપ્યો તથા તેમના હક્ક માટે બાદશાહ જોડે લડવા તૈયરી કરવા માંડી. ત્રણે રાજાઓએ સંધિ કરી. અંબરના સમયથી, ટેકીલા નરવીર પ્રતાપના ટેકને માન આપી ચાલતી આવેશી રૂઢિમાં આ સંધિથી ફેરફાર કર્યો. બાદશાહને કુંવરી આપવી નહિ એમ મારવાડ અને અંબરના રાજાઓએ કમુલાત આપી અને મેવાડ, મારવાડ અને અંબરની વચ્ચે અસલની માફક બેટી વ્યવહાર શરૂ થયો. જહાંગીરના અંબરના સૂત્રને ફટકો પડ્યો, સિરોઈયા કુળદીપક વીર પ્રતાપનો આટલો વર્ષે વિજય થયો.

બહા, વિષ્ણુ અને મહેશની ત્રિપુટી થવાના સમાચર મળતાંજ બાદશાહ અકળાયો, મેરાબખાન ગઝરાટમાં પડ્યો. ત્રીજા હજાર રોડોડોની સરદારી નીચે અજિતસિંહ અને સવાધ જયસિંહ મારવાડ તરફ ધસ્યા. જોધગઢને ઘેરી લીધો. મેરાબખાનને નમણું મૂક્યા વગર છુટકો નહોતો, શરણે આવ્યા તિવાય બીજો કંઈ આશો નહોતો. તેનાં લશ્કરને મેટો બાગ રજપૂતોની તલવારનો ભોગ થઈ પડ્યો. કિલ્લામાં અનાજ વગેરે પણ ખુટી પડ્યું. તેને જીવતો રહેવા દેવામાં આવે તો જોધપુરના દરવાજા ખુલા કરવા, જીતે આવવા, દિલ્લો સોંપી દેવા તેણે ઇચ્છા બતાવવી. અજિતસિંહ તેમજ તેના રોડોડો બાદશાહ પર પૂરું વેર લેવાની તરફેણમાં હતા પણ દેશબંધ વીર દુર્ગોદાસ વચ્ચે પડવાથી મેરાબખાનને જીવતો મૂકવામાં આવ્યો. પછી અંબરપતિ જયસિંહ ‘સુરસાગર’ આગળ પડાવ નાંખી પડ્યો, અજિતસિંહ તેની મદદે દોડ્યો. ત્રિપુટીનું લશ્કર એક થતાંજ આગ્રા દિલ્લી ધ્રુવવા લાગ્યાં, તેની સદતનતનો પાયો કંપવા લાગ્યો. અંબરે આગળ રજપૂતોનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું તે અંબરનો સુબો ખાન કુતુબની દરગાહમાં બરાઈ બેઠો. બાજ પક્ષી તેના શિકાર પર ફાળ મારે તે મુજબ રજપૂત લશ્કર સંભરના તળાવ ઉપર ધસી ગયું. જયસિંહના નિમકહલાલ માણસો તેને દરેક દિશામાંથી મદદ કરવા દોડી આવ્યા. બાર હજાર માણસોનું લશ્કર લઈ સૈયદ હુસેન રજપૂતો સામે ધસ્યો. છ હજાર ઉપર તેનાં માણસો માર્યાં ગયાં, બાકીના ફાલે તેમ બરાઈ બેઠા, નાસી ગયા. મંદોર પડ્યું, અંબર મુસલમાનોએ મુકી દીધું અને સવાધ જયસિંહ અંબરની ગાદી પર આરૂઢ થયો,

બહાદુરશાહ કામબખશ જોડે લડવામાં રોકાયો હતો, તેનો કાંટો તેણે દૂર કર્યો, ને રજપૂતોની વીરતાના સમાચાર મળ્યા. દમ આપી તેમને ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો અને આખરે બાદશાહે તાહેખાનને રાજા જોડે મેત્રી કરવા મોકલ્યો. અજિતસિંહ અને સવાધ જયસિંહ અંબર આગળ બાદશાહને મળ્યા. બાદશાહે યોગ્ય સત્કાર કરી તેમની જોડે સંધિ કરી રાજા અજિતસિંહને મરના નવ દુર્ગોના અધિપતિ તરીકે તેણે સ્વીકાર્યો, સવાધ જયસિંહને અંબરાધીશ તરીકે કબૂલ કર્યો. બન્ને રાજાના પ્રદેશમાંથી જંગીઆને દેજવટો દીધો. બાદશાહથી છુટા પડી બન્ને રાજાઓ પુષ્કણની યાત્રા કરી પોતપોતાનાં રાજ્યમાં ગયા.

ત્રીસ વરસ થયાં રજપૂતો સાથે થયેલા વિગ્રહનો આ રીતે અંત આવ્યો. રાણા જસવંતસિંહ તથા તેનાં બાળક ઉપર વૈર લેવાનું આ પરિણામ આવ્યું, યુક્તિપ્રયુક્તિ કરી કાવાદાવા રમી, જગીઆ વેરા નાંખી ઔરગઝેમે સસ્તનતનો પાયો નખળો કરી નાંખ્યો, રજપૂતો તેની સામે ઉશ્કેરાયા. પોતાના રાણા માટે, દેશ માટે ગ્રાણ્ય આપવા તૈયાર થઇ ગયા. અડમ ધૈર્યથી, અપૂર્વ વીરતાથી રડોડોએ ત્રીસ વરસના વિગ્રહને પરિણામે જે જે કટો, વેઠ્યાં, ટાઢ અને અનુભવ્યાં એવાં દૃષ્ટાંત બીજી કોઈ પણ પ્રજાના ઇતિહાસમાં લા ચેજ વાંચવામાં આવ્યાં હશે. હિંદુ વીરમાં સ્વદેશાભિમાન નથી એમ કહેનારને આ ઇતિહાસ વાંચી રજપૂતોને અન્યાય થતો અટકાવવાની આવશ્યકતા છે. અચ્ચલિત દેશભક્તિ, પારમાર્થિક રાજભક્તિના આથી ઉત્તમ દૃષ્ટાંત બાગેજ મળી શકશે. એ ભક્તિમાંથી જરા પણ ચલિત થવામાં બાદશાહ તરફથી સરપાવ નવાજવામાં આવતો હતો, એક લગાર પણ પાછા હઠામાં સરદારી આપી મોટા એહેદાર બનાવી વધાવી લેવામાં આવતો હતો છતાં લાલચમાં ના અંગનાં વીર રજપૂતો ડગ્યા નહિ, હિંમત હાવી નહિ. દુર્ગોદાસ, અનેક અડચણોને દૂર કરી બાદશાહની યુક્તિ સામે પ્રયુક્તિ અજમાવી તારી વીરતા, પરમાર્થશુદ્ધિ, રાજ્યભક્તિ, integrity નો ઉચ્ચ દૃષ્ટાંત આપી તારી કીર્તિ તે ઉજ્જવળ કરી, તારૂં નામ તે અમર કર્યું. શોચનીય વાત એજ છે કે એ કીર્તિનાં ગાન સાંભળાવનાર બાટચારણ કોઇ અમને સંભળાતા નથી, તેના યુથુ ગાનાર 'ટાડ' સિવાય ઇતિહાસકાર અમને મળતા નથી, એવા ઇતિહાસો અમને શીખવવામાં આવતા નથી અને તારૂં નામ અમે કોઇ રીતે અમર કરતા નથી. સુવ્રતાનીને પાછી મેઝલની વખતે સંધિ થતાંજ ઔરગઝેમે દુર્ગોદાસને પાંચ હજારની સુમેદારી આપવા બાદશાહે ઈચ્છા બનવાવી. પોતાની દેશભક્તિ આગળ લક્ષ્મીને તુરંજ મણુનાર, તુરંજ સમાન માની લેનાર દુર્ગોદાસ આવો એહેો કમૂલ કરવા લલચાયો નહિ, બાદશાહની જાજમાં ફસાયો નહિ. તે એક નર હતો, બાદશાહના ઇચ્છાકામથી એણે નમાના પૂંછડાની તેને કનવાર નહોતી. એક રાજા તરીકે પૂજવા કરતાં મોટા ઉમરાવોની પંકિતમાં મુકાવા કરતાં અજિતસિંહના એક સાધારણ ઠાકોર ગણાવવું તેણે વધારે પ્રમદ કર્યું. એ સરદારીને બદલે ઝાલોર, સેવનરી વગેરે પરગણાં પોતાના દેશની જોડે જોડાવું

માંગી લઈ તેની અપૂર્વ રાજ્યબક્ષિત્વું તેની નિઃસ્વાર્થ શુદ્ધિત્વ બાન
 બાદશાહને કરાવ્યું. દુર્ગાદાસે કોઈ પણ જાતની પોતાને માટે કોઈ
 અતલાવી હોત તે બાદશાહ જરૂર તેને ખુશ કરવા તે આપવા
 આનાકાની જરા પણ કરત નહિ. એના બાધ સોનિંગને આસહ્યાને
 કપટ કરી મારી નાખાવ્યો છતાં દુશ્મન તરફ દયા બતાવવાનો પ્રસંગ
 આવતાતો સરણાગતને પોતાની ઉદારતા, ઉચ્ચ ભાવના, તે બતા-
 વવા સુકતા નહિ, શાહબદા અકબર તરફ પણ છેવટ સુધી નિમક-
 હલાલી બતાવી ઔરંગઝેબને ખોદે જોઈએ તે કરતાં વિશેષ વહોરી
 લીધો પણ તેને અધવચ્ચ ફસાવ્યો નહિ, કાળનાં મોંમાં મોકલી આપ્યો
 નહિ. બાદશાહી લાંચને ઠોકર મારી અશરફી મળતાંજ શાહબદાને
 તેનાં કાર્યમાં વાપરવા આપી દીધી. પોતે તેમાંથી એક પણ લીધી
 નહિ. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો એ પ્રસંગ હતો પણ તેનો દુરુપયોગ
 તેણે કર્યો નહિ, રજપૂત ધર્મ છોડ્યો નહિ. સુલતાની તથા અકબરનાં
 એ બાળકો પોતાની છાવણીમાં રાખી પોતાનાંજ બચ્ચાંની માફક એને
 ઉછેર્યો મોટાં કર્યો. ગમે તે વખતે બાદશાહનો યા તેના સરદારનો
 હુમલો ચઢી આવે એવા સ્થાનમાં, દુશ્મન ગમે તે રીતે, ફાવે તે
 દિશામાંથી ચઢી આવે એવી ખુલ્લી જગામાં સુલતાનીનો ટોક, કામા-
 રચન, ત્રિપટ કોટવાળા સંગેમરમરની દિવાલવાળા આગ્રાનાં રાજ્ય-
 બુવનના જનાનખાના કરતાં વધારે સારી રીતે સચવાયું હતું, છ
 વપ સુધી શિવસિંહ અને મુકુંદના પર સંપૂર્ણ બરોસો મુઠી, અજિ-
 તસિંહનાં રહેઠાણ બાબતમાં બાદશાહના અનેક જસસોને આંખે પાટ
 બંધાયા એ તેવું જેવું તેવું ચાતુર્ય નહોતું. ફાવટ આવે, વિજય
 મળતે, દુર્ગાદાસ ચઢી જશે, મરુ દેશ પોતે પચાવી પડશે એવી કોઈ
 પણ રજપૂતને બીતિ નહોતી, તેનો કોઈ પણ રજપૂત બાધ સોંપેલાં
 કામમાંથી પાછો હડશે એમ દુર્ગાદાસના મનમાં ધાસ્તી નહોતી. સાતમે
 વખતે અજિતસિંહ જાહેરમાં આવતાંજ રજપૂતો પોતાના બાળક રજને
 જોઈ ગાંડા ઘેલા થઈ ગયા, તેને માટે, દેશનાં રક્ષણ માટે, ધર્મને
 ટકાવવા માટે બમણા ઉત્સાહમાં આવી મેદાને પડ્યા.

દૂંકમાં રજપૂતનો એકેએક એકેએક જાતિએ માથુસ આ

ત્રીસ વર્ષના વિગ્રહમાં પાછી પાની કરી નહિ, પોતાની પથારીમાં
પડ્યો પડ્યો કોઈ પણ વીર એસ આરામથી રુઓ નહિ, દેશ માટે,
ધર્મ માટે પ્રાણની આહુતિ આપતો જરા પણ ડરો નહિ,

ધન્ય, રણપુત, ધન્ય, ધન્ય તને, ધન્ય તારા ટકને,
ધન્ય તારી વીરતાને, ધન્ય તારી જનતાને!

પ્રકરણ ૨૯

સૂર્યાસ્ત.

જહાદુરશાહ લલો અને લોળો હતો, મનને નરમ હતો. તેના
દિલમાં દયા હતી, સ્વભાવે હસમુખો હતો, જીલ જીલી શકતો, ગુનોહ
માફ કરવા તૈયાર રહેતો. ઐરંગઝેબની રાજ્યનીતિ તેને પસંદ
નહોતી પણ ૫૦ રૂપૈ રૂપૈ જે જોહાડી તેણે ચલાવી તેની અસર
નાશુદ્ધ કરવા કુશળતા, દડતા, કાર્ય દક્ષતા, સમયસૂચકતા,
જેઠાએ તે તેનામાં હતી નહિ. મોગલ સૂર્યના અસ્ત થવાનું મૂળ
કરણ જહાંગીરના સમયથી કાદઝોલાઈની લડાઈમાં, રણદ્યા અને
હાકમાદને ચાહનાર શાહજહાનની પોતાના ચારે શાહમદાઓને જીદ
જીદા પ્રાંતના હકિમ બનાવી, નિરંકુશ બનાવવામાં, માહેમાહ ઈર્ધ્યા
જંગાડવામાં, બળીઆના બે કાગ ગણવામાં સમાઈ ગયું હતું. દરેક
પોતપોતાના પ્રાંતમાં ધુમ્મા કર્યો, વિજય મળતાં પ્રલાવા લાગ્યા,
સતતત મેળવવાની ઉમેદવારી કરવામાં ચારે સાથે લલ યા, અને
કળ, બળ અને છળથી જેને ફાવત આની તેણે પગાંજત રાજ
અથવા સરદારોને પોતાના કરી લઈ, પિતાના મૃત્યુની રોહ જોવા
લાગ્ય. એ પાસા નાંબવામાં સામ, દામ, ભેદ, પ્રપંચ શાવે તેમ
ઉપયોગ કરી છુટક છુટક થાપ આપી ઐરંગઝેબ ફાવી ગયો.
પોતાના પિતા તરફ, લાકઝો તરફ, સહોદર તરફ તેનું ખાતકી-
પણું મનુષ્ય કોટિમાં મુકાવવાને કાયક નહોતું, કોઈ પણ સહન કરી
શકે એમ નહોતું. એની આશથી બોળવાઈ કે એના ત્રાસથી ડરીને
વિરુદ્ધ પક્ષ છોડી એની તરફથીમાં આવ્યા તેનું પણ મમે તે રસ્તે
તેણે કાટણું કરી નાંખ્યું. હિંદુઓ કે મુસલમાનો કોઈને પણ આ
મન્યું નહિ. અને કોમના માણસો ઉપલા બનાવથી અકળાઈ ગયા,
ગભરાઈ ગયા, પોતાના જનમાલનાં રક્ષણ માટે ચંકાની નેજરથી
જોવા લાગ્યા. તેના આ સ્વભાવ જોઈ કોઈની પણ તેને વાસ્તાની

હિંમત આવી નહિ, તેનાં આવાં કાર્યની સામે જીભ ઉપડવા મરજી નતાવી નહિ, પણ ઔરંગઝેબ સામ્રાજ્ય હુકમ પારખવામાં કાચો ન હોતો. તે બધો મર્મ સમજી ગયો, પોતાના છુપા જાસુસો દ્વારા સંધ્યા બેઠ પામી ગયો, જાને ત્રાજવાં સમતોલ રાખવાં તેને અધર પડ્યાં, જ ને કામને એક સરખો સંતોષ આપવો તેને મુશ્કેલ દેખાયું. એણે પોતાનીજ શુદ્ધિથી તેનો તોડ કર્યો. ચોમેર હોળી સળગાવી મુકી પોતાનો પાયો નબળો કર્યો. હિંદુઓમાંની લડાચક જાતિ પોતાની વિરુદ્ધના થાય, બેઠીબેઠી બળવાન ના થાય તે માટે તેને હમેશને માટે રાકી મુકવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. રજપૂતોને દક્ષિણમાં વિજયપુર, ગોવળકોંડાની શાંખા જતો સામે, તાનમાં આવેલા મરાઠાઓ સામે, તથા ઉત્તરમાં કાચુલ તરફ ફાવે તેમ પોતાની ઇચ્છાનુસાર લડવા રવાના કર્યો. રજપૂતોને આમ પ્રવૃત્તિમાં નાંખ્યા. મુસલમાન સરદારો સમય જતાં જોરાવર ના અને એનુંવિચાર થી તથા પોતાની જાતિનું મન જીતી લેવાને જગીઆ વેરો નાખી રાજસ્થાન પર વારંવાર ચઢાઇઓ કરી. શિવાજીની ખરી કિંમત તેના મરતાં સુધી તે આંકી શક્યો નહિ, તેનો ઉચ્ચ આશય કળી શક્યો નહિ. હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનોના મનમાં તેને માટે ઉપજાવવા યા અમે તે કાચુસર તેને છુંટારાનું નામ આપી તેને દાખી નાંખવાને પૂરતો પ્રયાસ કર્યો નહિ. વિજયપુર અને ગોવળકોંડાને બોખરાં કરવામાં મરઠાઓને ઢાલ તરીકે વાપરી શિવાજીની સત્તા ધીરે ધીરે વધવા દીધી વસ્તુ સ્થિતિ બરાબર સમજતાં તેને પોતાના શંકામાં લેવા ધાયું પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ.

શિવાજી ઔરંગઝેબ કરતાં રાજપૂતનીતિમાં વધારે નિપુણ નીવડ્યો. શુદ્ધિથી, મમતાથી, ઉચ્ચ આક્રમ્યથી પોતાનાં માણસોનાં મન તેણે જીતી લીધાં. હિંદુ ધર્મનો નાશ કરવા ઔરંગઝેબ મથે છે તે સમજી લઇ બાળકોને સરજ આપી તેને ટકાવવા બધાની સહાનુભૂતિ લઇ રાષ્ટ્રીય વિચારોને ફેલાવો કરી બધાને પોતાના દરી લીધા, માતૃ જામિની સેવા કરવા પ્રેરણા કરી. શિવાજીનાં કાળ પછી એ ઉચ્ચ સંસ્કારો જાલાવાને બદલે વિરોધજનક ધાલી બેઠા. રજપૂતોને પોતાનાજ કરી પોતાની કુમકે રાખ્યા હોત તો મરાઠાઓ ફાવતે નહિ પણ પિતૃદ્રોહ, માતૃદ્રોહનો કલંક કાળે કરી જુસાયો નહોતો, સાપ ગયા પણ લીસોટા રહી ગયા હતા. તે નાણુદ કરવા ધર્મની ધળ ફેફાળી. તે બધાને સ્વધર્મનાં મન જીતી લઇ, હિંદુ ધર્મ સામે ઝુટી ઉઠાવ્યો. રજપૂતોને દુશ્મન કર્યો. બાદશાહ આનું પરિણામ કંપી શક્યો નહિ,

પોતાની બૂલ હેવટ સુધી દેખી શક્યો નહિ, કોઈ સલાહકાર પશુ તેને સમજાવી શક્યો નહિ. અહિંથી તહિં લડાઈ કરવામાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લસકર મોકલવામાં તેણે પોતાના અમલનો સમજ વ્યર્થ ગુમાવ્યો, મોગલની પડતીનો પૂરેપૂરો પાયો નાંખ્યો. ધણી પ્રવૃત્તિમાં એકી વખતે પડવાથી દેસની ખરી સ્થિતિ તે સમજી શક્યો નહિ. કોઈ વર્ગીર પર પૂરો વિશ્વાસ મુકી કામ સોંપ્યું હોત તો મુસલમાન સરદારોમાં તેવાની ખોટ નહોતી. પણ રખેને કાંઈ બળવાન થઈ મારીજ સામે થઈ જાય એ બીતિથી, પોતે કરેલાં કૃત્યો આંખ આગળ તરવર્યાં કરતાં તેથી, કોઈનામાં પશુ વિશ્વાસ મુકી શક્યો નહિ. વીર સરદારોને પોતાની પાસે બોલાવતાં ડરો નહિ પણ ડરો. તેમને જુદા જુદા પ્રાંતના સુખા બનાવી દૂર ઠર્યાં. પોતાનું અવસાન નજીક આવતાં સંસ્તનતનો વારસ નક્કી ના કરી બાપદાદાએ કરેલી ગંભીર બૂલપર સિકકો માર્યો. શાહજહાંઓમાં એક પછી એક હાથ હેત બતાવી, વૃદ્ધ શાહજહાંને પોતે જે વીતાડી હતી તેવા સમય પોતાને ના આવે એ હિંદોશથી દૂર રાખી, શંકાનું કારણ જરા પણ મળતાં નજર કેદ કરી પિતૃપ્રેમનું બિહાન કરાવ્યું, બાકીઓ બાકમાં ધર્મદેવીની સ્થાપના કરી.

આ સઘળા સંજોગો છતાં ઔરંગઝેબ કંઈ ઔરજ બાકિત હતી. તેના કુરબથી બધા શેહ ખ ધ જતા હતા, તેની કાર્યદક્ષતા, ચપલતામાં સહુ કોઈ અંજલિ મથા હતા. વિકસવા મારેણું કમળનું યુગ્મ પૂર બહારમાં ખીલવા પ્રયાસ કરી રહ્યું હોય ને સુર્વના અનુપમ તેજનો વિચાર માત્ર થતાંજ, તેના પુણી પ્રકાશનું સ્મરણ માત્ર થતાંજ તેનો પડછાયો પડતાંજ, પોતાનો વિચાર ફેરવી નાંખી સંકોચાઈ જાય, નરમ પડી જાય, ફિકકું થઈ જાય તેમ ઔરંગઝેબનાં નામમાત્રથી તેની આસપાસના સઘળા માણસો પોતાનો પચાસ હોડી હેતા, આશય અધરય મુકી હેતા. એવો એનો કુરબ હતો, તાપ રહેતો.

ઔરંગઝેબમાં કોઈ જાતનો દુર્ગુણ નહોતો, આજસનું નામ નહોતું. એની પ્રવૃત્તિ, એની જુદી વિસ્મય પમાડે એવી હતી. રાજ્ય-તંત્ર ચલાવવું એ એના મનથી રમત હતી. સૈન્યને છુટા છુટા લાગમાં વહેંચી નાંખેણું, ચારે દિશામાં તે પથરાયણું હવું છતાં બધાની તે ગણતરી રાખતો, તેને કેમ દોરવવું તેની ચાવી એકલા પોતાના હાથમાં રાખતો. એનું ધૈર્ય, ખંત, નિયમ તથા બવસ્થા મારેનો એનો પ્રેમ વિસ્મય પમાડે એવાં હતાં.

ચોમરે હોળી સળગી હતી છતાં છુદ્ડ એના શાહઝાદાઓ બંડ-
ખેર થઈ ગયા હતા છતાં શાહઝાદાનની માફક અઠ્યાસી વર્ષને ડોસો
ગજરાઈ ગયો નહીં. મરવાની તૈયારીમાં હતો છતાં એના જીવતા સુધી
તો એની સામે બંડ કરવા કોઈ હિંમત કરી શક્યું નહીં.

એ રહેણીકાણીમાં સાદો, ખાવાપીવામાં મિતાહારી હતો,
કામ પડે એક નાનામાં નાના કારકુન બેઠેલી મહેનત કરી શકતો,
સૈન્ય સાથે એક રાધારણુ સિપાઈ જેવી જેઠમત ઉઠાવી શકતો. બચ
એ સમજતો નહોતો, હદ દ્રાવક બતાવો એનું હૈયું નામ કરી
શકતા નહોતાં. આખી સલતનતમાં, રોડોની વરતીમાં માત્ર મેવાડનો
રાજસિંહ, જયસિંહ અને કેટલાક વીર સરદારો, મારવાડનો રાણુ
જસવંતસિંહ, દુર્ગાદાસ અને અજિતસિંહ, અંબરનો ગીરજા રાજ
જયસિંહ અને દક્ષિણનો શિવાજી એ તાપમાં અંજળા નહિ, ઔરંગ-
ઝેબનાં વ્યક્તિપ્રભાવથી ગજરાયા નહિ. રાણુઓએ તથા વીર
દુર્ગાદાસે સરદારોની, રજપૂત જાતિની સુતેલી દેશભક્તિ જાગૃત કરી
અને શિવાજીએ મરાઠા વંશમાં સ્વદેશાભિમાનનાં બંજ રાખ્યાં.
જીવવું અને મરવું એમાં જરા પણ બેઢ તેમણે રાખ્યો નહિ. અરબ
એટલે દેશને માટે પ્રાણ આપી ચિરંજીવી થવું, અમર થવું, એમ
સમજી તેઓ કોઈ પણ રીતે હિંમત હાર્યા નહિ, દેશસેવામાંથી
ડગ્યા નહિ.

દાળ કોઈને છેડતો નથી અને બાહોશ બાદશાહ બેહોશ
થયો, પડ્યો, ગયો અને અંદરથી સડી જવા માંરેલું, કુણું
થયેલું સલતનત પણ સુતું. પ્રથમ તો તેણે પોતાનો વારસ કોઈને
નીમ્યો નહિ એટલે માંહેમાંહે થોડી દતલ ચાલી, સુલતાન મુઆઝ મ
આખરે ફાવી ગયો અને બહાદુરશાહ ચાંસઠ વર્ષની વયે ગાદી પર
બેઠો પોતાના ભાઈઓની ત-ફેણ કરનાર તરફ તેણે રહેમદીલી
બતાવી. મનાં, મન હરી લીધાં. રજપૂતો સામે માથું ઉચકવાના
વિવાદમાં મુસલમાન સરદારો અને સિપાઈઓ મોજલા અને ક્રેશ-
આગમને ચાહનારા થઈ ગયા હોવાથી તે કાળો નાહો અને આખરે
જાઝીઆ વગેરેના નાગજ ખાલી નહીં ગયાં. મુસલમાન રૈયત તેથી
નાપૂર થઈ મુસલમાન સરદારોને જેને પરગણાની કુબેદરી મળી
હતી તે મૂળ આમ નાજી હોવાથી પોતાના રક્ષાનમાં સ્વતંત્ર બનવા
લાગ્યા, લાગ આવે પોતાના પડોસી પર તરાપ મારવામાં ગુથાયા,
બાદશાહની મહેરબાનને લધે તેમની સુબેદારી છે તે પાઠ ભુલી જવા

મંડ્યા, તેની મદદે ઉભા રહેવાનું સાવ વંસરી ગયા, રવતંત્ર થતા પ્રયાસ કરી રહ્યા.

મોગલોને જેમ નિપુણ નાયકની જરૂર હતી તેવી રીતિ મરાઠાઓની પણ હતી. શાહુ તેના મરાઠાઓને હાઈ જરૂર પડે કામ લાગશે એમ સમજી સુલતાન અઝીમે અંતરંગએખના બહાદૂરમાં બહાદૂર સરદાર ઝુલફીકારખાનની સલાહથી તેને છોડી મુક્યો. શાહુ પોતાના મરાઠા દળમાં ગયો. શાહજહાં અઝીમ પોતાના વાઘની જેડે લડવામાં હાર્યો, ઝુલફીકારખાન મુઆઝીમ ઉર્ફે બહાદૂરશાહની નોકરીમાં જોડાયો. મરાઠાઓમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા. એક શાહુનો તથા બીજો રામરાજની વિધવા રાણી તારાબાઈને. બંને એકેકની સામે લડવામાં ગુથાયા હતા તેનો લાજ બહાદૂરશાહ હાથે શક્યો નહિ. શાહુએ ઝુલફીકારખાન સાથે સારું હોવાથી દક્ષિણના છ પ્રાંતોમાંથી 'ચેથ' આ 'તરદેશમુખી' ઉધરાવવાનો હક્ક બાદશાહ પાસેથી માગ્યો. બાદશાહનો અંગત સરદાર, આગ્રામાં તેની જેડે લડાઈમાં લાગ લેનાર મુર્તમખા તારાબાઈના પક્ષમાં હતો. તારાબાઈ તરફથી પણ બાદશાહને અરજ મળી. બે અરજીઓ સાથે લાગી મળતાં નબળાં મનના, પોતા હૃદયના બાદશાહે બંનેને તે હક્ક આપ્યો. મરાઠાઓને એ હક્ક આપવામાંજ તે બૂલ્યો. બાદશાહે પોતાના વંશને પાયો નબળો કર્યો, મરાઠાઓના ઉદ્ધને માર્ગ સીધો કરી આપ્યો. મરાઠાઓને ટુંક સમય માટે નેતાની ખાત હતી તેનો લાજ લઇ શક્યો નહિ.

શીખ અને જાટ લોકો પણ ઉત્તરમાં તોફાન મચાવી રહ્યા હતા બહાદૂરશાહ કોઈને પણ દાખમાં રાખી શક્યો નહિ, પોતાની સાર્વભૌમ સત્તાના છાપ પાડી શક્યો નહિ અને માત્ર પાંચ વર્ષ રાજ કરી તે મરી ગયો. તેના પછી દિલ્હીની ગાદી પર બેસનાર બાદશાહે એ પાયતંત્ર શોભાવવાને લાયક નીવડ્યા નહિ, શોભાના ગાંઠીઆળ નીવડ્યા. સાર્વભૌમ સત્તાની ઉંડી છાપ પાડવાને તેઓ તદ્દન નમ્રાલ હતા. બ્યસની અને વિલાસી હોવાથી ફાવે તે રીતનાર પાંપી મોજ શોખમાં પડી રહેતા, જનતાખાનામાં બરાબ રહેતા. પ્રજાનું પાલ કરનાર, રૈયતને પોતાની છાયામાં રાખનાર દેશનું રક્ષણ કરનાર વજીર, અમીર, ઉમરાવો, રાજા મહારાજાઓને રક્ષામાં રાખનાર ફાં તેની ઓશ તળે રહેવા લાગ્યા, પોતાની નબળાઈનું પ્રદર્શન કરી લાગ્યા. દક્ષી વગરનાં ઘેર ફનાં તેમ બાદશાહને રક્ષામાં રાખનાર.

ક્રાવે તેમ કરવા લાગ્યા, રવતંત્ર બનાવવાની પેરવી કરવા લાગ્યા. ફ.વટ આવે બાદશાહને દબાવી પોતાની દાલ તરીકે વાપરવા લાગ્યા. બાદશાહનું નામ માત્ર રહી ગયું. મીણુ કે માટીનાં પુતળાં કરતાં તેનામાં વધુ દમ રહ્યો નહિ. રજપુતો પોતાનું સાચવવામાં જ રોકાઈ રહ્યા. સ્ત્રીઓ અને બાળકો અને બહાર મુસલમાન સરદારો રવતંત્ર બન્યા. આ રીતિનો સૌથી વિશેષ લાભ મરાઠાઓ લઈ ગયા. મોગલ વંશની પડતીનાં બી વવાતાંજ તેમણે પોતાનું માથું ઉંચું કર્યું હતું, તેને ફૂલ આવતાં તેઓ પૂર બહારમાં ખીંટી નીકળ્યા, ફળ થતાં તેઓ તેને સ્વાદ કરી ગયા. મોગલ વંશની પડતીનો પડો થતાંજ મરાઠાઓના ઉદ્ભવો રણકારો થવા માંડ્યા. બાહોશ સુકાનીની ગેરફાળરીમાં ખરાબે ચઢેલું વહાણ ભાંગ્યું, તેના ટુરેચુરા થઈ ગયા. તેનું નામનિશાન પણ રહ્યું નહિ અને કાલો માણસોથી બોલાઈ જવાયું કે:—

‘ પાક દીનમાં કુઆઈ આખી સદતનત ’

કુદી-હયમચી-કુખી-ગમ.

